

Η αντίσταση των Εβραίων στα στρατόπεδα εξόντωσης

Ευαγγελία Ιερεμία

*Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην ιστορία την
αρχαιολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία». Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ρίκα
Μπενβενίστε Δεύτερος επιβλέπων: Πολυμέρης Βόγλης Εξετάστρια: Έλενα Τζελέπη*

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	3-5
Κεφάλαιο 1^ο	6-17
Κεφάλαιο 2^ο	18-26
Κεφάλαιο 3^ο	27-34
Κεφάλαιο 4^ο	35-39
Κεφάλαιο 5^ο	40-59
Κεφάλαιο 6^ο	60-66
Κεφάλαιο 7^ο	67- 81
Κεφάλαιο 8^ο.....	82-92
Κεφάλαιο 9^ο	93-99
Επίλογος	100-101
Παράρτημα	102-109

Εισαγωγή

Όπως αναφέρει ο Primo Levi¹, όταν οι επιζώντες του Ολοκαυτώματος αποφασίζουν να μιλήσουν για την τραγική εμπειρία που βίωσαν, οι «ακροατές» θέτουν κάποια «γιατί», τα οποία δεν είναι καθόλου εύκολο να απαντηθούν. Είναι όπως αναφέρει μια «ομάδα ερωτήσεων», η οποία απευθύνεται με ιδιαίτερη συχνότητα και ίσως με ένα τόνο κατηγορίας προς τους ίδιους τους επιζώντες. Μέσα σ' αυτές τις ερωτήσεις η πιο συχνή είναι ίσως η ερώτηση «γιατί δεν αντιδράσατε;» ή «γιατί δεν εξεγερθήκατε.² Το ζήτημα της αντίστασης των Εβραίων κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου τόσο μέσα στα στρατόπεδα όσο και γενικότερα «πλανάται» συνεχώς πάνω από την ιστορία του Ολοκαυτώματος και έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να το εξετάσουμε. Το γιατί έχει ιδιαίτερη σημασία να εξετάσουμε συγκεκριμένα την αντίσταση των Εβραίων μέσα στα στρατόπεδα, το αναλύει με έναν εξαιρετικό τρόπο ο γνωστός Γάλλος σκηνοθέτης Claude Lanzmann στη εισαγωγή του ντοκιμαντέρ του, με τίτλο «Sobibor 14 October 1943, 4 p.m.».³ Ο ίδιος μεταξύ άλλων αναφέρει πως εξεγέρσεις όπως εκείνη στα στρατόπεδα εξόντωσης Σόμπιμπορ και Τρεμπλίνκα, στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου αλλά και άλλες μικρότερες ατομικές ή συλλογικές ενέργειες γενναιότητας πρέπει να επανεκτιμηθούν και να αναδειχθούν, έτσι ώστε να «απονεμηθεί ένα είδος δικαιοσύνης» στους Εβραίους, οι οποίοι θεωρήθηκε ότι άφησαν τους εαυτούς τους να οδηγηθούν στον θάνατο σαν «πρόβατα στη σφαγή» χωρίς να αντισταθούν.

Στην εργασία αυτή θα ασχοληθώ με το ζήτημα της αντίστασης των Εβραίων συγκεκριμένα στα στρατόπεδα εξόντωσης, τις εξεγέρσεις που έγιναν σ' αυτά, αλλά και άλλες ατομικές ή συλλογικές πράξεις αντίστασης. Οι μαρτυρίες των επιζώντων θα αποτελέσουν αφετηρία της εργασίας αυτής, καθώς θεωρώ ότι είναι πολύ σημαντικό να δούμε αυτές τις εξεγέρσεις και τις πράξεις αντίστασης στα στρατόπεδα μέσα από τα ίδια τα μάτια των ανθρώπων που τις βίωσαν και κατάφεραν να μιλήσουν γι' αυτές. Μέσα από τις μαρτυρίες τους θα προσπαθήσω να κατανοήσω, ποιό νόημα έδιναν οι ίδιοι στην αντίσταση. Τι σήμαινε γι' αυτούς τους ανθρώπους, οι οποίοι

¹ Είναι σημαντικό να αναφερθώ με λίγα λόγια στον Primo Levi, καθώς τα έργα του αποτέλεσαν σημαντικό οδηγό αυτής της εργασίας. Ο Primo Levi (1919- 1987) ήταν γεννημένος στο Τορίνο της Ιταλίας από οικογένεια Εβραϊκής καταγωγής. Σπούδασε χημικός. Κατά της διάρκεια του πολέμου συγκεκριμένα το φθινόπωρο του 1943 εντάχθηκε σε μια ομάδα παρτιζάνων στην Ιταλία, όμως συνελήφθησαν τον Δεκέμβριο του 1943. Στο Άουσβιτς εκτοπίστηκε τον Φεβρουάριο του 1944. Ο ίδιος γνώριζε γερμανικά και αυτό φάνηκε ιδιαίτερα χρήσιμο στην επιβίωση του στο στρατόπεδο. Οδηγήθηκε στο Άουσβιτς III γνωστό και ως Buna- Monowitz για καταναγκαστική εργασία, όπου παρέμεινε εκεί μέχρι την απελευθέρωση στις 27 Ιανουαρίου του 1945. Ο ίδιος περιέγραψε με συγκλονιστικό τρόπο την ζωή το στρατόπεδο και άφησε πίσω του πολύ σημαντικά θεωρητικά κείμενα που αποτελούν σημείο κλειδί στην κατανόηση της εμπειρίας των στρατοπέδων. Τα δυο πιο σημαντικά έργα τα οποία χρησιμοποίησα για την εργασία αυτή, είναι η μαρτυρία του, που εκδόθηκε σχετικά νωρίς το 1959 στα αγγλικά, γνωστό στα ελληνικά με τον τίτλο «Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος» (1997). Το συγκεκριμένο έργο μεταφράστηκε σε αρκετές γλώσσες. Το δεύτερο έργο που χρησιμοποίησα ήταν το «Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν», το οποίο αποτελεί ένα βιβλίο στοχασμού όσον αφορά την εμπειρία στα στρατόπεδα.

² Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, Μετάφραση: Χαρά Σαρλικιώτη, ΑΓΡΑ, 2000.

³ Το ντοκιμαντέρ προβλήθηκε για πρώτη φορά το 2001 και περιλαμβάνει την συνέντευξη του Yehuda Lerner συμμετέχοντα στην εξέγερση του Σόμπιμπορ που έγινε από τον Lanzmann το 1979.

γνώριζαν ότι μοίρα τους δεν ήταν άλλη από τον θάνατο, το να αντισταθούν με οποιοδήποτε τρόπο ή να καταφέρουν να οργανώσουν και να υλοποιήσουν μια εξέγερση γνωρίζοντας ότι οι πιθανότητες να επιβιώσουν ήταν μικρές; Θα εξετάσω επίσης τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εξεγέρθηκαν, το πότε και πού ενώ θα προσπαθήσω να κατανοήσω τα κίνητρα και τα συναισθήματα τους αλλά και την σημασία που είχε γι' αυτούς μια τέτοια πράξη. Τέλος εξετάζοντας αυτές τις περιπτώσεις μπορούμε να δώσουμε πολλές απαντήσεις σε όσους μιλούν για «παθητικότητα» των Εβραίων αλλά και να αναδείξουμε την τραγικότητα της εμπειρίας του εγκλεισμού και τις εξόντωσης.

Ο συλλογισμός από τον οποίο θα ξεκινήσω και θα αποτελέσει την βάση αυτής της εργασίας θα είναι πως τα ίδια τα θύματα μέσα στα στρατόπεδα εξόντωσης, τα οποία δημιουργήθηκαν από τους ναζί με σκοπό την υλοποίηση της «*Τελικής Λύσης*», της ολοκληρωτικής δηλαδή εξόντωσης τους, στερώντας τους κάθε αξιοπρέπεια και καθετί ανθρώπινο και καθιστώντας τους στην κυριολεξία «*αντικείμενα*», πως σε ένα τέτοιο πλαίσιο και μέσα σε τέτοιες συνθήκες κατάφεραν να διατηρήσουν την υποκειμενικότητα, τον εαυτό και την αξιοπρέπεια τους, προχωρώντας με οποιονδήποτε τρόπο σε κάποια πράξη αντίστασης είτε αυτός ήταν μια οργανωμένη συλλογική εξέγερση, είτε γράφοντας σε ένα κομμάτι χαρτί την εμπειρία τους, είτε προσπαθώντας να αποδράσουν, είτε απλώς προσπαθώντας να πάρουν μια μερίδα φαγητό ή ένα παραπάνω κομμάτι ψωμί για να καταφέρουν να επιβιώσουν. Η περίπτωση στην οποία θα επικεντρωθώ είναι εκείνη του Άουσβιτς-Μπίρκεναου κυρίως όσον αφορά τους Έλληνες Εβραίους που εκτοπίστηκαν εκεί και ακόμη πιο συγκεκριμένα θα επικεντρωθώ στην περίπτωση της «*Ειδικής Ομάδας*» των κρεματορίων, τους *Sonderkommando*. Οι άξονες στους οποίους θα κινηθώ θα είναι κυρίως τρεις. Ο πρώτος αφορά την ιστοριογραφία και τον τρόπο που εξελίχθηκε η συζήτηση γύρω από το θέμα της αντίστασης των Εβραίων στα στρατόπεδα. Ο δεύτερος αφορά τις διαφορετικές πηγές και τα τεκμήρια από τα οποία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για την αντίσταση στα στρατόπεδα και το πόσο σημαντικό είναι στο κομμάτι αυτό η χρήση προφορικών ή γραπτών μαρτυριών από τους επιζώντες και τέλος οι διαφορετικοί τύποι αντίστασης μέσα στα στρατόπεδα.

Για να μελετήσουμε όμως αυτή την σύνθετη περίπτωση της αντίστασης των Εβραίων στα πλαίσια και τις συνθήκες των στρατοπέδων, είναι σημαντικό να διευρύνουμε τα όρια της και να ξεφύγουμε από έναν «*στενό και περιορισμένο ορισμό*» της αντίστασης που περιλαμβάνει μόνο περιπτώσεις οργανωμένων και ένοπλων εξεγέρσεων που είναι φυσικά εξαιρετικά σημαντικές. Είναι σημαντικό επίσης να μπούμε σε μια διαδικασία κατανόησης της πολυπλοκότητας των συνθηκών πόλεμου και της οργάνωσης του στρατοπεδικού κόσμου, να μην παραλείπουμε την ευρεία κλίμακα αντιδράσεων και συμπεριφορών αλλά και να μην λησμονούμε τα στενά περιθώρια των επιλογών που είχαν οι Εβραίοι στα πλαίσια του πολέμου. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε, να μελετήσουμε και να έχουμε μια καλύτερη εικόνα για την αντίσταση των Εβραίων στα στρατόπεδα και το τι σήμαινε γι' αυτούς το να αντισταθούν στους διώκτες τους.

Σημειώνω πριν ξεκινήσω την ανάλυση μου ότι είναι σημαντικό όταν καλούμαστε να έρθουμε σε επαφή με ένα πεδίο, όπως αυτό της αντίστασης στα στρατόπεδα, να μην προσπαθήσουμε απλά να εξηγήσουμε τις συμπεριφορές των θυμάτων από μια ηθική ή «κριτική» σκοπιά, αλλά να προσπαθήσουμε να μπούμε σε μια διαδικασία κατανόησης των συνθηκών, των ορίων και των επίλογων που είχαν τα θύματα μέσα στο πλαίσιο του πολέμου και της εξόντωσης. Σίγουρα το τι σήμαινε η αντίσταση για τους ανθρώπους που βίωσαν την φρίκη των στρατοπέδων δεν είναι ένα εύκολο ερώτημα και ούτε μπορούν να βρεθούν εύκολα απαντήσεις. Ούτε είναι επίσης εύκολο να μπούμε πλήρως στη θέση των ανθρώπων αυτών που καταδικάστηκαν να βιώσουν (όσοι δεν οδηγηθήκαν απευθείας στο θάνατο) την τραγική αυτή εμπειρία και να κατανοήσουμε τις ποικίλες συμπεριφορές τους. Όμως είναι αναγκαίο να προσπαθήσουμε μέσα από τα μάτια των θυμάτων, να ανασυνθέσουμε τα γεγονότα και να κατανοήσουμε μέσα από τις εμπειρίες και τις αναμνήσεις τους τι σήμαινε για τους ίδιους η αντίσταση.

Κεφάλαιο 1^ο

Η εξέλιξη της ιστοριογραφικής συζήτησης για την αντίσταση των Εβραίων και ο μύθος για την παθητικότητα

Η συζήτηση για την εβραϊκή αντίσταση κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έχει διαγράψει στην ιστοριογραφία του Ολοκαυτώματος μια πολύ ιδιαίτερη και ενδιαφέρουσα πορεία, φέρνοντας πολλές φορές τους ίδιους τους ερευνητές αντιμέτωπους με αρκετά διλήμματα. Όπως φαίνεται πάνω στο ζήτημα αυτό υπήρξαν και ίσως ακόμη υπάρχουν πολύ περισσότερα ερωτήματα απ' ότι απαντήσεις, με κύριο και πιο συχνό ερώτημα το «γιατί τα θύματα δεν αντέδρασαν». Το σίγουρο είναι ότι εάν κάποιος θελήσει μελετήσει την ιστοριογραφική εξέλιξη της συζήτησης πάνω στο θέμα αυτό θα διαπιστώσει ότι η ιστοριογραφική παραγωγή είναι αρκετά πυκνή, ενώ οι προβληματισμοί που έχουν τεθεί ως τώρα είναι πάρα πολλοί.

Μελετώντας την ιστοριογραφική παραγωγή που αφορά το ζήτημα της αντίστασης των Εβραίων στη διάρκεια του Ολοκαυτώματος και τους προβληματισμούς που προέκυψαν, μπορούμε να κατανοήσουμε το πόσο ρευστή είναι η έννοια της αντίστασης, καθώς όπως φαίνεται ούτε την αντιλαμβάνονται όλοι με τον ίδιο τρόπο μέσα στον ιστορικό χρόνο, ούτε έχει μόνο μια μορφή, αλλά μάλλον πολλές. Τα βασικά ερωτήματα στα οποία θα σταθώ στο κεφάλαιο αυτό, θα είναι κυρίως δυο. Αρχικά θα προσπαθήσω να δω σε πιο βαθμό η διαδεδομένη στο δημόσιο λόγο άποψη για την «εβραϊκή παθητικότητα», ότι δηλαδή οι Εβραίοι οδηγήθηκαν «σαν πρόβατα στη σφαγή χωρίς καμία αντίσταση», επηρέασε και καθόρισε την ιστοριογραφική συζήτηση γύρω από την αντίσταση των Εβραίων. Το δεύτερο βασικό ερώτημα στο οποίο θα σταθώ είναι ποτέ συμβαίνουν οι πρώτες αλλαγές και πότε μπαίνουν στο επίπεδο της μελέτης διαφορετικές μορφές αντίστασης, πέρα από τις οργανωμένες ή μαζικές εξεγέρσεις, οι οποίες εκ των πραγμάτων τις περισσότερες φορές ήταν ανέφικτο να πραγματοποιηθούν στις συνθήκες του πολέμου και των στρατοπέδων και φυσικά τι ήταν αυτό που ώθησε στο να υπάρξει αυτή η επανεξέταση του ζητήματος. Κυρίως θα εξετάσω τις ιστοριογραφικές εξελίξεις στο ευρωπαϊκό ιστοριογραφικό επίπεδο αλλά και στο επίπεδο του Ισραήλ, ενώ χρονολογικά θα εστιάσω κυρίως στις δεκαετίες 1960-1990, τις οποίες θεωρώ τομέες για την εξέλιξη της συζήτησης.

Πριν ξεκινήσουμε να κάνουμε μια ανάλυση της ιστοριογραφικής παραγωγής για το συγκεκριμένο θέμα, θεωρώ σημαντικό να γίνουν δυο επισημάνσεις πολύ κομβικές. Πρώτον είναι πολύ βασικό να τονιστεί ότι η ιστοριογραφία της αντίστασης των Εβραίων κατά την διάρκεια του πολέμου και ιστοριογραφία της Αντίστασης με την ευρύτερη έννοια, δηλαδή με την έννοια του απελευθερωτικού ένοπλου αγώνα, των αντιστασιακών οργανώσεων και των ανταρτών, είναι δυο πράγματα, τα οποία διαφέρουν και φυσικά δεν αντιμετωπίστηκαν, ούτε μελετήθηκαν με το ίδιο τρόπο.⁴ Είναι δυο διαφορετικά πράγματα, τα οποία συνομιλούν σε ένα ευρύτερο πεδίο, αυτό του πολέμου αλλά ταυτόχρονα διαχωρίζονται και δεν αντιμετωπίζονται με τον ίδιο

---

⁴ Marrus Michael R, «Jewish Resistance to the Holocaust», *Journal of Contemporary History*, 1995, σσ. 83-110.

τρόπο ούτε ιστοριογραφικά, ούτε όμως και στον δημόσιο λόγο. Η αντίσταση των Εβραίων έχει σημαντικές ιδιαιτερότητες και πολλές φορές τελείως διαφορετικά κίνητρα. Σίγουρα, όπως ανέφερα, στο γενικότερο πλαίσιο του πολέμου υπάρχει μια σύνδεση και αυτό δεν πρέπει να το βγάζουμε το μυαλό μας, όμως μιλάμε για δυο διαφορετικές και ενίοτε αλληλένδετες όψεις της ιστορίας τους Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου που τις καθόρισαν διαφορετικές συνθήκες και παράμετροι.

Ένα δεύτερο πολύ σημαντικό σημείο, το οποίο πρέπει να τονιστεί είναι ο διαχωρισμός ιστοριογραφίας και δημόσιας ιστορίας και λόγου, καθώς είναι δυο επίσης διαφορετικά πράγματα, τα οποία μπορεί να συνομιλούν και ταυτόχρονα να διαχωρίζονται. Ο δημόσιος λόγος, η δημόσια ιστορία και μνήμη έχουν αναμειχθεί ιδιαίτερα με το ζήτημα της αντίστασης των Εβραίων (ιδιαίτερα στο Ισραήλ) και έχουν επηρεάσει σε αρκετές περιπτώσεις την ιστοριογραφική έρευνα και αυτό είναι κάτι το οποίο πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου. Στην περίπτωση της αντίστασης των Εβραίων από την μια έχουμε μια ερευνητική παράγωγη από ιστορικούς και ακαδημαϊκούς, οι οποίοι διατυπώνουν την μια ή την άλλη άποψη, όμως από την άλλη έχουμε και μια σειρά δημόσιων λόγων που αναμειγνύονται πολύ έντονα με το ζήτημα αυτό. Πρέπει κάθε φορά να ξεκαθαρίσουμε για ποιο από τα δυο μιλάμε και πάντα είτε μιλάμε για την μια περίπτωση, είτε για την άλλη πρέπει να αναφέρουμε την ύπαρξη και των δύο. Στο κεφάλαιο αυτό θα δώσω βάση κυρίως στην ακαδημαϊκή παράγωγη, ενώ θα αναφερθώ και σε κάποιες περιπτώσεις, που εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της δημόσιας συζήτησης για την εβραϊκή αντίσταση και οι οποίες είχαν αντίκτυπο και στην ιστοριογραφία.

Παρόλο που υπάρχουν αρκετά στοιχεία που επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι οι Εβραίοι αντισταθήκαν, όπου και όποτε ήταν δυνατόν, συνεχίζει να υπάρχει μια καθολική στερεοτυπική αντίληψη για την «εβραϊκή παθητικότητα», αφού υπάρχουν περιπτώσεις ακόμη και πιο πρόσφατες, όπου υποστηρίζεται ότι οι Εβραίοι «οδηγήθηκαν στον θάνατο σαν πρόβατα στην σφαγή». Αυτή η καθολική και συνάμα κυρίαρχη αντίληψη πάτησε κατά κύριο λόγο πάνω σε στερεοτυπικές εικόνες αβοήθητων και εξαθλιωμένων θυμάτων, πίσω από τα συρματοπλέγματα των στρατοπέδων οι οποίες αναπαράγονται ακόμα και σήμερα σε ταινίες και ντοκιμαντέρ με θέμα το Ολοκαύτωμα.⁵ Βέβαια είναι σημαντικό να κατανοήσουμε πως η ίδια η ναζιστική προπαγάνδα ήταν εκείνη που αναπαρήγαγε την εικόνα του «παθητικού θηλυπρεπή δειλού Εβραίου», που ως «κατώτερος» δεν μπορούσε να αντισταθεί σε οποιαδήποτε ταπείνωση. Στην καθημερινότητα των στρατοπέδων άλλωστε, αυτή η εικόνα «ντύθηκε» με μια σειρά αναρίθμητων τελετουργικών και συμβολισμών, που για τους ναζί «επιβεβαίωναν» με κάθε τρόπο ότι οι Εβραίοι «δεν ανήκαν στο ανθρώπινο είδος» και ότι ήταν κυριολεκτικά «ζώα». Οι συμβολισμοί και οι πρακτικές που χρησιμοποιούνταν βρίσκονταν σε κάθε στάδιο της εφαρμογής της «Τελικής Λύσης». Από την μεταφορά σε κλειστά βαγόνια, όπου τα θύματα στοιβάζονταν σαν ζώα, τα τατουάζ με τους αριθμούς, τα μαλλιά και τα αντικείμενα των θυμάτων που

---

⁵ Middleton-Kaplan Richard, «The Myth of Jewish Passivity», Στο *Jewish Resistance against the Nazis*, Επιμέλεια: Patrick Hery, Catholic University of America Press, 2014, σ. 3.

χρησιμοποιούνταν σαν οποιαδήποτε πρώτη ύλη που παράγεται από ζώα, τα πειράματα και τελικά η εξόντωση, έκανε πράξη αυτό που η ναζιστική προπαγάνδα έσπειρε ότι δηλαδή οι Εβραίοι ήταν «βιολογικά κατώτεροι» και «ανάξιοι για ζωή».⁶

Ας σταθούμε όμως λίγο περισσότερο στην φράση «σαν πρόβατα στην σφαγή», καθώς θεωρώ ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στο πως διαμορφώθηκαν οι αντιλήψεις γύρω από την αντίσταση των Εβραίων, τόσο ιστοριογραφικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο του δημόσιου λόγου. Στην εβραϊκή θρησκευτική παράδοση, η φράση αυτή έχει μια μακρά ιστορία, καθώς εντοπίζεται στην Βίβλο, αλλά και στις Εβραϊκές Γραφές αρκετά συχνά. Φυσικά είχε τελείως διαφορετικό νόημα από εκείνο που δόθηκε στην φράση, όταν αυτή συνδέθηκε με το Ολοκαύτωμα. Στο πλαίσιο του πολέμου μάλιστα υιοθετήθηκε πολλές φορές και από τα ίδια τα θύματα.⁷ Τις περισσότερες φορές, τα θύματα χρησιμοποιούσαν την φράση για να μπορέσουν να κινητοποιήσουν, να ξεσηκώσουν και να δείξουν πόσο σημαντικό ήταν για εκείνους να αντισταθούν σε όλη αυτή την ακραία κατάσταση που βίωναν, γεγονός που φαίνεται και μέσα από πολλές μαρτυρίες.⁸ Η φράση φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο πλαίσιο του πολέμου τον Ιανουάριο του 1942 από τον Abba Kovner, έναν από τους ηγέτες της αντίστασης στο γκέτο της Βίλνα, ο οποίος διακήρυττε: «Δεν θα οδηγηθούμε σαν πρόβατα στην σφαγή. Είναι αλήθεια ότι είμαστε αδύναμοι και αβοήθητοι, αλλά η μόνη απάντηση στους φόνους είναι η εξέγερση».⁹ Φυσικά παρόμοια χρήση της φράσης βρίσκουμε και σε άλλες μαρτυρίες, χειρόγραφα ή ημερολόγια. Για παράδειγμα την ίδια φράση χρησιμοποιεί και ο Emmanuel Ringelblum, από το γκέτο της Βαρσοβίας, για τον οποίο θα μιλήσω αναλυτικότερα παρακάτω, στο ημερολόγιό του, όταν αναρωτιέται «Γιατί αφήνουμε τους εαυτούς μας να οδηγηθούν σαν πρόβατα στην σφαγή;» ενώ ο ίδιος θεωρούσε πως ο μόνος τρόπος να «ξεφύγουν από αυτή την ντροπή» ήταν η αντίσταση.¹⁰

Ο τρόπος όμως που χρησιμοποίησε τη φράση ο Kovner, ο Ringelblum και άλλοι Εβραίοι κατά την διάρκεια του πολέμου, φαίνεται να διαστρεβλώνεται πλήρως μετά το τέλος του. Το ενθαρρυντικό και ξεσηκωτικό νόημα που της δόθηκε, άρχισε να μετατρέπεται σε μια φράση άκρως περιφρονητική ως προς τα θύματα, η οποία εκτός των άλλων, μετατόπιζε την ευθύνη για την καταστροφή από τους θύτες στα θύματα. Τα θύματα μετατρέπονταν σε μια άμοιρη, παθητική μάζα, που οδηγήθηκε στον θάνατο.¹¹ Επομένως, η δημόσια συζήτηση, που ξεκίνησε ήδη από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, γύρω από την «εβραϊκή παθητικότητα» και το κατά πόσο οι Εβραίοι οδηγήθηκαν στο θάνατο «σαν πρόβατα στη σφαγή», έγινε από μια άλλη σκοπιά διαφορετική από εκείνη που τα θύματα αρχικά υιοθέτησαν. Έγινε κυρίως μέσα από διάφορα πολιτικά και ηθικά διακυβεύματα. Έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον το

⁶ Levi Primo, *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, Μετάφραση: Χαρά Σαραλικιώτη, ΑΓΡΑ, 1997, σσ. 233-234.

⁷ Middleton-Kaplan Richard, ό.π., σσ. 3-6.

⁸ Lawson Tom, *Debates on the Holocaust*, New York, MANCHESTER UNIVERSITY PRESS, 2010, σ. 236.

⁹ Middleton-Kaplan Richard, ό.π., σ. 6.

¹⁰ Lawson Tom, ό.π., σ. 235.

¹¹ Middleton-Kaplan Richard, ό.π., σ. 7.

πως τελικά μια φράση ανάλογα με το ποιός, πού, ποτέ, γιατί και σε ποιές συνθήκες την χρησιμοποιεί της δίνει και τελείως διαφορετικό νόημα.

Εάν έπρεπε όμως να βάλουμε ένα σημείο εκκίνησης στην ιστοριογραφία της αντίστασης των Εβραίων ποιό θα ήταν αυτό; Όπως φαίνεται το σημείο εκκίνησης βρίσκεται στις ίδιες τις πρωτοβουλίες των θυμάτων κατά την διάρκεια του πολέμου. Κάποιοι προσπάθησαν να καταγράψουν τα δεινά και τις εμπειρίες τους και να διασφαλίσουν ότι η ιστορία τους και η ιστορία των κοινοτήτων τους γράφτηκε από αυτούς.¹² Ο Πολωνοεβραίος Emmanuel Ringelblum (1900-1944) είναι μια από τις πιο γνωστές και ίσως από τις πρώτες περιπτώσεις καταγραφής των γεγονότων και των συνθηκών από το γκέτο της Βαρσοβίας. Ο Ringelblum έχοντας λάβει, ήδη από το 1927, το διδακτορικό του στην ιστορία, στο Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας και με πλούσιο παραγωγικό έργο μέχρι το ξέσπασμα του πολέμου, αφού βρέθηκε έγκλειστος στο γκέτο της Βαρσοβίας, ξεκίνησε από τον Οκτώβριο του 1939, μια ατομική προσπάθεια καταγραφής σε ημερολόγιο της καθημερινής ζωής στο γκέτο της Βαρσοβίας. Από τον Νοέμβριο του 1940 η προσπάθεια αυτή μετατράπηκε σε συλλογική αντιστασιακή οργάνωση, στην οποία συμμετείχαν δεκάδες Εβραίοι.¹³ Το πιο σημαντικό σημείο της οργάνωσης αυτής ήταν η δημιουργία ενός δικτύου συλλογής αρχείων, τεκμηρίων και μαρτυριών κατά την διάρκεια του πολέμου, που αφορούσε το γκέτο της Βαρσοβίας, γνωστό και ως «*Oneg Shabbat Archive*» (η φράση σημαίνει «*Η χαρά του Σαββάτου*»), το οποίο αποτελεί φυσικά μια πολύ ισχυρή πράξη αντίστασης.

Το αρχείο αυτό οργανώθηκε από τον ίδιο τον Ringelblum μαζί με άλλους συντρόφους του από το γκέτο της Βαρσοβίας, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει ένα δίκτυο που συνεργαζόταν με διάφορες «οργανώσεις αυτοβοήθειας» μέσα στο γκέτο στην προσπάθεια τους να δημιουργήσουν με κίνδυνο, ένα ιστορικό αρχείο με μαρτυρίες θυμάτων. Ο ίδιος και οι συνεργάτες του συνέλεξαν μαρτυρίες και αναφορές Εβραίων, που απευθύνονταν για βοήθεια στις οργανώσεις αυτές, αλλά και πληροφορίες για την καθημερινή ζωή στο γκέτο και τις κατέγραφαν, κρυφά πάντα, την νύχτα. Επίσης κατέγραφαν οποιαδήποτε μορφή αντίστασης υπήρξε στο γκέτο, όπως διάφορες πολιτισμικές ενέργειες, παράνομο τύπο και παράνομα σχολεία, λαθρεμπόριο ακόμη και ένοπλη αντίσταση. Στο αρχείο συγκεντρώθηκε μια μεγάλη γκάμα υλικού και εγγράφων, συμπεριλαμβανομένων του παράνομου τύπου, διαφόρων σχεδίων, αφισών κ.τ.λ. που αντικατόπτριζαν διάφορες πτυχές της καθημερινής ζωής του γκέτο. Μετά τις 22 Ιουλίου του 1942, όταν ξεκινούν και οι εκτοπίσεις προς το στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα, γίνεται προσπάθεια να καταγραφούν οι εκτοπίσεις και να συγκεντρωθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες και στοιχεία.¹⁴ Το αρχείο θάφτηκε σε τρία μέρη, το πρώτο τον Αύγουστο του 1942, τον δεύτερο τον Ιανουάριο του 1943 και μια μέρα πριν την εξέγερση του γκέτο της Βαρσοβίας, τον Απρίλιο του 1943 το τρίτο. Φυσικά τα

¹² Lawson Tom, ό.π., σ. 235.

¹³ Patt Avinoam, «Jewish Resistance in the Warsaw Ghetto», Στο *Jewish resistance against the Nazis*, Επιμέλεια: Partick Henry, The Catholic University of America Press, 2014, σσ.403- 404.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 404.

έγγραφα, τα οποία συγκεντρώθηκαν από το αρχείο του «*Oneg Shabbat*» αποτελούν ζωτικής σημασίας πηγές για την μελέτη όχι μόνο της αντίστασης αλλά και γενικότερα την μελέτη της εμπειρίας της ζωής στο γκέτο της Βαρσοβίας. Σημαντικό έργο στην μελέτη του αρχείου του «*Oneg Shabbat*» είναι του Αμερικανού ιστορικού Samuel Kassow, ο οποίος ασχολήθηκε με το γκέτο της Βαρσοβίας και το αρχείο του Ringelblum. Ο ίδιος τονίζει την σημασία της διατήρησης τέτοιων πηγών ως σημαντικών τεκμηρίων των ιστορικών γεγονότων. Στο έργο του «*Voices from the Warsaw Ghetto: Writing Our History*», στο οποίο μελετάει μαζί με τον ιστορικό David Roskies το αρχείο που βρέθηκε θαμμένο σε τενεκέδες (2019), αναφέρει πως η κίνηση του Ringelblum και των συντρόφων του να φτιάξουν μέσα στο γκέτο ένα κρυφό αρχείο με το οποίο θα μπορούσαν οι ίδιοι να πουν την ιστορία τους και όχι οι διώκτες τους, ήταν σαν ένας «πόλεμος μνήμης» τον οποίο ήλπιζαν να κερδίσουν με όπλα τους την πένα και το χαρτί.¹⁵ Το έργο αυτό αποτελεί μια σημαντική συλλογή τεκμηρίων που συμπεριλαμβάνονταν στο αρχείο του «*Oneg Shabbat*», δίνοντας μας μια εξαιρετικά χρήσιμη εικόνα του αρχείου.

Τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου κυρίως την δεκαετία του 1950, όταν το τραύμα της απώλειας και της εξόντωσης ήταν ακόμα πολύ νωπό, το ζήτημα της αντίστασης των Εβραίων αλλά και γενικότερα το ίδιο το Ολοκαύτωμα ήταν ένα εξαιρετικά «ευαίσθητο» ζήτημα, που προκαλούσε αμηχανία, κυρίως όσον αφορά την περίπτωση του νεοσύστατου κράτους του Ισραήλ. Οι απώλειες της μαζικής δολοφονίας ήταν τεράστιες και η διαχείριση ενός τέτοιου τραύματος αποδεδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, τόσο για το Ισραήλ όσο και για την ίδια την Εβραϊκή Διασπορά, με αποτέλεσμα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια να υπάρχει μια «περίεργη σιωπή» γύρω από το ζήτημα του Ολοκαυτώματος και κατ' επέκταση της αντίστασης.¹⁶ Τα πρώτα «γιατί» στις συζητήσεις γύρω από την μη αντίσταση των Εβραίων είχαν κάνει την εμφάνιση τους, ακόμη και μέσα στους κύκλους των ιδίων των επιζώντων. Η δημόσια συζήτηση περιστρεφόταν κυρίως γύρω από το ερώτημα «γιατί δεν αντιδράσατε», ερώτημα καθόλου αθώο, αφού με αυτό τον τρόπο μετατοπιζόνταν το βάρος της ευθύνης στα θύματα, τα οποία τελικά κατά ένα τρόπο ενοχοποιούνταν. Το ζήτημα όμως, τόσο εντός Ισραήλ όσο και εκτός, προσδιορίστηκε έντονα και από το πολιτικό πλαίσιο.¹⁷

Η λογική ότι οι Εβραίοι «δεχθήκαν παθητικά την καταστροφή τους» ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στο Ισραήλ και αναμείχτηκε με ένα πολύ ισχυρό δίπολο που κυριάρχησε τις πρώτες δεκαετίες, αυτό των «Εβραίων της Διασποράς», που θεωρούνταν «θύματα» και «αδύναμοι» και των «Νέων Εβραίων» του νεοσύστατου κράτους του Ισραήλ, που είχαν πολεμήσει για την ανεξαρτησία τους. Αυτό το δίπολο ήταν ένας τρόπος για το ίδιο το Ισραήλ να τονίσει την αδυναμία της Διασποράς και την ανάγκη για ένα ισχυρό κράτος. Εξαιρετική αποτελούσε το «φωτεινό παράδειγμα» των εξεγερθέντων μαχητών

¹⁵ Kassow Samuel & Roskies David, *Voices from the Warsaw Ghetto: Writing Our History*, Yale University Press, 2019.

¹⁶ Marrus Michael R, ό.π., σ. 85.

¹⁷ Μπενβενίστε Ρίκα, *Αυτοί που επέζησαν. Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα, Πόλις, 2014.

του γκέτο της Βαρσοβίας, οι οποίοι θεωρούνταν ως «*οι μόνοι που έκαναν κάτι για να αποτρέψουν την εξόντωση τους*». Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον πως ήδη από τα πρώτα χρόνια, έχουμε πολλούς δημόσιους εορτασμούς και εκδηλώσεις μνήμης για τους εξεγερθέντες του γκέτο της Βαρσοβίας. Αυτή η εξύψωση των εξεγερθέντων ηρώων ήταν πολύ συχνή επίσης και στην πρώιμη ιστοριογραφία γεγονός που δεν προκαλεί έκπληξη, καθώς πολλοί από τους μελετητές ήταν επιζώντες τέτοιων ομάδων αντίστασης.¹⁸

Σε ιστοριογραφικό επίπεδο, οι ιστορικοί τουλάχιστον για τα πρώτα δεκαπέντε χρόνια δεν άγγιζαν ιδιαίτερα το ζήτημα της αντίστασης των Εβραίων, το οποίο έμοιαζε να είναι ιδιαίτερα «*προβληματικό*» και «*περίπλοκο*». Έστρεψαν κυρίως το βλέμμα τους στον διωκτικό μηχανισμό και σε τεκμήρια που προέρχονταν από τους ναζί.¹⁹ Παρόλα αυτά είχαν κυκλοφορήσει κάποια έργα που αφορούσαν την εβραϊκή αντίσταση την δεκαετία του 1950. Αυτοί που ασχολήθηκαν με το ζήτημα ήταν κυρίως επιζώντες, όπως ανέφερα και παραπάνω, που συμμετείχαν σε διάφορες αντιστασιακές ομάδες ή ήταν μαχητές του γκέτο της Βαρσοβίας. Επομένως έχουμε μια «*ιστοριογραφία επιζώντων*», μια ιστοριογραφία που διαμορφώνεται από υλικό που παράγουν τα ίδια τα θύματα.²⁰ Όμως παρά το γεγονός ότι είχε ήδη ξεκινήσει η συλλογή υλικού και μαρτυριών και παρά το γεγονός ότι κάποιοι επιζώντες είχαν ξεκινήσει να μιλούν και να γράφουν για τις εμπειρίες τους, συγκροτώντας μια ιστοριογραφική βάση, οι επιζώντες αυτοί δεν αποτελούσαν την πλειοψηφία. Αντίθετα ένα μεγάλο μέρος των επιζώντων επέλεξε την «*σιωπή*», ενώ είχε εσωτερικεύσει σε ένα μεγάλο βαθμό τον «*μύθο της εβραϊκής παθητικότητας*». Όπως αναφέρει ο Primo Levi «*για όσους κατάφεραν να επιβιώσουν η απελευθέρωση δεν έφερε την γαλήνη*», αντίθετα τους περισσότερους τους κατέκλυζε ένα αίσθημα «*ενοχής*» και «*ντροπής*», που τους έκανε να σιωπούν.²¹

Το ζήτημα της «*συνεργασίας*» ήταν επίσης ένα σημείο που έφερε από την αρχή πολλές συζητήσεις, προβληματισμούς και εντάσεις. Ίσως σε μια προσπάθεια να εξηγηθεί η παθητικότητα των μαζών, ιστορικοί και επιζώντες έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς τις κοινοτικές ηγεσίες και τα μέλη των «*Εβραϊκών Συμβουλίων*».²² Η συζήτηση για το κατά πόσο, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, τα «*Εβραϊκά Συμβούλια*» και οι κοινοτικές ηγεσίες συνεργάστηκαν ή «*συνέδραμαν*» στο έργο των ναζί, πήρε εξαρχής, ιδιαίτερα στο Ισραήλ, μια τροπή ηθικής καταδίκης προς τα μέλη των Συμβουλίων και αυτό είναι κάτι το οποίο μπορούμε να το διαπιστώσουμε και σε ένα μέρος της πρώιμης ιστοριογραφίας. Έτσι, έχουμε κατά κάποιο τρόπο έναν διαχωρισμό, από τη μια εκείνους που θεωρούνται ότι «*συνεργάστηκαν*» με τον ένα ή τον άλλο τρόπο και από την άλλη εκείνους που αντισταθήκαν, χωρίς όμως να υπάρχει ιδιαίτερη ανάλυση των κατηγοριών αυτών ή

¹⁸ Lawson Tom, *ό.π.*, σ. 248.

¹⁹ Middleton-Kaplan Richard, *ό.π.*, σ. 15.

²⁰ Lawson Tom, *ό.π.*, σ. 237.

²¹ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, Μετάφραση: Χαρά Σαρλικιώτη, ΑΓΡΑ, 2000.

²² Μπενβενίστε Ρίκα, *ό.π.*

περεταίρω κατανόηση των ιδιαίτερων και πολύπλοκων καταστάσεων και χωρίς να υπάρχει χώρος για εκείνους που δεν άνηκαν σε κανένα από τα δυο μοντέλα.²³

Κατά την γνώμη μου, μια πρώτη τομή μπορεί να αποτελέσει η δεκαετία του 1960, καθώς μια σειρά από γεγονότα αναζωπύρωσαν την συζήτηση για την εβραϊκή αντίσταση και άνοιξαν τον δρόμο για την μελέτη της περίπτωσης αυτής στη βάση μιας άλλης οπτικής. Το 1960 ο Plilip Friedman, Πολωνό-Εβραίος ιστορικός, συμπεριλαμβάνει στο άρθρο του «*Jewish Resistance to Nazism*» τον όρο «πνευματική αντίσταση», τονίζοντας ότι όλοι όσοι πάλεψαν για να διατηρήσουν την αξιοπρέπεια τους ενάντια στη ναζιστική βία, που ήταν ολοκληρωτική, θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στην κατηγορία εκείνων που αντιστάθηκαν.²⁴ Αυτή η χρήση ενός ευρύτερου όρου, που θα μπορούσε να χωρέσει και άλλες περιπτώσεις αντίστασης, φαίνεται να είναι εξαιρετικά σημαντική στον τρόπο κατανόησης της ίδιας της αντίστασης.

Κομβικό ρόλο την δεκαετία αυτή έπαιξε επίσης και η «*Δίκη του Eichmann*», το 1961, η οποία αποτέλεσε σημείο-κλειδί για την κατανόηση της Shoah αλλά και στο πως η μνήμη και η εμπειρία ενός τέτοιου τραυματικού γεγονότος αποτυπώθηκαν στην κοινή γνώμη. Ήταν ίσως από τις πρώτες φορές που τα θύματα «*ακούστηκαν*» δημόσια και κατέθεσαν τις εμπειρίες τους σε μια δίκη με εξαιρετικά σημαντική πολιτική σημασία. Ήταν η στιγμή, όπως αναφέρει η Annette Wieviorka, που οι επιζώντες απέκτησαν την «*κοινωνική ταυτότητα του μάρτυρα*».²⁵ Επίσης μέσα από τις καταθέσεις των μαρτύρων δόθηκε η ευκαιρία να ακουστούν και άλλες μορφές αντίστασης και προσπάθειες των Εβραίων να επιβιώσουν στα στρατόπεδα και στα γκέτο, όπως για παράδειγμα μορφές παθητικής αντίστασης ή άλλες εξεγέρσεις, όχι τόσο γνωστές, στα στρατόπεδα θανάτου. Αυτές οι εξελίξεις είχαν κατά την γνώμη μου σημαντικό αντίκτυπο και στη ιστοριογραφία που διαμορφώθηκε την δεκαετία αυτή.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η πιο σημαντική στιγμή στην συζήτηση για την αντίσταση και την «*εβραϊκή παθητικότητα*» έγινε κυρίως με αφορμή δυο έργα. Το πρώτο είναι το πολύ σημαντικό έργο του ιστορικού Raul Hilberg, με τίτλο «*Destruction of the European Jews*», που εκδίδεται το 1961 και στο οποίο φαίνεται να υποστηρίζει ότι με εξαίρεση κάποιες περιπτώσεις, οι Εβραίοι είχαν μείνει αμέτοχοι στην καταστροφή τους ή μέσω των ηγεσιών τους είχαν συμμετάσχει σ' αυτή και πως τελικά ίσως να ευθυνόταν η ίδια η εβραϊκή κουλτούρα, η οποία χαρακτηρίζονταν από μια «*ριζωμένη παθητικότητα*», που υπήρχε εν πολλοίς στις αντιδράσεις της πλειοψηφίας των Εβραίων της Διασποράς κατά την διάρκεια του Ολοκαυτώματος.²⁶ Στο ίδιο έργο ασκεί επίσης κριτική απέναντι στα «*Εβραϊκά Συμβούλια*», καθώς θεωρούσε ότι είχαν τεράστιο μερίδιο ευθύνης για την καταστροφή των Εβραίων. Αυτό που ενδιέφερε τον Hilberg ήταν να εστιάσει κυρίως στον διωκτικό μηχανισμό

²³ Lawson Tom, ό.π., σσ. 247-248.

²⁴ Στο ίδιο, σσ. 251-252.

²⁵ Wieviorka Annette, «The Witness in History», *PoeticsToday*, 2006, σσ. 385-397.

²⁶ Lawson Tom, ό.π., σ. 249.

ενώ όσον αφορά την αντίσταση θεωρούσε ότι δεν ήταν ποσοτικά σημαντική για να μελετηθεί.

Τι ήταν όμως αυτό που τον έκανε να θεωρεί ότι η αντίσταση των Εβραίων δεν ήταν ούτε ποσοτικά ούτε ιστορικά σημαντική; Συμφώνα με τον Tom Lawson για να δώσουμε μια απάντηση σ' αυτό πρέπει να δούμε τι συμπεριέλαβε ο ίδιος ο Hilberg στον όρο «αντίσταση». Όπως φαίνεται θεώρησε ως «αντίσταση» μόνο τις περιπτώσεις των ένοπλων μαζικών εξεγέρσεων. Το γεγονός ότι ποσοτικά δεν υπήρξαν και ούτε μπορούσαν να υπάρξουν πολλές τέτοιες περιπτώσεις αντίστασης, λόγω των συνθηκών, τον έκανε όχι να αμφισβητεί το γεγονός ότι υπήρξαν, αλλά να θεωρεί ότι αυτές οι περιπτώσεις ήταν άνευ σημασίας.²⁷ Βέβαια αν θέλουμε κατά την γνώμη μου να δώσουμε μια εξήγηση για αυτή την άποψη του Hilberg μπορούμε να θέσουμε εδώ και το ζήτημα των πηγών, καθώς όπως αναφέρει ο ίδιος τα στοιχεία για εβραϊκή αντίσταση που βρήκε ήταν ελάχιστα. Το γεγονός ότι εστίασε κυρίως στον διωκτικό μηχανισμό και δούλεψε σχεδόν αποκλειστικά με γερμανικά τεκμήρια, σίγουρα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση αυτής της άποψης του.²⁸ Το ζήτημα των πηγών είναι εξαιρετικά σημαντικό σε ένα γενικότερο πλαίσιο, καθώς ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, οι μαρτυρίες διεκδικούν έντονα μια θέση στην ιστορική ερευνά, αφού μέχρι πρότινος δεν λαμβάνονταν ιδιαίτερα υπόψιν, παρόλο που αμέσως μετά το τέλος του πολέμου αρχίζει η συγκέντρωση τους. Η ιστορία του Ολοκαυτώματος μέχρι και την δεκαετία του 1960 περιοριζόνταν στις γραπτές πηγές που σχετιζόνταν με την ίδια την γερμανική γραφειοκρατία και όχι τόσο στις μαρτυρίες των ίδιων των θυμάτων. Βέβαια θα έπρεπε να μεσολαβήσει ακόμη μια δεκαετία για να φτάσουμε στην δεκαετία του 1980, όπου θα παρατηρούμε μια «έκρηξη της μαρτυρίας», αφού από εκεί και έπειτα οι μαρτυρίες των επιζώντων θα είναι στενά συνδεδεμένες με την ιστοριογραφία του Ολοκαυτώματος και την μνήμη.²⁹

Οι κριτικές που ασκήθηκαν στον Hilberg ήταν φυσικά πολλές. Ένα παράδειγμα της κριτικής που ασκήθηκε ήταν και εκείνο του Yuri Suhl, ο οποίος προσπάθησε με το έργο του να «πολεμήσει» το μύθο της «εβραϊκής παθητικότητας» και την άποψη ότι οι Εβραίοι δεν αντιστάθηκαν αρκετά. Το 1968, εκδίδεται το έργο του «*They Fought Back: The Story of Jewish Resistance in Nazi Europe*», στο οποίο επεξεργάστηκε, μετέφρασε και δημοσίευσε μια σειρά από κείμενα, που αφορούσαν συγκεκριμένα παραδείγματα εβραϊκής αντίστασης σε γκέτο, στρατόπεδα και πόλεις. Ένα μέρος της κριτικής του Suhl προς τον Hilberg, ήταν ότι ο δεύτερος βρήκε λιγότερα στοιχεία για αντίσταση των Εβραίων όχι γιατί δεν υπήρχαν, αλλά γιατί δεν τα αναζήτησε σε εβραϊκές πηγές και σε μαρτυρίες και βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά σε γερμανικές πηγές και τεκμήρια.³⁰ Βέβαια ο Hilberg ακόμη και στην έκδοση του 1985, παρόλο που έχουμε ιστοριογραφικά μπει στην «εποχή της μαρτυρίας», ενώ αναφέρεται στις εξεγέρσεις στην Τρεμπλίνκα, στο Σόμπιμπορ και στην εξέγερση των

²⁷ Στο ίδιο, σ. 249.

²⁸ Middleton-Kaplan Richard, ό.π.

²⁹ <http://gjst.ha.uth.gr/el/testimony.php>

³⁰ Henry Partick, «Jewish Resistance Against the Nazis», Στο *Jewish Resistance against the Nazis*, Επιμέλεια: Partick Henry, Catholic University of America Press, 2014.

Sonderkommando στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου, δεν αλλάζει στάση απέναντι στην εβραϊκή αντίσταση και αφιερώνει μόνο ένα μικρό κομμάτι του κειμένου του σ' αυτή.³¹

Εδώ έχει πολύ ενδιαφέρον ένα σχόλιο του Lawson, ο οποίος θεωρεί ότι αρχικά ούτε το πεδίο της κριτικής κατάφερε με ένα τρόπο να ξεφύγει από το ερώτημα «*εάν οι Εβραίοι αντιστάθηκαν*», με την έννοια ότι στην προσπάθεια να ασκήσουν κριτική στην άποψη του Hilberg, οι μελετητές επικεντρώθηκαν στο να τεκμηριώσουν το γεγονός ότι υπήρξε αντίσταση των Εβραίων και όχι για παράδειγμα να προτείνουν ένα πιο ευρύ ορισμό του όρου «*αντίσταση*», ο οποίος θα μπορούσε να συμπεριλάβει και άλλες μορφές της.³² Αυτή η ανάγκη για τεκμηρίωση της ύπαρξης εβραϊκής αντίστασης, ίσως πολλές φορές να «*εγκλώβισε*» την ιστοριογραφία στην ανάγκη της απόδειξης ότι υπήρξε, το οποίο φυσικά είναι εξαιρετικά σημαντικό, καθώς μας έδωσε μια καλύτερη εικόνα της αντίστασης, αλλά δεν προχώρησε ένα βήμα παραπέρα, για παράδειγμα σε έναν επαναπροσδιορισμό του ίδιου του όρου αντίσταση. Τέλος πολλοί ήταν και οι ιστορικοί που στραφήκαν στην ιστοριογραφική μελέτη των «*Εβραϊκών Συμβουλίων*» με σκοπό να απαντήσουν στην κριτική του Hilberg.³³

Το δεύτερο έργο στο οποίο θα σταθώ και που είναι εξαιρετικά σημαντικό επίσης, είναι εκείνο της γνώστης φιλοσόφου Hannah Arendt, η οποία φαίνεται να είναι ιδιαίτερα επηρεασμένη από το έργο του Hilberg. Το 1963 στο κείμενο της «*Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*», με το οποίο καλύπτει την «*Δίκη του Eichmann*», αναζωπυρώνει ακόμη περισσότερο την συζήτηση γύρω από το ζήτημα, καθώς σχολιάζει το πόσο μικρές ήταν οι σπίθες της αντίστασης, τονίζοντας ταυτόχρονα πως τα «*Εβραϊκά συμβούλια*» και οι κοινοτικές ηγεσίες είχαν τεράστια ευθύνη απέναντι στην καταστροφή των Εβραίων. Θα μπορούσαμε να πούμε επομένως ότι το έργο της Hannah Arendt μαζί με του Raul Hilberg έφεραν εντόνους προβληματισμούς και διαμάχες στην επιστημονική κοινότητα. Επίσης αξίζει να τονιστεί ότι στην περίπτωση της Hannah Arendt οι αντιδράσεις των ιστορικών και ερευνητών, κυρίως προερχόμενων από το Yad Vashem ήταν έντονες. Για παράδειγμα ο Jacob Robinson νομικός, διπλωμάτης και ιστορικός, που ανήκε στην ομάδα του Yad Vashem και ο οποίος ασχολούνταν με τον συντονισμό των ερευνητικών δραστηριοτήτων και δημοσιεύσεων για το Ολοκαύτωμα³⁴, στο έργο του «*And So the Crooked Shall be Made Straight: The Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe and Hannah Arendt's Narrative*» (1965), με το οποίο ασκούσε κριτική στην Arendt, έμεινε έκπληκτος και θεώρησε προσβλητική για τους νεκρούς την άποψη της, πως δηλαδή εξαιτίας αυτής της συνεργασίας των «*Εβραϊκών Συμβουλίων*» ήταν αδύνατο να γίνει μια σαφής διάκριση μεταξύ θυμάτων και συνεργατών.³⁵

Πέρα από αυτές τις διαμάχες, το βασικό ζήτημα του όρου αντίσταση και το τι μπορεί να αυτή να συμπεριλάβει παραμένει. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970

³¹ Middleton-Kaplan Richard, *ό.π.*, σ. 12.

³² Lawson Tom, *ό.π.*, σ. 250.

³³ Marrus Michael R, *ό.π.*, σ. 88.

³⁴ <https://www.jewishvirtuallibrary.org/robinson-jacob>

³⁵ Lawson Tom, *ό.π.*, σ. 249.

όπως φαίνεται, υπήρχε μια τάση από τους ίδιους τους μελετητές για μια προσέγγιση της εβραϊκής αντίστασης σε ένα πλαίσιο αρκετά περιεκτικό και κλειστό.³⁶ Παρόλα αυτά το 1968 το πρώτο διεθνές συνέδριο για την αντίσταση, που πραγματοποιήθηκε από το Yad Vashem, αποτέλεσε πολύ σημαντικό σημείο, στο να ανοίξει ένας δρόμος για τη μελέτη της εβραϊκής αντίστασης σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Στο συνέδριο αυτό παρουσιάστηκαν μελέτες από μια νέα γενιά ιστορικών που προσέγγισε το ζήτημα με ένα διαφορετικό τρόπο.³⁷ Χρησιμοποιήθηκε ένας πιο ελαστικός ορισμός, που περιελάμβανε όλες τις περιπτώσεις αντίδρασης ή μη συμμόρφωσης στα σχέδια των ναζί που μπορούσε να προκύψει σε διαφορετικά πλαίσια. Για παράδειγμα θα μπορούσε να θεωρηθεί αντίσταση ακόμη και η προσπάθεια διατήρησης της εβραϊκής κουλτούρας στα πλαίσια των γκέτο ή ακόμη η ατομική προσπάθεια, που έκανε ο καθένας να για επιβιώσει μέσα σ' αυτές τις συνθήκες.³⁸ Είναι η στιγμή που κάνει την εμφάνιση του ο εβραϊκός όρος «*Amidah*», ο οποίος, όπως αναφέρει Ισραηλινός ιστορικός Yehuda Bauer, που ασχολήθηκε διεξοδικότερα το ζήτημα της «*Amidah*» και πρόσφερε με τις μελέτες του μια πολύ γερή βάση στην κατανόηση της εβραϊκής αντίστασης, ο όρος είναι σχεδόν αδύνατο να μεταφραστεί. Στα αγγλικά θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε την φράση «*standing up against*», όμως ακόμη και αυτή η μετάφραση δεν μπορεί να αντικατοπτρίσει το βαθύτερο νόημα της λέξης.³⁹ Ο όρος «*Amidah*» σύμφωνα με τον Bauer περιγράφει την αντίσταση των Εβραίων ως «*κάθε ατομική ή συλλογική ενέργεια που αποφασίζεται συνειδητά σε αντίθεση με τους γνωστούς ή εικαζόμενους νόμους καθώς και όλες οι πράξεις ή οι προθέσεις ενάντια στους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους*».⁴⁰ Ο συγκεκριμένος όρος από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο αντί της λέξης αντίστασης, και οι ιδέες που ενσωματώνει έγιναν σε μεγάλο βαθμό αποδεκτές στην επιστημονική κοινότητα.⁴¹ Αναλυτικότερα η «*Amidah*» θα συμπεριλάμβανε, όχι μόνο τις πράξεις ένοπλης οργανωμένης αντίστασης, αλλά και τον ευρύτερο όρο της «*πνευματικής αντίστασης*», όπως επίσης και όλες τις μορφές αντίδρασης που μπορούσαν να εκδηλωθούν σε μια τέτοια ακραία κατάσταση, όπως για παράδειγμα η δημιουργία σχέσεων αλληλεγγύης, η συγγραφή ενός ημερολογίου, η δημιουργία ενός αρχείου όπως η περίπτωση του Emmanuel Ringelblum και του αρχείου «*Oneg Shabbat Archive*» ή η ακόμη και εύρεση φαγητού.⁴² Επομένως ο όρος «*Amidah*» φαίνεται να είναι αρκετά διευρυμένος σημασιολογικά, προσφέροντας ένα μεγαλύτερο και πιο ευέλικτο πεδίο καθορισμού της αντίστασης, δημιουργώντας έτσι ένα έδαφος για να χωρέσουν πολλές και διαφορετικές συμπεριφορές.

Ο Bauer συνέχισε να συμβάλει σημαντικά στη μελέτη της εβραϊκής αντίστασης τις επόμενες δεκαετίες δημοσιεύοντας αρκετά βιβλία και άρθρα. Μερικά από τα πιο

³⁶ Rozett Robert, «Jewish Resistance», Στο *The Historiography of the Holocaust*, του Dan Stone, New York, Palgrave Macmillan, 2004, σ. 341.

³⁷ Μπενβενίστε Ρίκα, ό.π., σ. 35.

³⁸ Lawson Tom, ό.π., σ. 252.

³⁹ Bauer, Yehudah, *Rethinking the Holocaust*, Yale University Press, 2002, σ. 120.

⁴⁰ Μπενβενίστε Ρίκα, ό.π., σ. 34.

⁴¹ Rozett Robert, ό.π., σ. 345.

⁴² Μπενβενίστε Ρίκα, ό.π., σ. 34.

σημαντικά ήταν το «*The Jewish Emergence from Powerlessness (1979)*», «*A History of the Holocaust (1982)*» και το «*Rethinking the Holocaust (2001)*». ⁴³ Στις δεκαετίες που ακολούθησαν αλλά μέχρι και αρχές του 21^{ου} αιώνα, η ιδέα της «*Amidah*», ακόμα και όταν δεν υπήρχε η ίδια ως λέξη ή ως διατύπωση μέσα στις μελέτες, ήταν το «κλειδί» για την κατανόηση του πόσο ευρύ ήταν το φάσμα της εβραϊκής αντίστασης. ⁴⁴

Όσο προχωράμε στην δεκαετία του 1970, το τοπίο φαίνεται να γίνεται πιο ξεκάθαρο, καθώς έχουμε μια διάκριση ανάμεσα στις διαφορετικές μορφές αντίστασης χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι γίνεται μια ιεράρχηση αυτών των περιπτώσεων, αλλά αντίθετα μια προσπάθεια βαθύτερης κατανόησης τους. ⁴⁵ Επίσης είναι σημαντικό ότι αρκετοί ιστορικοί προσπάθησαν να κατανοήσουν την πολυπλοκότητα των συνθηκών του πολέμου και της εξόντωσης, την ευρεία κλίμακα των αντιδράσεων και των συμπεριφορών αλλά και τα στενά περιθώρια των επιλογών που είχαν οι Εβραίοι. Την δεκαετία του 1970 κάνουν επίσης την εμφάνιση τους πάρα πολύ σημαντικά έργα, στα οποία αναλύονταν εκτενέστερα η εβραϊκή αντίσταση. Ο Lucien Steinberg εκδίδει το 1970, πρώτα στα γαλλικά και ένα χρόνο αργότερα στα αγγλικά, το έργο «*The Jews against Hitler: The Seminal Work on the Jewish Resistance*». Το ενδιαφέρον σ' αυτή την περίπτωση είναι ότι το 1974 το έργο του επανεκδίδεται, αυτή την φορά με τον τίτλο «*Not as a Lamb: The Jews against Hitler*», γεγονός το οποίο δείχνει ότι η αποδόμηση του μύθου, των Εβραίων που «*οδηγηθήκαν σαν πρόβατα στη σφαγή*», είχε πλέον λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις. Επίσης ένα σημαντικό έργο ήταν και του Isaiah Trunk, το 1972 με τίτλο «*Judenrat*», στο οποίο εξεταστήκαν περιπτώσεις αντίστασης που αφορούσαν τα «*Εβραϊκά Συμβούλια*» πέρα από εκείνες που αφορούσαν την οργανωμένη ένοπλη αντίσταση. ⁴⁶

Από την δεκαετία του 1980, η οποία χαρακτηρίζεται και ως η «*εποχή της μαρτυρίας*» αλλά και μετέπειτα την δεκαετία του 1990 και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, η ιστοριογραφία της αντίστασης των Εβραίων αποκτά ένα ξεκάθαρο πλαίσιο. Η καταλυτική είσοδος των μαρτυριών είναι ίσως και ένας λόγος που η αντίσταση αλλά και η ίδια η ιστορία του Ολοκαυτώματος αντιμετωπίζεται διαφορετικά, καθώς αποκτά όλες τις αποχρώσεις και τις οπτικές. Οι φωνές των θυμάτων γίνονται το σημείο-κλειδί στην κατανόηση της εμπειρίας αυτής. Εδώ πρέπει να γίνει αναφορά στο σημαντικό έργο του ιστορικού Saul Friedlaender. Στο έργο του «*Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι*» (1997 πρώτη έκδοση) επιχειρεί όπως αναφέρει, να κάνει έναν ιστορικό απολογισμό, όπου εξετάζει τις ναζιστικές πολιτικές όχι όμως αποκομμένες από το διεθνές περιβάλλον και την συμπεριφορά των θυμάτων, καθώς θεωρεί πως η στάση και οι πολιτικές των ναζί ήταν αδύνατο να μελετηθούν χωρίς να γνωρίζουμε τα συναισθήματα των ανθρώπων που βίωσαν αυτές τις πολιτικές. Οι μαρτυρίες των θυμάτων για τον Friedlaender είναι απολύτως απαραίτητες

⁴³ Middleton-Kaplan Richard, ό.π., σ. 16.

⁴⁴ Rozett Robert, ό.π., σ. 347.

⁴⁵ Μπενβενίστε Ρίκα, ό.π., σ. 39.

⁴⁶ Middleton-Kaplan Richard, ό.π., σ. 15.

προκειμένου να κατανοηθεί η γενοκτονία.⁴⁷ Η ιστορία και οι εμπειρίες των θυμάτων εξετάζονται από την σκοπιά της μαρτυρίας και της μνήμης, ενώ οι ιστορικοί ξεκίνησαν να ασχολούνται περισσότερο και με την καθημερινή ζωή των στρατοπέδων.⁴⁸ Τα υποκείμενα αποκτούν κεντρική σημασία στην εμπειρία του Ολοκαυτώματος. Επίσης δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην μελέτη των ίδιων των εβραϊκών κοινοτήτων και της εσωτερικής τους οργάνωσης κατά την διάρκεια του πολέμου, ενώ γίνονται προσπάθειες για την κατανόηση του φαινομένου της αντίστασης σε περιφερικό ή τοπικό επίπεδο. Παρουσιάζονται διάφορες μελέτες, οι οποίες εστιάζουν μεμονωμένα σε μια περιοχή, σε ένα γκέτο ή σε ένα στρατόπεδο, ενώ ακόμη και η ένοπλη αντίσταση αρχίζει να επανεξετάζεται στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας με σκοπό την κατανόηση και άλλων πτυχών της.⁴⁹ Αυτές οι περιπτώσεις μελετών αποδείχθηκαν εξαιρετικά κρίσιμες, καθώς μπορούσαν να δώσουν μια εικόνα που αφορούσε τα ίδια τα υποκείμενα, τις σχέσεις που δημιουργούσαν μεταξύ τους, τις επιλογές που είχαν ή δεν είχαν, τι γνώριζαν και τι δεν γνώριζαν, σημεία εξαιρετικά σημαντικά για την μελέτη εμπειρίας της αντίστασης και γενικότερα του Ολοκαυτώματος.

---

⁴⁷ Friedlander Saul, *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι: I. Τα χρόνια των διώξεων, 1933-1939. II. Τα χρόνια της εξόντωσης 1939-194*, Μετάφραση: Ηλίας Ιατρού, Επίμετρο: Ρίκα Μπενβενίστε, Πόλις, 2013, σ. 18.

⁴⁸ Lawson Tom, *ό.π.*, σ. 238.

⁴⁹ Rozett Robert, *ό.π.*, σ. 348.

Κεφάλαιο 2^ο

Το ζήτημα των μαρτυριών και η σημασία τους για την μελέτη της αντίστασης των Εβραίων στα στρατόπεδα

Σύμφωνα με τον Ισραηλινό ιστορικό Gideon Grief⁵⁰, του οποίου το έργο στην εργασία αυτή θα είναι οδηγός και ο οποίος ειδικεύεται στην μελέτη του Ολοκαυτώματος και ειδικότερα στην μελέτη του στρατοπεδικού συγκροτήματος του Άουσβιτς και της «Ειδικής ομάδας» των κρεματορίων, τους *Sonderkommando*, που ήταν επιφορτισμένοι με την ευθύνη του γεμίματος και του αδειάσματος των θαλάμων αερίων με ανυποψίαστα θύματα αλλά και την καύση των πτωμάτων, σε ομιλία του στο διεθνές συμπόσιο με τίτλο «*The forced labourers of death. Sonderkommandos and Arbeitsjuden*», τον Μάιο του 2013 ανέφερε πως μετά από τόσες συνεντεύξεις με επιζώντες κατέληξε πως το Ολοκαύτωμα δεν θα μπορούσε ποτέ να κατανοηθεί ή να περιγραφεί χωρίς τις μαρτυρίες τους.⁵¹ Είναι εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός επομένως πως για να μιλήσουμε για την εμπειρία των ανθρώπων που βίωσαν τον εγκλεισμό στα στρατόπεδα των ναζί, είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψιν μας, τις δίκες τους μαρτυρίες και πάνω σ' αυτόν τον άξονα θα κινηθώ. Αυτός είναι και ο σκοπός αυτού το κεφαλαίου, να περιγράψω εν συντομία και να συγκροτήσω ένα σύντομο corpus με τα ονόματα όλων εκείνων των Ελλήνων Εβραίων *Sonderkommando* αλλά και εκείνων που αναφέρονται ή είχαν σχέση με μέλη της συγκεκριμένης ομάδας και άφησαν πίσω την μαρτυρία τους. Με την βοήθεια αυτών των μαρτυριών θα προσπαθήσω να μελετήσω την εμπειρία της αντίστασης μέσα στα στρατόπεδα και συγκεκριμένα στο σύμπλεγμα στρατοπέδων του Άουσβιτς.

Για να μπορέσουμε να περάσουμε σε μια βαθύτερη κατανόηση της εμπειρίας της αντίστασης μέσα στα στρατόπεδα, που είναι και το ζήτημα της εργασίας αυτής, είναι κομβικό σημείο να δούμε αναλυτικότερα τις εξελίξεις γύρω από το ζήτημα το μαρτυριών, να δούμε ουσιαστικά πότε, ποιού, κάτω από ποιές συνθήκες μίλησαν, ποιού τους άκουσαν αλλά και ποιού δεν τους άκουσαν. Οι προσωπικές μαρτυρίες των θυμάτων, είτε αυτές ήταν προφορικές είτε γραπτές, μπήκαν στο προσκήνιο της μελέτης του Ολοκαυτώματος ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες και έκτοτε κατέχουν μια εξαιρετικά σημαντική θέση στην ιστορική ερευνά.⁵²

Ένα σημαντικό σημείο για αξία των μαρτυριών ως πηγών εξαιρετικής σημασίας στην μελέτη του Ολοκαυτώματος, είναι το γεγονός ότι δεν αντλούμε μέσα από αυτές μόνο στοιχεία για το ιστορικό γεγονός, αλλά ταυτόχρονα με αυτό διαβάζουμε και «*ακούμε*» τους τρόπους που βίωσαν την εμπειρία αυτή τα θύματα. Ο κάθε επιζών προσφέρει μια «*αφήγηση*», που μαρτυρεί την εμπειρία του και το νόημα που της δίνει.

⁵⁰ Είναι καθηγητής Εβραϊκής και Ισραηλινής ιστορίας από τον Αύγουστο του 2011 στο Κέντρο Εβραϊκών Σπουδών του Schusterman στο Πανεπιστήμιο του Τέξας στο Austin. Επίσης έχει εργαστεί για το Yad Vashem για περισσότερα από τριάντα χρόνια.

⁵¹ <https://www.youtube.com/watch?v=8vYfKnOwY5I&t=560s>.

⁵² Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Αθήνα, Επίκετρο, 2007, σ. 11.

Η κάθε αφήγηση είναι μια ξεχωριστή προσπάθεια του ίδιου να δώσει «*σχήμα και διάσταση στις εμπειρίες του*». Η μαρτυρία ενός επιζώντα είναι μια προσπάθεια του ίδιου να περιγράψει τον εαυτό του, τη σκέψη του και τη ζωή του, γιατί αυτά είναι ακριβώς τα κομμάτια που ο ναζισμός προσπάθησε του στερήσει.⁵³ Μέσα όμως από αυτό το προσωπικό και το ατομικό μπορούμε να μελετήσουμε και το συλλογικό. Οι ατομικές εμπειρίες και οι ατομικές αναμνήσεις δημιουργούνται άλλωστε εντός ενός συλλογικού πλαισίου και δίνουν αποχρώσεις στην ίδια την συλλογική εμπειρία και μνήμη. Μπορούμε μέσα από τις μαρτυρίες να δούμε την ιστορία των ατόμων που βίωσαν μια τέτοια τραγική εμπειρία, την ψυχολογική τους κατάσταση, τις σκέψεις και τους φόβους τους, όμως μπορούμε μέσα από αυτές να δούμε και διαπροσωπικές σχέσεις. Οι μαρτυρίες αποτελούν σαφέστατα ένα πολύτιμο υλικό μέσα από το οποίο μπορούμε όχι απλά να διασταυρώσουμε ή να επιβεβαιώσουμε πληροφορίες και στοιχεία για ένα γεγονός, όπως για παράδειγμα αυτό των εξεγέρσεων στα στρατόπεδα εξόντωσης αλλά μπορούν και να ανοίξουν τον δρόμο σε νέες οπτικές, στο πως μπορούμε να αντιληφθούμε και να μελετήσουμε την εμπειρία και την μνήμη του Ολοκαυτώματος αλλά και της αντίστασης.

Ιδιαίτερα οι μαρτυρίες που προέρχονται από τα στρατόπεδα και περιγράφουν την καθημερινή ζωή αλλά και διάφορα συμβάντα, όπως είναι οι εξεγέρσεις, οι αποδράσεις και οι πράξεις αντίστασης είναι εξαιρετικά σημαντικές. Βέβαια όταν οι μάρτυρες-επιζώντες περιγράφουν γεγονότα που δεν ήταν αυτόπτες μάρτυρες, όπως αναφέρει ο Hermann Langbein, τα σφάλματα σε διάφορες λεπτομέρειες, όπως αριθμούς, ονόματα χρονολογική σειρά κ.τ.λ. είναι απολύτως κατανοητά, καθώς οι φήμες για διάφορα γεγονότα μέσα στα στρατόπεδα κυκλοφορούσαν ταχύτατα πολλές φορές διανθισμένες με διάφορες πληροφορίες που ίσως ήταν αναληθείς, ενώ δεν υπήρχε η δυνατότητα επαλήθευσης. Κυρίως υπάρχουν ανακρίβειες όσον αφορά τις ημερομηνίες και την χρονολογική σειρά κάποιων γεγονότων και αυτό είναι απόλυτα λογικό, καθώς οι περισσότεροι μέσα στα στρατόπεδα λόγω των σκληρών συνθηκών έχαναν την αίσθηση του χρόνου.⁵⁴ Παρόλα αυτά ακόμη και αν περιέχουν πληροφορίες που δεν είναι επαληθευμένες μας δίνουν μια εικόνα της καθημερινής ζωής των στρατοπέδων, των σχέσεων μεταξύ των κρατούμενων, τα δίκτυα πληροφόρησης μέσα στο στρατόπεδο. Ακόμη και το γεγονός πως οι κρατούμενοι έχαναν την αίσθηση τους χρόνου είναι εξαιρετικά σημαντικό στον τρόπο κατανόησης την εμπειρίας μέσα στα στρατόπεδα.

Εδώ είναι σημαντικό να αναφερθώ αναλυτικότερα στην περίπτωση του Hermann Langbein, καθώς το έργο του θα φανεί αρκετά χρήσιμο στα επόμενα κεφάλαια και οι αναφορές σε αυτόν θα είναι αρκετά συχνές. Ο Hermann Langbein ήταν Αυστριακός πολιτικός κρατούμενος, μέλος της αντίστασης και πολύ σημαντικός ιστορικός του Ολοκαυτώματος μετά τον πόλεμο. Αρχικά εκτοπίστηκε στο Νταχάου το 1941, ενώ το 1942 στάλθηκε στο Άουσβιτς. Ο ίδιος ήταν κατά το ήμισυ Εβραίος όμως κατάφερε να κρύψει την εβραϊκή ταυτότητα του και να διατηρήσει το προνόμιο του πολιτικού

⁵³ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, Το Ολοκαύτωμα, ό.π., σ. 9.

⁵⁴ Langbein Hermann, *People in Auschwitz*. University of North Carolina Press, 2005, σσ 6-7.

κρατουμένου και φυσικά να διαφύγει την εξόντωση. Τα έργα τα οποία δημοσίευσε ήταν αρκετά. Το έργο του «*People in Auschwitz*», το οποίο μελέτησα για αυτή την εργασία, δημοσιεύτηκε αρχικά στα γερμανικά το 1972, και στηρίζεται κυρίως στην προσωπική του εμπειρία, την μακροχρόνια έρευνα αλλά και την διασταύρωση των πληροφοριών με άλλες μαρτυρίες επιζώντων.⁵⁵

Όσο αναφορά τις μαρτυρίες των επιζώντων θα αναφερθώ κυρίως στην περίπτωση των *Sonderkommando*, καθώς αυτή η ομάδα θα με απασχολήσει κυρίως παρακάτω. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η ανοιχτή κατάθεση των μαρτυριών ιδιαίτερα στην περίπτωση των επιζώντων της ομάδας των κρεματορίων του Άουσβιτς- Μπίρκεναου, ξεκινάει αρκετές δεκαετίες μετά το τέλος του πόλεμου, περίπου την δεκαετία του 1980. Οι λόγοι που τους απέτρεπαν από το μιλήσουν ήταν κυρίως η τραγικότητα της εμπειρίας που βίωσαν, η αίσθηση της «ενοχής» και «ντροπής» που πολλές φορές κατέκλυζε τα θύματα αλλά και η προσπάθεια των επιζώντων να ξεκινήσουν την πάλι από την αρχή.⁵⁶ Βέβαια, όπως αναφέρει ο Langbein, επειδή ακριβώς δεν ήταν όλοι οι επιζώντες των *Sonderkommando* έτοιμοι να μιλήσουν για τις φρικτές εμπειρίες τους πρέπει να σεβαστούμε ακόμη και αυτή την σιωπή τους.⁵⁷

Για αρκετές δεκαετίες η επιστημονική έρευνα για το Ολοκαύτωμα περιέβαλε με έναν «σκοτεινό και ανώνυμο μανδύα» την ομάδα των *Sonderkommando*, ενώ οι προσπάθειες να υπάρξουν μελέτες που θα ανέλυαν την ομάδα αυτή ήταν εξαιρετικά περιορισμένες.⁵⁸ Διάφορες εσφαλμένες και βιαστικές διατυπώσεις για την φύση αυτής της ομάδας και των μελών της είχαν ήδη αρχίσει να συζητιούνται στην δημόσια σφαίρα αρκετά νωρίς. Όσον αφορά τους ίδιους τους επιζώντες βρίσκονταν κυριολεκτικά στην αφάνεια, σχεδόν ξεχάστηκαν, ενώ ακόμη και πολλοί ερευνητές θεωρούσαν ότι τα μέλη της συγκεκριμένης ομάδας δεν είχαν επιβιώσει.

Όλη αυτή η σιωπή και οι άγνωστες διαδρομές των *Sonderkommando* μετά τον πόλεμο οφείλονται εν μέρη και στην ίδια την στάση των επιζώντων μελών, καθώς και οι ίδιοι επέλεξαν να παραμείνουν σιωπηλοί για αρκετούς λόγους. Αν θέλουμε να μπορούμε και σε μια διαδικασία κατηγοριοποίησης τότε μπορούμε να ανατρέξουμε στα λόγια του Primo Levi, ο οποίος αναφέρει πως «αυτοί που επέζησαν» χωρίζονται σε δυο κατηγορίες «με σπάνιες ενδιάμεσες αποχρώσεις». Χωρίζονται σε εκείνους που σιωπούν και σε εκείνους που μιλούν, ενώ και στην μια και στην άλλη περίπτωση οι λόγοι που επιλέγουν τον ένα ή τον άλλο δρόμο είναι σοβαροί. Οι μεν σιώπησαν γιατί

---

⁵⁵ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκη, 2000, σ. 273.

⁵⁶ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, Μετάφραση: Χαρά Σαρλικιώτη, ΑΓΡΑ, 2000, σς. 73-91.

⁵⁷ Langbein Hermann, ό.π., σ. 191

⁵⁸ Greif Gideon, *We Wept without Tears. Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven & London, Yale University Press, 2005, σ. 71.

Το συγκεκριμένο έργο του Gideon Greif είναι μια από τις πρώτες ολοκληρωμένες έρευνες που αφορούν την λειτουργία και το εσωτερικό της ομάδας των *Sonderkommando*, βασισμένη αποκλειστικά σε μαρτυρίες και συνεντεύξεις επιζώντων της ομάδας αυτής, πολλοί από τους οποίους μιλούν για πρώτη φορά.

οι πληγές ήταν βαθιές και δεν είχαν επουλωθεί, οι δε γιατί ένοιωθαν ότι η εμπειρία αυτή αποτέλεσε κέντρο της ζωής τους, που τους άλλαξε για πάντα άρα έπρεπε να μοιραστούν αυτή την εμπειρία τους.⁵⁹ Βέβαια κατά την γνώμη μου οι ενδιάμεσες αποχρώσεις δεν ήταν τελικά τόσο σπάνιες, καθώς πολλοί επιζώντες μπορεί αρχικά να σιώπησαν γιατί τα τραύματα ήταν βαθιά ή αισθάνονταν «ενοχή», όμως όπως θα δούμε πολλοί ήταν και εκείνοι που μπήκαν σε μια κατάσταση διαχείρισης αυτής της εμπειρίας και κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες και πλαίσια άρχισαν να διηγούνται. Η μετάβαση επομένως από την σιωπή στην μαρτυρία ήταν ένα πολύ ιδιαίτερο φαινόμενο. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και το γεγονός ότι πολλοί δεν ήταν πρόθυμοι να τους ακούσουν. Συγκεκριμένα πέρασαν αρκετές δεκαετίες για να ωριμάσουν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες θα μπορούσαν να ακουστούν οι μαρτυρίες των επιζώντων, χωρίς να υπάρχει απέναντι τους μια αρνητική, «κριτική» ή αδιάφορη στάση. Οπότε αν θέλουμε να κάνουμε μια κατηγοριοποίηση, σίγουρα μια θα ήταν και εκείνη που θα συμπεριλάβει αυτούς που άκουσαν και αυτούς που δεν άκουσαν τις φωνές των επιζώντων.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση των *Sonderkommando* είναι φανερό ότι πολλοί επιζώντες μετά το τέλος του πόλεμου επέλεξαν την σιωπή, καθώς αισθάνθηκαν αυτή «ενοχή» ή «ντροπή» ή προσπαθούσαν να διαχειριστούν την τραυματική εμπειρία με οποιονδήποτε τρόπο και να απαλλαχτούν από τις φρικιαστικές αναμνήσεις. Ο Primo Levi λέει πως «εμείς οι επιζώντες είμαστε μια ελάχιστη [...] μειονότητα, είμαστε αυτοί οι οποίοι, από παράβαση ή επιδεξιότητα ή τύχη δεν έφτασαν στον πάτο. Επειδή αυτός που άγγιξε τον πάτο [...] δεν επέστρεψε για να διηγηθεί ή επέστρεψε άφωνος».⁶⁰ Οι *Sonderkommando* κατά την άποψη μου άγγιξαν τον πάτο πιο πολύ από τον κάθε έναν όμως κατάφεραν να επιστρέψουν και οι λέξεις δεν έφταναν για να περιγράψουν τι βίωσαν. Πολλές φορές δίσταζαν ακόμη και να παραδεχτούν ότι αποτέλεσαν μέρος του συγκεκριμένου κομάντο, κρατώντας αυτή την στάση σιωπής ακόμη και ως προς την ίδια τους την οικογένεια και τους φίλους τους. Ενδιαφέρον εδώ έχει η περίπτωση του Μαρσέλ Νατζαρή, όπου είναι σημαντικό να την αναλύσω, καθώς η μαρτυρία του θα είναι από τις βασικές στην ανάλυση της αντίστασης στο στρατόπεδο του Άουσβιτς. Ο Μαρσέλ Νατζαρή (1917- 1971) ήταν Θεσσαλονικιός Εβραίος, ο οποίος εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς με την αποστολή του Απριλίου του 1944 από την Αθήνα, μαζί με τους Εβραίους της Αθήνας, αφού είχε καταφέρει μέχρι τότε διαφύγει την σύλληψη και την εκτόπιση με τις αποστολές των Εβραίων της Θεσσαλονίκης την άνοιξη του 1943 και να ενταχθεί στις τάξεις του ΕΛΑΣ. Στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου εξαναγκάστηκε να εργαστεί στην «Ειδική Ομάδα» των *Sonderkommando*, ενώ είναι και ένας από τους βασικούς μάρτυρες της εξέγερσης στα κρεματόρια τον Οκτώβριο του 1944. Ο ίδιος άφησε πίσω του δυο συγκλονιστικές μαρτυρίες μια γραμμένη το 1944 κατά την διάρκεια του εγκλεισμού του και μια που την έγραψε δυο χρόνια αργότερα το 1947. Το πρώτο είναι ένα πολύ σημαντικό χειρόγραφο με την μορφή επιστολής, η οποία ανήκει στα «Χειρόγραφα του Άουσβιτς», στα οποία θα αναφερθώ αναλυτικότερα παρακάτω. Το χειρόγραφο του βρέθηκε θαμμένο στον περιβόλο του

⁵⁹ Levi Primo, ό.π., σ.155.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 87.

Αουσβιτς το 1980. Η δεύτερη μαρτυρία του είναι γραμμένη το 1947 και έχει την μορφή χρονικού. Αποτελούνταν από 58 σελίδες και περιείχε και 13 σχέδια από το Άουσβιτς και τα κρεματόρια.⁶¹ Τα χειρόγραφα του είναι πολύτιμα για την κατανόηση της εμπειρίας, των δυσκολιών ενώ περιλαμβάνει και πολύτιμες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή στα κρεματόρια αλλά και την εξέγερση των *Sonderkommando* τον Οκτώβριο του 1944.

Παρόλο όμως που ο ίδιος αισθάνθηκε την ανάγκη ακόμη και κατά την διάρκεια του εγκλεισμού του να γράψει για τα όσα βίωσε φαίνεται να μην μιλούσε για αυτό το ζήτημα στους δικούς τους. Η Έρικα Κούνιο Θεσσαλονικιά Εβραία, η οποία είχε εκτοπιστεί στο Άουσβιτς μαζί με την οικογένεια της τον Μάρτιο του 1943 και επέζησε, περιγράφει τον φίλο και γείτονα της Μαρσέλ Νατζαρή και αναφέρει το εξής: «*Ηξερα ότι ήταν στο Ζόντερκομάντο, αλλά δεν τον ρώτησα ποτέ. Τον καιρό εκείνο δεν μιλούσε κανείς μας γι' αυτά τα πράγματα, ούτε εκείνος μα ούτε και εγώ*». Σε παρόμοια κατάσταση βρισκόταν και οι σύζυγοι των μελών των *Sonderkommando*, όπως για παράδειγμα, η Ρόζα Σαλιτιέλ επιζώσα του Άουσβιτς, σύζυγος του Μαρσέλ Νατζαρή, η οποία όπως μας πληροφορεί πάλι η Κούνιο, έμαθε για την μαρτυρία του μόλις λίγο μετά τον θάνατο του συζύγου της, ενώ δεν γνώριζε επίσης τίποτα ούτε για το χειρόγραφο του, που βρισκόταν θαμμένο στον περίβολο του Άουσβιτς.⁶² Ο γιος του στην εισαγωγή του βιβλίου που περιλαμβάνει την μαρτυρία του Νατζαρή και που εκδίδεται για δεύτερη φορά με το χειρόγραφο του 1944 μεταφρασμένο στα ελληνικά, αναφέρει: «*Ο πατέρας μου είδε τον θάνατο με κάθε τρόπο που μπορεί να φανταστεί κανείς. Αλλά δεν μιλούσε γι' αυτό επειδή αισθάνονταν ότι κανένας δεν θα τον πίστευε*».⁶³

Εντούτοις όμως οι επιζώντες των *Sonderkommando*, όταν κατάφεραν να μιλήσουν φώτισαν με τις μνήμες τους πολλές πλευρές αυτής της τραγικής εμπειρίας. Αρχικά έχουμε τέσσερις περιπτώσεις μελών των *Sonderkommando*, μέσα σ' αυτούς και δυο Ελλήνων Εβραίων ένας εκ των οποίων ήταν ο Νατζαρή που ανέφερα παραπάνω, όπου βρήκαν την δύναμη και κατέγραψαν την τραυματική τους εμπειρία λίγα χρόνια μετά το τέλος του πόλεμου αν και η έκδοση τους στις περισσότερες των περιπτώσεων συνέβη αρκετά χρονιά αργότερα και αυτό είναι σημαντικό να σημειωθεί. Η έκδοση των περισσότερων μαρτυριών φαίνεται να πραγματοποιείται από την δεκαετία του 1980 και μετά όταν πια έχουμε μπει στην «*εποχή της μαρτυρίας*». Από εκείνη την δεκαετία και έπειτα οι μαρτυρίες των επιζώντων τόσο προφορικές όσο και γραπτές άρχισαν να παίζουν κομβικό ρόλο στην κατανόηση της εμπειρίας του

⁶¹ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Η ζωή και τα χειρόγραφα του Μαρσέλ Νατζαρή. Οι διαδρομές του Μαρσέλ Νατζαρη», Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Σοντερκομάντο του Άουσβιτς*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018 σσ. 21-35.

⁶² Kilian Andreas, «Ο Μαρσέλ Νατζαρή στο Ζόντερκομάντο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου: Το άτομο και ο αντιστασικός μέσα από τις αναμνήσεις άλλων μαρτύρων της εποχής», Στο *Μαρσέλ Νατζαρή. Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομάντο του Άουσβιτς*, μετάφραση: Μαρία Αγγελίδου και Μάρθα Ρηγάτου, Αλεξάνδρεια, 2018, 167-168.

⁶³ Νατζαρή Μαρσέλ, *Χειρόγραφα 1944-1947. Από την Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομάντο του Άουσβιτς*. Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αλεξάνδρεια, 2018, σ. 19.

Ολοκαυτώματος. Την δεκαετία αυτή φαίνεται να δόθηκε φωνή σ' εκείνους που είχαν μείνει σιωπηλοί όλα αυτά τα χρόνια.⁶⁴

Ο πρώτος επιζών μέλος, που κατέθεσε την μαρτυρία του για την τραγική εμπειρία του, ήταν ο Filip Mueller (1922-2013). Ο Mueller ήταν Εβραίος από την Σλοβακία και εκτοπίστηκε σε μια από τις πρώτες αποστολές στο Άουσβιτς, τον Απρίλιο του 1942. Λίγο μετά την άφιξη του τοποθετήθηκε στην μονάδα εργασιών για την δημιουργία των κρεματορίων. Λίγο αργότερα κατάφερε και μετακινήθηκε σε άλλα κομάντο εργασίας, αλλά έγινε αντιληπτός από τους SS και ως τιμωρία στάλθηκε τον Ιούλιο του 1943 στην ομάδα των *Sonderkommando*. Αν και η τοποθέτηση σ' αυτή την ομάδα σήμαινε θάνατο, αφού κάθε τρεις με τέσσερις μήνες τα μέλη της εξοντώνονταν, ο ίδιος κατάφερε να επιβιώσει, καθώς οι SS λόγω των ικανοτήτων του, επειδή ήταν ειδικός σε θέματα θέρμανσης, τον θεώρησαν αρκετά «πολύτιμο» για να τον εξοντώσουν.⁶⁵ Η μαρτυρία του με τίτλο στα γερμανικά «*Sonderbehandlung: Drei Jahre in den Krematorien und Gaskammern von Auschwitz*» ή ευρύτερα γνωστό με τον αγγλικό τίτλο «*Eyewitness Auschwitz: three years in the gas chambers*» εκδόθηκε το 1979. Αν και υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις μεταξύ αγγλικής και γερμανικής έκδοσης λόγω της μετάφρασης, εντούτοις είναι από τις πιο σημαντικές πηγές που διαθέτουμε για την ομάδα των *Sonderkommando*. Επίσης η αφήγηση του μας βοηθάει να κατανοήσουμε την τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι *Sonderkommando* ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της ομάδας. Ο Mueller κατέθεσε επίσης και την προφορική του μαρτυρία στο πασίγνωστο ντοκιμαντέρ του Claude Lanzmann «*Shoah*»⁶⁶ το 1985.⁶⁷

Μια δεύτερη σημαντική μαρτυρία ήταν εκείνη του Ούγγρου γιατρού Miklos Nyiszli (1901- 1959). Ο ίδιος δεν άνηκε στην ομάδα των *Sonderkommando* όμως ήταν δίπλα στο Josef Mengele και ζούσε στο κρεματοριο. Η μαρτυρία του δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά αρκετά νωρίς, το 1947 στην Ουγγαρία και το 1960 εκδόθηκε στα αγγλικά με τίτλο «*Auschwitz: A Doctor's Eye-Witness Account*». Η μαρτυρία του μας παρέχει πληθώρα πληροφοριών για την λειτουργία της ομάδας των *Sonderkommando*.⁶⁸

Μια ακόμη περίπτωση είναι και αυτή του επιζώντα Θεσσαλονικιού Εβραίου Λεών Κοέν (1910- 1989), ο οποίος έγραψε την μαρτυρία του και αυτός αρκετά νωρίς, το 1947. Ο ίδιος γεννημένος στην Θεσσαλονίκη, είχε φοιτήσει στην Εμπορική Σχολή του Λεών Γκατένιο ενώ μιλούσε και έγραφε εφτά γλώσσες, γεγονός που τον βοήθησε να επιβιώσει σε μεγάλο βαθμό στο στρατόπεδο. Κατάφερε την άνοιξη του 1943 να διαφύγει στην ιταλοκρατούμενη Αθήνα και να γλιτώσει τον εκτοπισμό, όμως όπως περιγράφει μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943 τα

⁶⁴ Wiewiorka Annette, «The Witness in History», *PoeticsToday*, 2006, σ. 391.

⁶⁵ Langbein Hermann, ό.π., σ. 195.

⁶⁶ Ντοκιμαντέρ του Γάλλου σκηνοθέτη Claude Lanzmann (1985). Παρουσιάζει μαρτυρίες από επιζώντες των στρατοπέδων εξόντωσης. Έχει διάρκεια περίπου εννέα ώρες.

⁶⁷ Greif Gideon, ό.π., σ. 80-81.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 81.

πράγματα άλλαξαν ριζικά. Συνελήφθηκε την άνοιξη του 1944, κρατήθηκε στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς μαζί με του Εβραίους της Αθήνας, στις 2 Απριλίου του 1944 και έφτασαν εκεί στις 11 Απριλίου (βρισκόταν στην ίδια αποστολή με τον Νατζαρή). Η μαρτυρία του είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς περιγράφει την ζωή στην Θεσσαλονίκη μετά τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο, την ζωή στην Αθήνα και πως άλλαξαν τα πράγματα με την συνθηκολόγηση της Ιταλίας, το ταξίδι προς το άγνωστο ενώ μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την ομάδα των *Sonderkommando*, τις σχέσεις των μελών και τα σχέδια για αντίσταση στα οποία συμμετείχε και ο ίδιος.

Ο Σλόμο Βενέτσια (1923-2010) άφησε πίσω του επίσης μια πολύ σημαντική μαρτυρία. Ήταν Εβραίος από την Θεσσαλονίκη με ιταλική υπηκοότητα. Λόγω της ιταλικής υπηκοότητας, όταν άρχισαν οι εκτοπίσεις την άνοιξη του 1943 στην Θεσσαλονίκη, κατάφεραν να διαφύγουν με την οικογένεια του, τον αδερφό του Μωρίς αλλά και τα ξαδέρφια του Ντάριο και Γιακώβ Γκαμπάι, στους οποίους θα αναφερθώ παρακάτω, για την Αθήνα, όπως αντίστοιχα έπραξαν πολλοί Εβραίοι με ιταλική υπηκοότητα. Όμως μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943, τα πράγματα άλλαξαν. Κρατήθηκαν στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς με την αποστολή στις 2 Απριλίου του 1944. «*Επιλέχθηκε*» να εργαστεί στους *Sonderkommando* μαζί με τον αδερφό του και τα ξαδέλφια του. Η μαρτυρία του, όπως αναφέρει στο εισαγωγικό σημείωμα η Μπεατρίς Πρασκίε, προέκυψε από μια σειρά συνεντεύξεων του ίδιου από τις 13 Απριλίου έως τις 21 Μαΐου του 2006. Ενώ όπως φαίνεται άργησε πάρα πολύ να μιλήσει, εντούτοις στην συνέντευξη του είναι εξαιρετικά περιγραφικός με όλες τις διαδικασίες που αφορούν την ομάδα των κρεματορίων και την δουλειά που είχαν εξαναγκαστεί να φέρουν εις πέρας.⁶⁹

Οι μαρτυρίες που συνέλεξε ο Gideon Greif ήταν επίσης κομβικής σημασίας. Στο έργο του «*We Wept without tears Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*» (2005) συμπεριλαμβάνονται και αρκετές συνεντεύξεις Ελλήνων Εβραίων τις οποίες χρησιμοποίησα. Μέσα σ' αυτές ήταν και του Γιακώβ Γκαμπάι, Εβραίου από την Αθήνα με ιταλική υπηκοότητα. Μαζί με τον αδερφό του Ντάριο Γκαμπάι εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς με τους Εβραίους της Αθήνας τον Απρίλιο του 1944 και «*επιλέχθηκαν*» και οι δυο για να εργαστούν στην «*Ειδική Ομάδα*».⁷⁰ Ο ίδιος μιλούσε από την πρώτη στιγμή και δεν έκρυψε, όπως αναφέρει η κόρη του Ρόζα, την αλήθεια για ότι είδε και έζησε από τα παιδιά του.⁷¹ Επίσης μεταξύ αυτών ήταν και ο Ιωσήφ Ζακάρ, Εβραίος από την Άρτα, ο οποίος στην μαρτυρία του δίνει σημαντικές πληροφορίες για την ζωή των *Sonderkommando*, αλλά αναφέρει και αρκετά ονόματα Ελλήνων Εβραίων συγκαταλεγμένων του. Ο ίδιος όπως αναφέρει συνελήφθη στις 24 Μαρτίου του 1944 και εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς με την ίδια αποστολή του Απριλίου

⁶⁹ Εισαγωγή από το βιβλίο που φιλοξενείται η μαρτυρία του Σλόμο Βενέτσια (Βενέτσια Σλόμο, *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Αθήνα, Πατάκη, 2007, σσ.13-20

⁷⁰ Greif Gideon, ό.π., σσ. 181-214.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 182.

που ανέφερα παραπάνω μαζί με τους Εβραίους από την Αθήνα.⁷² Επίσης σημαντική συνέντευξη είναι και εκείνη του Σαούλ Χαζαν, Εβραίου από την Θεσσαλονίκη, μέλος των *Sonderkommando*. Ο ίδιος κατάφερε να διαφύγει κατά την διάρκεια του εκτοπισμού των Θεσσαλονικιών Εβραίων την άνοιξη του 1943, προσπαθώντας μαζί με τον αδερφό να κρυφτούν σε κάποιο χωριό ή να έρθουν σε επαφή με τους αντάρτες, Δεν τα κατάφεραν αφού του ανακάλυψαν οι ναζί όπως περιγράφει και αφού σκότωσαν τον αδερφό του τον μετέφεραν στις φυλακές του «Παύλου Μελά» στην Θεσσαλονίκη όπου κρατήθηκε εκεί περίπου για έξι μήνες. Μεταφέρθηκε στην Αθήνα στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και από εκεί εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς με την αποστολή του Απριλίου του 1944. Εκεί «επιλέχθηκε» να εργαστεί στην «Ειδική Ομάδα»⁷³

Ακόμη χρησιμοποίησα την μαρτυρία του Ντανιέλ Μπεναμίας επίσης μέλος των *Sonderkommando*, τόσο εκείνη που έδωσε στην ιστορικό Rebecca Fromer⁷⁴ όσο και την προφορική του μαρτυρία στο USHMM τον Νοέμβριο του 1991.⁷⁵ Ο Μπεναμίας ήταν Θεσσαλονικιός Εβραίος με ιταλική υπηκοότητα, κατάφερε να διαφύγει την εκτόπιση την άνοιξη του 1943, όπως πολλοί Εβραίοι με ιταλική υπηκοότητα πηγαίνοντας προς την Αθήνα. Συνελήφθη τον Μάρτιο του 1944 και εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς μαζί με την οικογένεια του τον Απρίλιο του 1944. Τα ονόματα όλων των παραπάνω βρίσκονται στον πολύ χρήσιμο κατάλογο του Andrea Kilian που παραθέτει στο βιβλίο με την μαρτυρία του Μαρσέλ Νατζαρή με τα επιβεβαιωμένα μέλη Ελλήνων Εβραίων που εργάστηκαν στο *Sonderkommando*.⁷⁶

Φυσικά υπάρχουν και κάποιες μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων που δεν ανήκαν στην ομάδα των *Sonderkommando*, όμως μας δίνουν πολύ χρήσιμες πληροφορίες. Μια είναι και αυτή του Ερρίκου Σεβίλλια (1901-1974) από την Αθήνα. Η μαρτυρία του φαίνεται να γράφηκε το 1951-52, ενώ τα χειρόγραφα του βρέθηκαν λίγο μετά τον θάνατο του ανάμεσα σε άλλα χαρτιά. Το 1983 δημοσιεύονται για πρώτη φορά στα αγγλικά, σε μετάφραση του Νίκου Σταυρουλάκη, με τίτλο «Athens-Auschwitz», ενώ στα ελληνικά η μαρτυρία του εκδίδεται για πρώτη φορά το 1995. Ο ίδιος ξεκινάει την αφήγηση του από την σύλληψη και τον εγκλεισμό του στο Χαϊδάρι τον Μάρτιο του 1944, συνεχίζει την εκτόπιση του στο Άουσβιτς, τον Απρίλιο του 1944. Φυσικά συνεχίζει με την περιγραφή της άφιξης του στο στρατόπεδο, την περιγραφή της καθημερινής ζωής στο Λάγκερ και τελικά την απελευθέρωση και την επιστροφή του. Επίσης δίνει χρήσιμες πληροφορίες για την εξέγερση των *Sonderkommando* αφού εκεί εργάζονταν ο κουνιάδος και ο γαμπρός του.

Τέλος χρησιμοποίησα και αρκετές προφορικές συνεντεύξεις γυναικών που επέζησαν από το Άουσβιτς και που περιλαμβάνονται στο εξαιρετικά πολύτιμο έργο των Έρικα

⁷² Στο ίδιο, σσ. 87-121.

⁷³ Στο ίδιο, σσ. 257-285.

⁷⁴ Fromer Rebecca, *The Holocaust Odyssey of Daniel Bennahmias*, University of Alabama Press, 1993.

⁷⁵ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn515097> (προφορική μαρτυρία Ντανιέλ Μπεναμίας)

⁷⁶ Kilian Andreas, ό.π., σσ. 215-220.

Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτο Ναρ.⁷⁷ Τις συνεντεύξεις τις πήρε η Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο επιζώσα του Άουσβιτς με την βοήθεια του ερευνητή και συγγραφέα Αλμπέρτο Ναρ, το 1989. Συμπεριλαμβάνει μεταξύ άλλων και είκοσι μια μαρτυρίες γυναικών πολλές από τις οποίες αναφέρουν την εξέγερση ενώ περιγράφουν και περιστατικά καθημερινής αντίστασης φωτίζοντας και την πλευρά της γυναικείας εμπειρίας στα στρατόπεδα. Μερικά ονόματα εξ' αυτών είναι της Παλόμπας Αλλαλούφ, της Ανριέτας Μόλχο, της Ραχήλ Μπουρλά, της Σάρα Ναχμία, της Στέλλας Ναχούμ και της Λίνας Περαχία. Οι περισσότερες ήταν Εβραίες από την Θεσσαλονίκη, εκτός από την Στέλλα Ναχούμ που ήταν Εβραία από την Αθήνα.

Αν θέλαμε να σημειώσουμε μερικά κοινά στοιχεία των παραπάνω μαρτυριών αυτό θα ήταν πως οι αφηγήσεις των περισσότερων ξεκινούν με την εξιστόρηση της ζωής τους λίγο πριν από την σύλληψη και την εκτόπιση τους, την περιγραφή του άγνωστου ταξιδιού προς τα στρατόπεδα με τα τρένα στοιβαγμένοι σαν ζώα, την «διαλογή» των «χρησίμων» για εργασία από τους ναζί, την περιγραφή της καθημερινής ζωής στα στρατόπεδα και την απεγνωσμένη ανάγκη τους για επιβίωση και τέλος τις πορείες θανάτου, τις τελευταίες μέρες στο στρατόπεδο και την απελευθέρωση τους.⁷⁸ Επομένως βλέπουμε ότι συνήθως υπάρχει ένα κοινό μοτίβο στις αφηγήσεις τους. Επίσης οι περισσότεροι τονίζουν ιδιαίτερα το «ανείπωτο» του στρατοπεδικού κόσμου, που δεν μπορούν να το περιγράψουν με λέξεις. Η μαρτυρία και η εξιστόρηση της ζωής στα στρατόπεδα όμως, όπως αναφέρει η Wieworka είναι ένα τρόπος «επικύρωσης» αυτής της εμπειρίας που φαινόταν εξωπραγματική.⁷⁹

Όλες οι παραπάνω μαρτυρίες μαζί φυσικά με τον Primo Levi, που η μαρτυρία του και τα κείμενα του αποτελούν οδηγό στην μελέτη της εμπειρίας του Ολοκαυτώματος με βοήθησαν όχι απλώς να ανασυνθέσω τα γεγονότα της εξέγερσης των *Sonderkommando*, αλλά να με βοήθησαν κυρίως στο να φωτιστούν πλευρές της καθημερινής αντίστασης μέσα στα στρατόπεδα και να κατανοήσω τι σήμαινε αντίσταση για εκείνους και εκείνες που βίωσαν τον απόλυτο εξευτελισμό σε ένα μέρος όπου ο θάνατος ήταν κυρίαρχος και παρών σε όλα τα στάδια της καθημερινότητας. Με βοήθησαν να δω τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τα συναισθήματα των κρατουμένων και την ανάγκη τους να ακουστούν. Αυτή είναι άλλωστε και η πολύτιμη σημασία των μαρτυριών, εκτός από το να φωτίζουν πλευρές των γεγονότων και να ανασυνθέτουν ένα κομμάτι της αληθείας, είναι και ένα τρόπος το Ολοκαύτωμα να συναντηθεί με της φωνές ή τις σιωπές των υποκειμένων και να φωτίσει την εμπειρία τους και τα συναισθήματα τους, να φωτίσει την δική τους αλήθεια.⁸⁰

⁷⁷ Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015.

⁷⁸ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα*, ό.π., σ. 19.

⁷⁹ Wieworka Annette, ό.π., σ. 395.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 396.

Κεφάλαιο 3^ο

Η εμπειρία του στρατοπεδικού κόσμου και οι δυσκολίες για αντίδραση

Πριν αρχίσουμε να εξετάζουμε πιο αναλυτικά συγκεκριμένες περιπτώσεις εξεγέρσεων και πράξεων αντίστασης στα στρατόπεδα εξόντωσης, θα πρέπει να μπορούμε στην διαδικασία να καταλάβουμε ότι ο στρατοπεδικός κόσμος ήταν ένας αλλιώτικος κόσμος, τελείως διαφορετικός από αυτόν που γνωρίζουμε και βιώνουμε. Είναι σημαντικό επίσης να έχουμε πάντα στο μυαλό μας ότι η αντίσταση των Εβραίων, τόσο στα στρατόπεδα όσο και γενικότερα, δεν ήταν, ούτε μπορούσε να είναι, μια ή μαζική, καθώς την καθόρισαν πλήθος συνθηκών και συμπεριφορών, με αποτέλεσμα αυτό να θέτει πολλά όρια στο τι τελικά μπορούσαν να κάνουν τα υποκείμενα που βίωναν αυτή την τραγική εμπειρία. Αυτή η διαπίστωση αλλάζει όλη την οπτική της αντίστασης των Εβραίων.

Για κατανοήσουμε την αντίσταση και τις εξεγέρσεις στα στρατόπεδα είναι αναγκαίο να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσαν, την καθημερινή ζωή μέσα σ' αυτά, να δούμε τις σχέσεις μεταξύ των κρατουμένων αλλά και τις σχέσεις με τους διώκτες, τους καπό κ.τ.λ. Κατανοώντας τις δυσκολίες και την τραγικότητα ενός τέτοιου κόσμου ίσως μπορούμε να επανεκτιμήσουμε την αξία των εξεγέρσεων που συνέβησαν αλλά και την αξία άλλων μορφών αντίστασης, που ανήκουν σε ένα ευρύτερο φάσμα. Σίγουρα δεν πρέπει να έχουμε την ψευδαίσθηση ότι έχουμε την εμπειρία ή ότι μπορούμε να κατανοήσουμε πλήρως το τι σημαίνει να παλεύεις για να επιβιώσεις μέσα σε ένα «*εργοστάσιο θανάτου*», όμως πρέπει να ξεκαθαρίσουμε στο μυαλό μας την τραγική «*μοναδικότητα*» αυτής της εμπειρίας.

Το ζήτημα της αντίστασης στα στρατόπεδα είναι ένα ζήτημα, με παρά πολλές πτυχές και διαστάσεις. Για να κατανοήσουμε πόσο δύσκολο ήταν να υπάρξει αντίσταση μέσα σε μια τέτοια κατάσταση, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας το πως ήταν δομημένος και πως λειτουργούσε ένα τέτοιος κόσμος. Τα στρατόπεδα λειτουργούσαν σύμφωνα με ένα γραφειοκρατικό σύστημα με ιεραρχίες σε όλα τα επίπεδα, πειθαρχία και αυστηρούς κανονισμούς, που εφαρμόζονταν κατά γράμμα, η τήρηση των οποίων δεν σήμαινε απαραίτητα επιβίωση για τα θύματα. Ουσιαστικά έχουμε έναν κόσμο αβεβαιότητας και αστάθειας στον οποίο η υποταγή, η υπακοή και η πειθαρχία δεν αποτελούσαν εγγύηση για την επιβίωση κάποιου κρατουμένου.⁸¹ Η καθημερινή βία και οι τιμωρίες επιβάλλονταν χωρίς να απαιτούν λόγους και αφορμές. Η παρουσία των κρεματορίων, η έντονη μυρωδιά, οι καπνοί, οι συνεχείς καθημερινές «*επιλογές*» κρατουμένων που οδηγούνταν στον θάνατο με ασαφή κριτήρια έσβηναν κάθε ελπίδα για επιβίωση. Τα στρατόπεδα εξόντωσης αποτελούσαν κυριολεκτικά «*εργοστάσια θανάτου*» και απόλυτης εξουσίας. Αυτή η απόλυτη εξουσία δρούσε ολοκληρωτικά και από παντού. Κύριος στόχος της ήταν να διασπάσει τα ίδια τα άτομα αλλά και οποιοδήποτε δεσμό ή σχέση μεταξύ τους. Στόχευε στο να διαπεράσει

---

⁸¹Wolfgang Sofsky, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, 1997, σσ. 17-18.

τα όρια του σώματος, να διαλύσει την δράση και τελικά να συντρίψει την αξιοπρέπεια των θυμάτων μαζί φυσικά με την οποιαδήποτε σκέψη για αντίσταση.⁸²

Η κατάσταση που βίωσαν οι κρατούμενοι στα στρατόπεδα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί κάτι λιγότερο από μια «εμπειρία οριακών καταστάσεων». Τι ορίζουμε όμως πιο συγκεκριμένα ως «εμπειρία οριακών καταστάσεων» και πως αυτό μπορεί να μας βοηθήσει για να κατανοήσουμε τον κόσμο των στρατοπέδων και κατ' επέκταση την αντίσταση σ' αυτά; Σύμφωνα με την Αμπατζοπούλου ως «οριακές» περιγράφουμε τις καταστάσεις κατά τις οποίες τα άτομα «βρίσκονται σε συνθήκες πλήρους διασάλευσης του συστήματος των αξιών τους». Υπάρχει μια παντελής έλλειψη βεβαιότητας, γεγονός που διαπιστώνουμε και μέσα από τις περισσότερες μαρτυρίες επιζώντων. Τα θύματα δεν ξέρουν τι θα γίνει την επομένη στιγμή, δεν ξέρουν πώς να συμπεριφερθούν, με ποιον ηθικό κώδικα μπορούν να ερμηνεύσουν τα όσα βιώνουν και πως να αξιολογήσουν τις συμπεριφορές των γύρω τους. Επίσης και οι σχέσεις μεταξύ των ιδίων των κρατουμένων, ήταν σχέσεις που δεν χωρούσαν σε κανένα γνωστό «μοτίβο», ενώ η σύγκρουση ακόμη και με τον ίδιο τον εαυτό περιγράφεται σε πολλές μαρτυρίες ως «ψυχολογικό μαρτύριο».⁸³

Σε πολλές μαρτυρίες οι επιζώντες φαίνεται να περιγράφουν την εμπειρία των στρατοπέδων ακριβώς έτσι, ενώ συχνά την χαρακτηρίζουν ως «παράλογη». Ο Primo Levi αναφέρει: «αισθανόμασταν γκρεμισμένοι σε ένα κόσμο πράγματι φοβερό αλλά και ανεμνήνετο: δεν συμφωνούσε με κανένα σχήμα [...] το “εμείς” έχανε τα όρια του, οι αντίπαλοι δεν ήταν μόνο δυο, δεν διακρίναμε ένα σύνορο αλλά πολλά και ασαφή»⁸⁴. Στα στρατόπεδα των ναζί η συμβατική ηθική και οι αξίες δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν. Ήταν ένα κλειστό σύμπαν, τα όρια του οποίου ήταν αδύνατο να διασπαστούν, ενώ οι κρατούμενοι ήταν απομονωμένοι και εγκλωβισμένοι σε έναν κόσμο τρόμου και φρίκης. Στην κυριολεξία τους είχαν στερήσει τα πάντα, τα ρούχα τους, τα προσωπικά τους αντικείμενα, τα μαλλιά τους, τις συνήθειες τους την οικογένεια τους, όμως κυρίως τους είχαν στερήσει το ίδιο τους το όνομα, τον ίδιο τους τον εαυτό. Επίσης ο Levi αναφέρει το εξής, ότι ο μέσα στο στρατόπεδο έμαθε να είναι ένας «*Haftling*», δηλαδή ένας φυλακισμένος, το όνομα του ήταν ο αριθμός που του είχαν χαραξεί στο χέρι του, χωρίς αυτόν ήταν ένα τίποτα.⁸⁵ Ο Ιωσήφ Ζακάρ επιζών και μέλος του *Sonderkommando* στο Μπίρκεναου, στην μαρτυρία του, που συμπεριλαμβάνεται στο έργο του Gideon Greif, αναφέρει ότι θυμόταν ακόμα απέξω στα γερμανικά και στα εβραϊκά τον αριθμό που του χάραξαν στο αριστερό βραχίονα και πως αυτός ο αριθμός «ήταν το νέο του όνομα εκεί μέσα».⁸⁶ Μέσα στο στρατόπεδο

---

⁸² Στο ίδιο, σ. 14.

⁸³ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*. Αθήνα, Επίκετρο, 2007, σ 20.

⁸⁴ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, Μετάφραση: Χαρά Σαρλικιώτη. ΑΓΡΑ, 2000, σ. 39.

⁸⁵ Levi Primo, *Εαν αυτό είναι ο άνθρωπος*, Μετάφραση: Χαρά Σαραλικιώτη, ΑΓΡΑ, 1997, σσ. 30-31.

⁸⁶ Greif Gideon, *We Wept without Tears. Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven & London, Yale University Press, 2005, σ. 92.

οι κρατούμενοι αναγκάστηκαν να μάθουν να είναι μόνο αυτός ο αριθμός, ένας αριθμός που μπορεί να σβηστεί από την μια στιγμή στην άλλη.

Ο Primo Levi στο έργο του *«Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σωθήκαν»* μας δίνει μια ξεκάθαρη εικόνα για το πόσο διαφορετική ήταν η πραγματικότητα στα στρατόπεδα, είτε αυτά ήταν εργασίας, είτε συγκέντρωσης, είτε εξόντωσης, και μας πληροφορεί για το πως ήταν δομημένος αυτός ο κόσμος και πως εξουδετέρωνε σχεδόν αμέσως την οποιαδήποτε ελπίδα για αντίσταση. Μας εξηγεί πως τα στρατόπεδα ήταν ένας κόσμος που δεν συμμορφωνόταν με κανένα γνωστό μοντέλο με το οποίο μπορούμε να εξηγήσουμε τον κόσμο και τις συμπεριφορές γύρω μας. Δεν υπήρχαν και δεν μπορούσαν να υπάρξουν τα δίπολα «εμείς» και οι «άλλοι», οι «καλοί» και οι «κακοί», με τα οποία συνήθως αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και πολλές φορές και την ίδια την ιστορία, δεν υπήρχαν δυο επίπεδα αλλά πολλά και μάλλον αναρίθμητα.⁸⁷

Όταν ο ίδιος μπήκε στο στρατόπεδο, έχοντας ήδη συμμετάσχει στην ένοπλη Αντίσταση στην Ιταλία, χωρίς να γνωρίζει τι πρόκειται να ακολουθήσει, είχε την προσδοκία, να βρει αλληλεγγύη και υποστήριξη από τους άλλους κρατούμενους που βρίσκονταν ήδη εκεί, είχε την προσδοκία να βρει στα πρόσωπα τους «μελλοντικούς του συμμάχους». Όμως σοκαρίστηκε όταν ανακάλυψε ότι κάτι τέτοιο δεν υπήρχε. Αντίθετα αναφέρει πως αυτό που έλαβε ήταν μια εχθρική συμπεριφορά, μια εχθρική στάση τόσο σκληρή που «κάθε υποψία για αντίσταση κατέρρεε αμέσως [...] ήταν δύσκολο να αμυνθείς σε ένα χτύπημα που σε έβρισκε απροετοίμαστο». Στον κόσμο των στρατοπέδων τίποτα δεν ταίριαζε με όσα είχε μάθει στην έξω ζωή. Αυτό ήταν όμως το σύστημα των στρατοπέδων που δημιούργησαν οι ναζί. Είχε ακριβώς ως κύριο στόχο να σπάσει κάθε ικανότητα για αντίδραση. Από την στιγμή που κατέβαιναν από τα τρένα, ακολουθούσαν πιστά ένα «τελετουργικό», όπως το ονομάζει ο Levi που είχε ως στόχο να εξουδετερώσει τους κρατούμενους που δεν οδηγούνταν απευθείας στους θαλάμους αερίων, από την πρώτη κιόλας στιγμή. Ένα «τελετουργικό», το οποίο περιγράφεται σε πάρα πολλές μαρτυρίες επιζώντων, που περιελάμβανε, κλωτσιές, γροθιές, φωνές, δεκάδες διαταγές στα γερμανικά (τα οποία οι περισσότεροι κρατούμενοι δεν γνώριζαν), απογύμνωση.⁸⁸ Τα ράκη που τους δίνονταν για ενδύματα, το ξύρισμα του κρανίου, τα τατουάζ με τον αριθμό που χαράσσονταν πάνω στο δέρμα, αφαιρούσε κάθε τι ανθρώπινο από τα θύματα, εξαφάνιζαν την ταυτότητα τους, τα θύματα ήταν κυριολεκτικά στον «πάτο». «Τελετουργικά» τέτοιου είδους που ουσιαστικά θύμιζαν στους κρατούμενους ότι δεν υπάρχει καμία ελπίδα απόδρασης και αντίδρασης χρησιμοποιούνταν σε οποιαδήποτε περίπτωση ήταν αναγκαίο.

Για παράδειγμα μια περιγραφή ενός τέτοιου «τελετουργικού» που μας δίνει μια εικόνα του πως οι ναζί προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να σπάσουν κάθε υπόνοια αντίδρασης ή φυγής περιγράφεται και στην μαρτυρία του Ερρίκου Σεβίλλια. Ο ίδιος περιγράφοντας την απόπειρα απόδρασης του Έλληνα συγκρατούμενου του Αλβέρτο

⁸⁷ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν*, ό.π., σσ. 37-39.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 39.

Ερρέρα, στον οποίο θα αναφερθώ αναλυτικότερα παρακάτω, αναφέρει ότι όταν τελικά τον έπιασαν, αφού τον βασάνισαν, τον σκότωσαν και έπειτα «τον βάλανε – όπως και όλους τους δραπετέες που έπιαναν και σκότωναν– σε μια καρέκλα με μια ταμπέλα επάνω του που έγραφε “Αυτά παθαίνει όποιος αποπειράται να δραπετεύσει”. Την καρέκλα αυτή την τοποθέτησαν στην είσοδο του λάγκερ να τα δουν όλα τα κομάντα πηγαίνοντας για τη δουλειά ώστε, αν κανένας σκεπτόταν να δραπετεύσει, να ξέρει τι τον περιμένει».⁸⁹

Ένα ακόμα παράδειγμα τέτοιου «τελετουργικού» περιγράφεται και στην μαρτυρία της Παλόμπα Αλλαλούφ-Φλωρεντίν, η οποία αρχικά εργάστηκε στο Άουσεν⁹⁰ κομάντο και έπειτα στο Σου κομάντο⁹¹ στο Άουσβιτς. Η ίδια θυμάται την στιγμή, όπου οι κρατούμενες ολοκλήρου του στρατοπέδου των γυναικών, τοποθετήθηκαν στην σειρά για να δουν προς παραδειγματισμό την εκτέλεση των τεσσάρων Πολωνών Εβραίων γυναικών, που δούλευαν στην Ουνιόν⁹² και οι οποίες είχαν καταφέρει να κλέβουν μπαρούτι και να το προμηθεύουν στους *Sonderkommando*.⁹³ Το περιστατικό αυτό περιγράφεται στις μαρτυρίες και άλλων Ελληνίδων Εβραίων, που εργάζονταν είτε στην *Union*, είτε σε άλλα κομάντο, ενώ παρόμοιες περιγραφές μπορούμε να εντοπίσουμε σε όλες σχεδόν τις μαρτυρίες μέσα από τα στρατόπεδα. Όλη αυτή η διαδικασία, η εκτέλεση των παραβατών σε δημόσια θέα αλλά και η θέαση των νεκρών σωμάτων προς παραδειγματισμό δημιουργούσαν ένα καθεστώς απόλυτου τρόμου και έδινε στα θύματα την αίσθηση ότι κάθε προσπάθεια για αντίσταση θα ήταν αποτυχημένη και πως δεν υπάρχει κανένας τρόπος διαφυγής. Είναι ξεκάθαρο επομένως, διαβάζοντας τέτοιες περιγραφές, το πόσο δύσκολο ήταν σε μια τέτοια κατάσταση να αντιδράσει κάποιος όταν ένα ολόκληρο σύστημα ήταν δομημένο έτσι ώστε να υπενθυμίζει με κάθε τρόπο και κάθε στιγμή στους κρατούμενους ότι οποιαδήποτε σκέψη για αντίδραση ήταν μάταιη.⁹⁴

Είναι πολύ σημαντικό επίσης να έχουμε στο μυαλό μας ότι οι κρατούμενοι των στρατοπέδων, πόσο μάλλον οι Εβραίοι, δεν ανταποκρίνονταν στην στερεοτυπική εικόνα του «κρατούμενου που έχει φυλακιστεί δίκαια ή άδικα», που είναι δυνατός και πάντα πρόθυμος να εξεγερθεί, να αντιδράσει ή να αποδράσει. Μια τέτοια εικόνα δεν θυμίζει διόλου την κατάσταση των Εβραίων κρατουμένων στα στρατόπεδα. Αντίθετα έχουμε εκατομμύρια ανθρώπων, που αν δεν οδηγούνταν απευθείας στον θάνατο, θα ζούσαν σε συνθήκες δουλίας, εξευτελισμένοι, γεμάτοι πληγές, χωρίς νερό και φαγητό, χωρίς τους δικούς τους και χωρίς φυσικά να γνωρίζουν τις τύχες τους. Ήταν όπως τους χαρακτηρίζει ο Primo Levi κυριολεκτικά «εμ-ποδισμένοι». Σε μια τέτοια κατάσταση η αντίσταση ήταν ακατόρθωτη, ενώ το μόνο πλέον που ενδιέφερε τους

⁸⁹ Σεβίλλιας, Ερρίκος, *Αθήνα-Άουσβιτς*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1995, σ. 84.

⁹⁰ Το εξωτερικό κομάντο στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Εκεί έβαζαν τους κρατούμενους να κάνουν αγγαρείες και να κουβαλούν συνήθως βαριές πέτρες χωρίς κάποιο ιδιαίτερο σκοπό

⁹¹ Το κομάντο όπου συγκεντρώνονταν και ξεδιαλέγονταν τα παπούτσια των εκτοπισμένων.

⁹² Το εργοστάσιο πυρομαχικών της *Union* βρισκόταν έξω από το στρατόπεδο και στο οποίο η διοίκηση του στρατοπέδου παρείχε εργάτες οι οποίοι εργάζονταν καταναγκαστικά.

⁹³ Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*. Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015, σσ. 47-48.

⁹⁴ Βέβαια όπως θα αναλύσω παρακάτω υπήρξαν κάποιες απόπειρες απόδρασης πολύ σημαντικές.

ανθρώπους αυτούς ήταν να καταφέρουν να επιβιώσουν. Ο Ερρίκος Σεβίλλιας αναφέρει: «Σε όλους μας υπήρχε πια μόνον το αίσθημα της αυτοσυντήρησης και πέραν αυτού τίποτε. Ο καθένας κοίταγε πώς να βρει να φάει και δεν ανησυχούσε παρά μόνον για τον εαυτό του».⁹⁵ Ο κάθε κρατούμενος έπρεπε να παλεύει για την δική του καθημερινή επιβίωση και φυσικά σε ένα τέτοιο πλαίσιο δεν πρέπει να μας φαίνεται περίεργο το γεγονός ότι πολλές φορές υπήρξαν περιπτώσεις βίας και αντιπαλότητας μεταξύ των κρατουμένων.

Αυτό σημαίνει επίσης ότι οι ανθρώπινες σχέσεις μέσα στα στρατόπεδα, τις οποίες εάν θέλουμε να κατανοήσουμε την αντίσταση είναι εξαιρετικά σημαντικό να μελετήσουμε, ήταν δραστικά διαφορετικές από αυτές που δημιουργούνται υπό κανονικές συνθήκες. Δεν πρέπει να ξεχνάμε βέβαια πως ακόμα και εάν οι κρατούμενοι βρίσκονταν στο ίδιο στρατοπεδικό συγκρότημα ή ακόμη και στο ίδιο *κομάντο*, βίωναν αυτή την φρικτή εμπειρία ο καθένας και η καθεμία εντελώς διαφορετικά. Οι αντιθέσεις επομένως σε όλο το φάσμα του στρατοπεδικού κόσμου ήταν τεράστιες. Ουσιαστικά τα στρατόπεδα των ναζί κατάφεραν να δημιουργούν μια «*απρόσωπη*» και «*ανώνυμη*» μάζα, η οποία συνεχώς μεγάλωνε, που όμως την χαρακτήριζαν οι ακραίες κοινωνικές, πολιτικές, ταξικές, θρησκευτικές και γλωσσικές αντιθέσεις με αποτέλεσμα να είναι πρακτικά δύσκολο να αναπτυχθούν σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ των κρατουμένων. Με αυτόν τον τρόπο έλειπαν σχεδόν πάντα οι «*εσωτερικοί σύνδεσμοι*» με την βοήθεια των οποίων μπορούσε να υπάρξει αντίσταση.⁹⁶

Το ζήτημα της γλώσσας ήταν επίσης ένα μεγάλο εμπόδιο στην ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των κρατουμένων και κατ' επέκταση στην ύπαρξη κάποιου είδους οργανωμένης αντίστασης. Τα στρατόπεδα είτε συγκέντρωσης, είτε εξόντωσης, είτε εργασίας αποτελούσαν ένα «*πολυγλωσσικό σύμπαν*» μέσα στο οποίο οι κρατούμενοι, λόγω ακριβώς αυτής της πολυγλωσσίας, αδυνατούσαν να βρουν ένα κοινό κώδικα επικοινωνίας. Η γλώσσα της εξουσίας που ήταν τα γερμανικά, την μιλούσαν μόνο οι SS, οι γερμανοί κρατούμενοι και ένας πολύ μικρός αριθμός κρατουμένων από άλλες χώρες⁹⁷. Αυτό σήμαινε ότι όποιος δεν γνώριζε την γλώσσα της εξουσίας όχι μόνο δεν θα μπορούσε να συνεννοηθεί με τους υπόλοιπους συγκρατούμενους του, αλλά θα αντιμετώπιζε εξαιρετικά προβλήματα και κινδύνους, καθώς δεν θα ήταν σε θέση να υπακούει στις εντολές και αυτό σήμαινε χτυπήματα, τιμωρίες ακόμη και θάνατο.⁹⁸ Φυσικά και μεταξύ των ίδιων των κρατουμένων οι περιορισμοί εξαιτίας της γλώσσας ήταν τεράστιοι αφού οι περισσότεροι Εβραίοι μιλούσαν γίντις, επομένως Εβραίοι από χώρες όπως η Ελλάδα δεν γνώριζαν την συγκεκριμένη γλώσσα, γεγονός το οποίο δυσκόλευε εκτός από το κομμάτι της επικοινωνίας και το κομμάτι της αντίστασης. Επομένως η ποικιλομορφία ήταν τεράστια, καθώς μιλάμε για ανθρώπους από διαφορετικές χώρες και περιοχές, από διαφορετικά κοινωνικά και πολιτιστικά

⁹⁵ Σεβίλλιας, Ερρίκος, ό.π., σ. 75.

⁹⁶ Wolfgang Sofsky, ό.π., σσ. 153-154.

⁹⁷ Για παράδειγμα ο Λεών Κοέν γνώριζε γερμανικά γι' αυτό και ανέλαβε διερμηνέας για την ομάδα των Ελλήνων Εβραίων που είχε καταφθάσει μαζί του τον Απρίλιο του 1944 στο Άουσβιτς.

⁹⁸ Wolfgang Sofsky, ό.π., σ. 156.

υπόβαθρα, ανθρώπους που δεν μιλούσαν στις περισσότερες των περιπτώσεων ούτε καν την ίδια γλώσσα. Αυτό από μόνο του θέτει τεράστιους περιορισμούς όχι μόνο στο κομμάτι της αντίστασης αλλά γενικότερα στο κομμάτι των σχέσεων μεταξύ των κρατούμενων.

Η ιεραρχική οργάνωση των στρατοπέδων έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στο να αποτραπεί οποιαδήποτε μορφή αλληλεγγύης μεταξύ των κρατουμένων. Αυτό που ήθελε να πετύχει η ναζιστική εξουσία, ήταν ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή να δημιουργηθούν συγκρούσεις και ανταγωνισμοί μεταξύ των κρατουμένων. Οι κρατούμενοι οργάνωνταν ιεραρχικά, χωρίς να παίζουν ρόλο σ' αυτή την οργάνωση, κάποια συγκεκριμένα κριτήρια, δημιουργώντας έτσι ένα «*μεταβαλλόμενο οργανωμένο οικοδόμημα*», στο οποίο το μόνο πράγμα που παρέμενε σταθερό ήταν το γεγονός ότι οι Εβραίοι βρίσκονταν στην χαμηλότερη βαθμίδα.⁹⁹ Άλλωστε σε ένα τόσο κλειστό σύμπαν ήταν τεράστια η ανάγκη για «*εσωτερικούς συνεργάτες*», για μια «*γκρίζα ζώνη με δυσδιάκριτο περίγραμμα*», η οποία «*θα χώριζε και θα συνέδεε ταυτόχρονα τα δυο στρατόπεδα των εξουσιαστών και των σκλάβων*». Η «*γκρίζα ζώνη*» διέθετε τεράστια εσωτερική πολυπλοκότητα και απλώνονταν σε όλο το φάσμα της ναζιστικής εξουσίας. Έτσι έχουμε μια κλίμακα «*πόστων*» που περιελάμβανε χαμηλόβαθμους λειτουργούς που εκτελούσαν διάφορων ειδών καθήκοντα μέχρι και πιο υψηλόβαθμους, όπως για παράδειγμα η περίπτωση των *Kapos*, οι οποίοι ήταν κρατούμενοι που είχαν οριστεί από τους διοικητές των *Λάγκερ* ως επικεφαλής των ομάδων εργασίας, αρχηγοί των παραπηγμάτων ενώ εκτελούσαν και εργασίες σε διάφορες διοικητικές θέσεις. Οι ίδιοι είχαν την ελευθερία να ασκούν πάνω στους κρατούμενους οποιαδήποτε μορφή σκληρής βίας, χωρίς να υπάρχει κάποια συγκεκριμένη αιτία και χωρίς οι ίδιοι να υποστούν κάποια κύρωση.¹⁰⁰ Η περίπτωση των *Kapos* έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην μελέτη αυτής της «*γκρίζας ζώνης*».

Άλλος σημαντικός παράγοντας που έπαιξε ρόλο στο να διασπαστούν τα δίκτυα αλληλεγγύης μεταξύ των κρατουμένων ήταν φυσικά η καθημερινή βία, τα βασανιστήρια και ο θάνατος. Καθημερινά τα θύματα περνούσαν από «*επιλογή*» και οδηγούνταν στον θάνατο με ασαφή κριτήρια. Επίσης οι αρχές του στρατοπέδου φρόντιζαν καθημερινά να χωρίζουν και να αλλάζουν τα *κομάντο* εργασίας, που είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν κάποια συστήματα συλλογικής επιβίωσης και αλληλεγγύης. Αυτό σήμαινε ότι πολύ ήταν πολύ δύσκολο να δημιουργηθεί μια αίσθηση κοινότητας και να σχηματιστούν σταθερές δομές αλληλεγγύης και συνεργασίας, ενώ οι περισσότεροι κρατούμενοι έχοντας χάσει ήδη τα πάντα, ζούσαν με τον φόβο μήπως χάσουν έναν φίλο ή ένα σύντροφο οπότε συνήθως δεν προσπαθούσαν συνειδητά να δημιουργήσουν τέτοιους δεσμούς.¹⁰¹ Οι αλλαγές και οι μετακινήσεις ανάμεσα στα *κομάντο* ήταν πολύ συχνές και αυτό είναι φανερό και μέσα από τις μαρτυρίες των επιζώντων. Στην μόνη ομάδα που δεν υπήρχαν

⁹⁹ Pelt Robert van Jan, ό.π., σ. 563.

¹⁰⁰ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαξαν*, ό.π., σσ. 43-48.

¹⁰¹ Greif Gideon, «Solidarity and Animosity among Sonderkommando Prisoners in Auschwitz-Birkenau», *The Journal of Holocaust Research*, 2019, σ. 243.

μετακινήσεις, ήταν στην ομάδα των *Sonderkommando*, που εργάζονταν στα κρεματόρια στο Άουσβιτς (βέβαια εδώ έχουμε την εξόντωση τους κάθε τρεις ή τέσσερις μήνες) και όπως θα δούμε ήταν αυτή η ομάδα που μπόρεσε να προχωρήσει σε πιο οργανωμένες πράξεις αντίστασης.

Μέσα σε μια τέτοια κατάσταση δεν μπορούσε να υπάρξει εύκολα χώρος για ενότητα και η ενότητα είναι σημαντικό στοιχείο για να υπάρξει μια εξέγερση ή αντίσταση. Παρ' όλα αυτά οι ναζί δεν κατάφεραν να διαφθείρουν τελείως την ηθική, την αξιοπρέπεια, την ανθρωπιά, τον ίδιο τον εαυτό των θυμάτων. Σε αρκετές περιπτώσεις τόσο οι κρατούμενοι των στρατοπέδων θανάτου όσο και πιο συγκεκριμένες ομάδες όπως οι *Sonderkommando* στο Άουσβιτς κατάφεραν με διάφορους τρόπους να ενεργούν ανθρώπινα οπουδήποτε και όποτε ήταν δυνατόν. Είναι γεγονός ότι υπήρξαν αρκετές πράξεις αλληλεγγύης και συνεργασίας κυρίως στο επίπεδο των υποομάδων, δηλαδή μεταξύ κρατούμενων που ζούσαν στους ίδιους κοιτώνες ή βρισκόνταν στο ίδιο «πόστο» και δεν είναι τυχαίο ότι τέτοιες υποομάδες έγιναν τελικά ο πυρήνας της οργανωμένης αντίστασης στα στρατόπεδα.¹⁰² Ένα ακόμη τέτοιο παράδειγμα ήταν και η περίπτωση κάποιων *Kapos*, όπως του Υακων Kaminski αρχικαπό των κρεματορίων στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου και άλλων φυσικά σε άλλα στρατόπεδα, οι οποίοι κατάφεραν να έχουν πρόσβαση σε άκρως μυστικές πληροφορίες των *Λάγκερ*, βοηθούσαν τους συντρόφους τους ενώ πολλές φορές απέτρεπαν σκληρές αποφάσεις ή ήταν μέλη μυστικών αντιστασιακών οργανώσεων μέσα στα στρατόπεδα.¹⁰³

Η ανάπτυξη επομένως σχέσεων μεταξύ ατόμων που μοιράζονταν μια κοινή τραγική εμπειρία ήταν εκείνη που κράτησε ζωντανή την λογική μέσα στο παράλογο. Αν θέλουμε να ορίσουμε τις πράξεις αντίστασης στα στρατόπεδα, τότε αυτή η αλληλεγγύη μεταξύ κάποιων ομάδων αλλά και ο συνεχής αγώνας, όπως για παράδειγμα των μελών του *Sonderkommando* και άλλων για την διατήρηση των ηθικών αξιών και της αξιοπρέπειας, πρέπει να οριστεί ως πράξη αντίστασης. Σε ένα «κόσμο» επομένως που φτιάχτηκε με σκοπό να διαλύσει την ανθρωπινή ύπαρξη, η αντίσταση σίγουρα παίρνει άλλο νόημα από αυτό που τυπικά έχει. Το να διατηρήσει κάποιος μέσα στο παράλογο της εξόντωσης ανθρώπων την λογική του, ακόμη και αυτό συνιστά μια πράξη αντίστασης.

Όπως ήδη αναφέρθηκε υπήρξαν επίσης και οργανωμένες εξεγέρσεις όχι απαραίτητα νικηφόρες. Ήταν εξεγέρσεις εξαιρετικής τόλμης και μεγάλου σεβασμού με τις πιο γνωστές να σημειώνονται στα στρατόπεδα θανάτου Τρεμπλίνκα, Σόμπιμπορ και στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Οι εξεγέρσεις αυτές οργανώθηκαν κατά κύριο λόγο από κρατούμενους που ήταν σε κάπως καλύτερη κατάσταση από άποψη φαγητού και φυσικής κατάστασης από τον μέσο κρατούμενο των *Λάγκερ*. Ήταν «χρήσιμοι» για τους ναζί γι' αυτό και είχαν λίγο καλύτερες συνθήκες διαβίωσης με λίγο περισσότερη τροφή και ίσως καλύτερο ρουχισμό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπέφεραν. Είχαν

¹⁰² Pelt Robert van Jan, ό.π., σ. 566.

¹⁰³ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν*, ό.π., σσ. 46-47.

καταφέρει όμως να διατηρήσουν ένα ελάχιστο μέρος της ταυτότητας τους αλλά και κάποιες δυνάμεις που θα τους βοηθούσαν στο να μείνουν όρθιοι και να αντισταθούν.

Οι εξεγέρσεις αυτές είχαν τελείως διαφορετικό κίνητρο και αυτό είναι το ιδιαίτερο τους σημείο. Αυτοί που εξεγείρονταν σε μια τέτοια κατάσταση γνώριζαν πολύ καλά ότι θα πέθαιναν και το κίνητρο τους δεν ήταν η απελευθέρωση του στρατοπέδου ή η μαζική φυγή, καθώς κάτι τέτοιο ήταν ακατόρθωτο, αλλά ήθελαν να καταφέρουν να κάνουν έστω κάτι, να βλάψουν ή να καταστρέψουν τις εγκαταστάσεις του θανάτου ή να καταφέρουν να διαφύγει έστω ένας μικρός πυρήνας ατόμων που θα έκανε γνωστό στον έξω κόσμο την μαζική δολοφονία. Ήθελαν έστω να αντιδράσουν πεθαίνοντας διαφορετικά από τι οι δολοφόνοι τους είχαν αποφασίσει.

Κεφάλαιο 4^ο

Σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ των κρατουμένων στο Άουσβιτς: μια μορφή ισχυρής αντίστασης

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να εξετάσουμε, πριν ξεκινήσουμε να μιλάμε για την εξέγερση στο Μπίρκεναου αλλά και τις πράξεις αντίστασης, τις σχέσεις αλληλεγγύης και τα δίκτυα που αναπτύχθηκαν μεταξύ των κρατουμένων στα στρατόπεδα, καθώς είναι μια πολύ σημαντική παράμετρος για την κατανόηση της ίδιας της αντίστασης και των μορφών που πήρε αλλά και της εμπειρίας των στρατοπέδων. Ιστοριογραφικά η ανάγκη για την κατανόηση της πολυπλοκότητας της «κοινωνίας των κρατουμένων» και τα ερωτήματα που έχουν αναπτυχθεί γύρω από την κατανόηση των σχέσεων μέσα στα στρατόπεδα άρχισαν να τίθενται μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες.¹⁰⁴ Αν δεν προσπαθήσουμε μέσα στα πλαίσια του στρατοπεδικού κόσμου να κατανοήσουμε τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των κρατουμένων κατ' επέκταση δεν είναι δυνατόν να κατανοήσουμε ούτε την ίδια την αντίσταση. Όλες οι έννοιες, όπως ο χρόνος, ο χώρος, το φύλο αποκτούσαν διαφορετικό νόημα μέσα στον στρατοπεδικό κόσμο. Κατ' επέκταση η ηθική, οι αξίες και οι σχέσεις έπρεπε επίσης να προσαρμοστούν σε αυτόν τον άλλο κόσμο και να «ντυθούν» με άλλα νοήματα. Μέσα στα στρατόπεδα δημιουργήθηκαν νέοι κώδικες συμπεριφοράς που σίγουρα επηρέασαν κατά πολύ τις σχέσεις και είναι απαραίτητο να το έχουμε πάντα κατά νου. Σημαντικός οδηγός στην μελέτη αυτών των σχέσεων κυρίως μέσα στο στρατόπεδο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου είναι φυσικά οι μαρτυρίες των επιζώντων.

Όπως ανέφερα, λόγω της τεράστιας ανομοιογένειας και της απουσίας κοινής γλώσσας, οι στενές επαφές περιορίζονταν έντονα στα στρατόπεδα, όμως η αλληλεγγύη και οι δεσμοί ομάδων που ήταν βασισμένοι στα τοπικά ή οικογενειακά δίκτυα ήταν πολύ συχνό φαινόμενο, κυρίως για τις ομάδες Εβραίων που κατέφθαναν από μικρές πόλεις της Ανατολικής Ευρώπης. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των *Sonderkommando* υπάρχουν αρκετές τέτοιες περιπτώσεις τόσο τοπικών όσο και οικογενειακών ομαδοποιήσεων, όπως για παράδειγμα ομάδες Πολωνών Εβραίων από μικρές πόλεις κοντά στην Βαρσοβία που διατηρούσαν ισχυρούς δεσμούς, αλλά φυσικά και η περίπτωση των Ελλήνων Εβραίων *Sonderkommando*, στην οποία θα αναφερθώ αναλυτικότερα παρακάτω. Οι ομάδες αυτές είχαν ήδη πριν από την εκτόπιση, έντονη την αίσθηση της κοινότητας και τις εμπιστοσύνης μεταξύ τους, οπότε αυτό τις βοηθούσε να παραμείνουν ενωμένες και μέσα στα στρατόπεδα.¹⁰⁵

Μια περίπτωση Ελλήνων Εβραίων ήταν και οι αδελφοί Μορίς και Σλόμο Βενέζια μαζί με τα ξαδέρφια τους Γιακώβ και Ντάριο Γκαμπάι που εργάστηκαν στην ομάδα των *Sonderkommando* και οι οποίοι παρέμειναν μαζί έχοντας δημιουργήσει μεταξύ τους ένα υποστηρικτικό περιβάλλον, το οποίο αποδεδείχθηκε γι' αυτούς εξαιρετικά σημαντικό για να μπορέσουν να επιβιώσουν στο περιβάλλον αυτό. Συγκεκριμένα ο

¹⁰⁴ Greif Gideon, «Solidarity and Animosity among Sonderkommando Prisoners in Auschwitz-Birkenau», *The Journal of Holocaust Research*, 2019, σ. 240.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 247.

Ντάριο Γκαμπάι αναφέρει: «Με τον αδελφό μου και με τα ξαδέλφια μου ήμασταν όλη την ώρα μαζί. Είχαμε ο ένας τον άλλον».¹⁰⁶ Μια ακόμη περίπτωση φιλικών δεσμών ανάμεσα σε Έλληνες Εβραίους της ομάδας των *Sonderkommando* είναι η περίπτωση των Λεών Κοέν, Μαρσέλ Νατζαρή, Ντανιέλ Μπεναμίας και Σαούλ Χαζάν. Και οι τέσσερις ήταν Θεσσαλονικείς Εβραίοι που έφτασαν, με την αποστολή του Απριλίου του 1944 με τους Εβραίους από την Αθήνα, «επιλέχθηκαν» για την «Ειδική Ομάδα» και μέσα στο στρατόπεδο δημιούργησαν πολύ ισχυρούς δεσμούς, σχεδόν «οικογενειακούς». Όπως αναφέρει ο Σαούλ Χαζάν τα άτομα αυτά ήταν «οι μόνοι που είχε στην ζωή».¹⁰⁷ Φυσικά αναφορά υπάρχει και στην μαρτυρία του Ντανιέλ Μπεναμίας, καθώς ο ίδιος ανακαλεί συχνά στην μνήμη του τους τρεις φίλους του από την Θεσσαλονίκη και το πώς οι τέσσερις τους οργανώθηκαν για να μπορέσουν να επιβιώσουν, κυρίως βρίσκοντας τροφή και μοιράζοντας την μεταξύ τους. Ιδιαίτερα για τον Λεών Κοέν και τον Σαούλ Χαζάν θυμάται ότι ήταν πολύ κάλοι στο να «κλέβουν» τροφή, ενώ τονίζει το πόσο τον φρόντιζαν, καθώς ο ίδιος ήταν ο μικρότερος σε ηλικία.¹⁰⁸ Ο Σαούλ Χαζάν επίσης αναφέρει στην μαρτυρία του: «Ναι είχα την ευκαιρία να κάνω φίλους με πολλούς, όπως με τον Ιωσήφ Ζακάρ, τον Γιακώβ Γκαμπάι, τον Μαρσέλ Νατζαρή, τον Σλόμο Βενέζια και τον Ντάνυ (ενν. Ντανιέλ) Μπεναμίας. Στην πραγματικότητα δεν ήμασταν απλώς φίλοι, ήμασταν αδέρφια. Αυτοί ήταν τα πάντα, όλα όσα είχαμε στην ζωή».¹⁰⁹ Επομένως βλέπουμε πως οι σχέσεις που δημιουργούνταν σε ένα τέτοιο πλαίσιο ήταν εξαιρετικά δυνατές, καθώς αυτοί οι άνθρωποι έχοντας χάσει όλα τα μέλη της οικογένειάς τους, βρήκαν μια νέα οικογένεια στην οποία μπορούσαν να στηριχθούν για να μπορέσουν να επιβιώσουν σωματικά και ψυχολογικά.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση του Βενιαμίν Καπόν, Εβραίου από την Θεσσαλονίκη που κατάφερε να δραπετεύσει προς την Αθήνα την άνοιξη του 1943 για να γλιτώσει την εκτόπιση μαζί με την οικογένειά του. Εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς με τους Εβραίους της Αθήνας τον Απρίλιο του 1944. Στην «διαλογή» κατάφεραν ο πατέρας του, αυτός και ο ξάδελφος του, Αρνί Καπόν, να παραμείνουν μαζί. Κατέληξαν να δουλεύουν ο πατέρας του και αυτός στο εργοστάσιο της *Βίμπεραϊ* και ο ξάδελφος του στους *Sonderkommando*. Ιδιαίτερα με τον ξάδελφο του παρόλο που ο ίδιος δεν μπορούσε να βγει έξω από τα κρεματόρια, ο Βενιαμίν Καπόν μπορούσε να τον επισκεφτεί και εκείνος κατάφερε να του δίνει τροφή και κάποιες φορές χρυσό. Επίσης ο πατέρας του κατάφερε να δικτυωθεί μέσα στο στρατόπεδο και μπόρεσε να φέρει στο εργοστάσιο της *Βίμπεραϊ* και τις κόρες του για να παραμείνουν όλοι μαζί

---

¹⁰⁶ Kilian Andreas, «Ο Μαρσέλ Νατζαρή στο Ζόντερκομάντο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου: Το άτομο και ο αντισταστικός μέσα από τις αναμνήσεις άλλων μαρτύρων της εποχής», Στο *Μαρσέλ Νατζαρή. Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομάντο του Άουσβιτς*, μετάφραση: Μαρία Αγγελίδου & Μάρθα Ρηγάτου, Αλεξάνδρεια, 2018 σ. 177.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 180.

¹⁰⁸ Fromer Rebecca, *The Holocaust Odyssey of Daniel Bennahmias*, University of Alabama Press, 1993 σ. 59-60.

¹⁰⁹ Greif Gideon, ό.π., σ. 277.

και αυτό ήταν εξαιρετικά σημαντικό¹¹⁰. Βλέπουμε επομένως ότι η διατήρηση των οικογενειακών δεσμών σε ένα περιβάλλον που ήταν άγνωστο για εκείνους έπαιξε κομβικό ρόλο στην επιβίωση τους.

Έχουμε φυσικά και αρκετά παραδείγματα γυναικών που δημιούργησαν ή διατήρησαν ήδη υπάρχουσες σχέσεις μεταξύ τους. Κάποιες προσπάθησαν με κάθε τρόπο ακόμη και ριψοκινδυνεύοντας την ζωή τους, να παραμείνουν ενωμένες με τις αδελφές τους ή τις συγγενείς τους, ενώ κάποιες άλλες δημιούργησαν φιλικές σχέσεις με συγκρατούμενες τους, με σκοπό κατά κύριο λόγο την επιβίωση και την εύρεση τροφής ή απλώς για να βρουν στο πρόσωπο τους συμπαράσταση για τα δεινά που περνούσαν ή την τόνωση του ηθικού. Η συμπαράσταση άλλωστε και η τόνωση του ηθικού από μια άλλη συγκρατούμενη μπορούσε πολλές φορές να σώσει την ζωή κάποιας.¹¹¹

Η Μπέρρυ Ναχμίας επιζώσα Εβραία από την Καστοριά μας προσφέρει μια από τις μοναδικές γραπτές εκτενείς μαρτυρίες Ελληνίδων Εβραίων γυναικών που γράφτηκαν και δημοσιεύτηκαν στα ελληνικά. Στην μαρτυρία της με τίτλο «*Κραυγή για το άρριο*» (1989) περιγράφει μια τέτοια δυνατή φιλική σχέση με μια από τις συγκρατούμενες της, την Ντόρα. Την Ντόρα, η Ναχμία την γνώριζε ήδη πριν από την εκτόπιση τους στο Άουσβιτς. Ήταν Εβραία από την Γιουγκοσλαβία, που είχε καταφύγει στην Καστοριά με μια ομάδα νέων, στην προσπάθειά τους να γλιτώσουν τις διώξεις από τους ναζί. Όταν εκτοπίστηκαν βρέθηκαν να δουλεύουν μαζί κάτω από άθλιες συνθήκες στο Άουσσεν κομάντο και να στηρίζουν η μια την άλλη. Η Ναχμίας αναφέρει: «*Το φορτίο της πέτρας που κουβαλούσα ήταν βαρύ. Τα λεπτά μου χέρια δεν άντεχαν άλλο. Έτρεμα από απελπισία και αγανάκτηση και ήμουν έτοιμη να πέσω, όταν ακούω να με φωνάζουν από μακριά!... Ήταν η φίλη μου η Ντόρα... προσπαθούσε να με σώσει και πάλι. "Μπέρρυ, Μπέρρυ, κράτα γερά. Ψηλά το ηθικό σου. Μη λυγίσεις πρέπει να βγούμε ζωντανόι μια μέρα από εδώ"*».¹¹² Για την Μπέρρυ η φωνή της Ντόρας και οι συνεχείς προσπάθειες της να κρατήσει το ηθικό ψηλά και να την στηρίξει, ήταν αυτό που την έκανε να «ζυπνήσει» και να προσπαθήσει με κάθε τρόπο να ξεφύγει από τον θάνατο και να καταφέρει να επιβιώσει.

Οι περιπτώσεις επίσης που κρατούμενες προσπάθησαν να παραμείνουν ενωμένες κυρίως με τις αδερφές ή άλλες συγγενείς τους ήταν επίσης αρκετές. Όταν έφταναν με τα τρένα στο Άουσβιτς και αφού στην διαδικασία της «*διαλογής*» χωρίζονταν βίαια με τις οικογένειες τους, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις οι γονείς κατέληγαν απευθείας στους θαλάμους αερίων ή διαχωρίζονταν με τους συζύγους τους και οδηγούνταν σε διαφορετικά κομάντο εργασίας, οι μόνες στις οποίες μπορούσαν να στηριχθούν ήταν συνήθως οι αδελφές τους. Προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να παραμείνουν μαζί στα ίδια κομάντο εργασίας ή να κρατούν καθημερινή επαφή. Αυτό

¹¹⁰ Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015 σσ. 300-301.

¹¹¹ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκη, 2000, σ. 303.

¹¹² Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Αθήνα, Επίκετρο, 2007, σς. 154-155.

θα τους εξασφάλιζε πέρα από την ψυχική στήριξη και περισσότερες ευκαιρίες για εύρεση φαγητού που ήταν το πιο βασικό. Η Ανριέτα Μόλχο για παράδειγμα, αφού περιγράφει το πως διαχωρίστηκε με την μητέρα της στην «*διαλογή*», το κούρεμα, την χάραξη του τατουάζ σε εκείνη και την αδερφή της, την καραντίνα και την στιγμή που έμαθε από μια κρατούμενη που τις έδειξε τις καμινάδες, το που βρίσκετε η μητέρα της, περιγράφει ένα σκηνικό όπου δυο Γερμανίδες σε μια επιλογή ζήτησαν «*σαράντα ευπαρουσίαστα κορίτσια για μια καλή δουλειά*». Η Μόλχο φοβούμενη μην χωριστεί με την αδερφή της κρύφτηκε για να μην την επιλέξουν, όμως η αδερφή της θύμωσε μαζί της γιατί θεωρούσε πως αν την επέλεγαν για μια καλύτερη δουλειά θα έβρισκε περισσότερη τροφή και θα βοηθούσε και εκείνη. Πράγματι όπως περιγράφει, επειδή χρειάστηκαν άλλα δυο κορίτσια, επέλεξαν την Μόλχο, αφού την τιμώρησαν γιατί κατάλαβαν ότι έλλειπε και τις τοποθέτησαν στο κομάντο «*Κάναντα*», στις αποθήκες όπου γίνονταν η διαλογή των αντικειμένων. Η Μόλχο αναφέρει: «*Την πρώτη μέρα μου εκεί βρήκα ένα κομμάτι ψωμί και ένα κομμάτι σαλάμι [...] πήγα να βρω την αδερφή μου. Έκλαψε όταν συναντηθήκαμε [...] της έδωσα το ψωμί μου που της έφερα και υποσχέθηκα ότι θα μοιράζομαι μαζί της ό,τι βρίσκω*».¹¹³

Τα παραδείγματα μέσα από την εμπειρία και τις μνήμες των επιζώντων είναι πολλά. Το ερώτημα όμως είναι το εξής, πόσο σημαντικό ήταν για την συγκρότηση μιας πιο οργανωμένης αντίστασης μέσα στα στρατόπεδα, η ανάπτυξη τέτοιων δεσμών και σχέσεων σε ένα μικρότερο τοπικό ή οικογενειακό επίπεδο; Και αν μιλάμε για τις διάφορες μορφές αντίστασης, μπορούν να θεωρηθούν αυτές οι σχέσεις μια μορφή αντίστασης; Στο πρώτο ερώτημα η απάντηση είναι σίγουρα ναι. Ήταν εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός ότι μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον, όπως τα στρατόπεδα των ναζί, υπήρξαν μεταξύ των κρατουμένων στενοί δεσμοί και σχέσεις, είτε σε οικογενειακό, είτε σε φιλικό επίπεδο γιατί σε πολλές περιπτώσεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στο να συγκροτηθεί μια σταθερή βάση, που θα βοηθούσε σημαντικά στην δημιουργία πυρήνων αντίστασης, άλλες φορές μικρότερων και άλλες μεγαλύτερων. Γιατί με αυτόν τον τρόπο δεν χρειάζονταν να δημιουργηθούν εκ νέου σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης, κάτι το οποίο ήταν εξαιρετικά δύσκολο να συμβεί σε ένα περιβάλλον, που κύριο χαρακτηριστικό του, πέρα από τον θάνατο, ήταν η τεραστία ανομοιογένεια, η έλλειψη εμπιστοσύνης, η καχυποψία και η έχθρα μεταξύ των κρατούμενων.¹¹⁴ Αυτές οι σχέσεις σίγουρα αποτέλεσαν σε πολλές περιπτώσεις την βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη πιο οργανωμένων μορφών αντίστασης και αυτό θα το δούμε και αναλυτικότερα παρακάτω στον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκε η εξέγερση των *Sonderkommando*.

Το σύστημα με το οποίο λειτουργούσαν τα στρατόπεδα των ναζί, είχε ως στόχο να συγκροτήσει μια ανώνυμη μάζα, η οποία θα αποτελούσε την «*κυρίαρχη δομή της αδυναμίας*» και που φυσικά η μάζα αυτή δεν είχε καμία ελπίδα και καμία δύναμη να αντισταθεί. Μια μάζα που θα την χαρακτήριζε η καχυποψία, η αρνητικότητα, η αδιαφορία, η έχθρα, η ανάγκη μόνο για αυτοσυντήρηση και τίποτα παραπάνω, καθώς

¹¹³ Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, ό.π., σσ. 131-132.

¹¹⁴ Greif Gideon, ό.π., σ. 247.

αυτός θα ήταν ο μονός τρόπος να επιβιώσει κάποιος σ' αυτή την συνθήκη. Οι άνθρωποι στον κόσμο αυτό ήταν «τόσο μαζί και τόσο ξένοι ταυτόχρονα». «Ανώνυμοι κρατούμενοι» που εφόσον είχαν αποφύγει σε πρώτο στάδιο τον άμεσο θάνατο, «επιλέγονταν για εργασία», μοιράζονταν το ίδιο πόστο δουλειάς, την ίδια κουκέτα, ήταν δίπλα ο ένας στο άλλον, χωρίς όμως να υπάρχει μεταξύ τους το «εμείς», χωρίς ακόμη να υπάρχει καν ο ίδιος ο «εαυτός», τους είχε αφαιρεθεί κυριολεκτικά η προσωπική τους ταυτότητα.¹¹⁵ Πατώντας πάνω σ' αυτό ακριβώς μπορούμε να δώσουμε απάντηση και στο δεύτερο ερώτημα, αν στα πλαίσια ενός τέτοιου κόσμου οι σχέσεις που σύναψαν ή διατήρησαν μεταξύ τους οι κρατούμενοι, μπορούν να θεωρηθούν μια σημαντική μορφή αντίστασης. Η απάντηση και πάλι είναι σίγουρα ναι, γιατί ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό, με το αγνοήσει δηλαδή κάποιος την δυσπιστία, τον φόβο και να βάλει μπροστά το συλλογικό, το «εμείς», την «παρέα», υπονόμει και απαξιώνει αυτό που η ναζιστική εξουσία ήθελε να πετύχει, να τους δολοφονήσει εξ ολοκλήρου ψυχικά και σωματικά.

Επομένως βλέπουμε ότι ακόμη και αν η μόνη έννοια αυτών των ανθρώπων δεν ήταν άλλη από την καθημερινή επιβίωση και την αυτοσυντήρηση τους παλεύοντας με τις άθλιες συνθήκες, το κρύο, τις λάσπες, την πείνα, την βία και τον θάνατο υπήρξαν πολλές περιπτώσεις ανθρώπων που στράφηκαν στο «διπλανό» συγκρατούμενο τους ή συγκρότησαν μικρές «κλίκες-αλληλεγγύης» με σκοπό να αποκτήσουν όσο το δυνατόν περισσότερες πιθανότητες για επιβίωση και να βρουν λίγη ανθρωπιά σε ένα κόσμο απάνθρωπο. Αυτή η στροφή για στήριξη προς τον «διπλανό» σε ένα τέτοιο πλαίσιο όπως τα στρατόπεδα ήταν ίσως κατά την γνώμη μου μια από τις πιο σημαντικές μορφές αντίστασης απέναντι σε μια ολοκληρωτική εξόντωση.

---

¹¹⁵ Wolfgang Sofsky, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, 1997 σσ. 155-156.

Κεφάλαιο 5^ο

Αντίσταση στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου: Η περίπτωση των *Sonderkommando*

Η αντίσταση στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου είναι ίσως από πιο πολυσυζητημένα και πολύπλοκα ζητήματα στην ιστοριογραφία της αντίστασης των Εβραίων. Στο πιο γνωστό σύμπλεγμα στρατοπέδων, μεγάλο μέρος των οργανωμένων πράξεων αντίστασης προήλθαν από κυρίως την ομάδα των *Sonderkommando*, η οποία είχε εξαναγκαστεί να έχει τον πιο φρικιαστικό ρόλο μέσα στο στρατόπεδο. Δουλειά τους ήταν να οδηγήσουν τα θύματα στους θαλάμους αερίων, βοηθώντας τους να γδυθούν και αφού οι ναζί διοχέτευαν το δηλητηριώδες αέριο Zyklon B και εξόντωναν τα θύματα, οι *Sonderkommando*, έπρεπε να ανοίξουν τους θαλάμους να βγάλουν τα πτώματα, να τα σύρουν με καροτσάκια μέχρι τους φούρνους ή τους λάκκους, να αφαιρέσουν ό,τι «πολύτιμο» υπήρχε επάνω τους όπως τα μαλλιά ή τα χρυσά δόντια και να προχωρήσουν στην καύση τους. Οι *Sonderkommando* ήταν ίσως οι τραγικότερες φιγούρες των στρατοπέδων των ναζί, γιατί εξαναγκάστηκαν να παρακολουθούν την αγωνία των δικών τους στους θαλάμους αερίων λίγο πριν τον θάνατο, να ακούν τα τελευταία λεπτά τους παλεύοντας για μια ανάσα.

Η ομάδα των *Sonderkommando* άρχισε να μελετάται ιστοριογραφικά, μόλις πριν από μερικές δεκαετίες. Μέχρι πρότινος ήταν μια «εύφλεκτη» περιοχή στην ιστορία του Ολοκαυτώματος, που αντιμετωπίζονταν με ιδιαίτερη καχυποψία και σιωπή. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι *Sonderkommando* κατηγορήθηκαν για «συνεργασία» και «ειδικά προνόμια», αφού είχαν καλύτερο ρουχισμό και φαγητό από άλλους κρατούμενους. Αυτό που αγνόησαν όμως όσοι τους επέρριψαν ευθύνες ήταν ότι η μοίρα αυτών των ανθρώπων, που στην πραγματικότητα είχαν εξαναγκαστεί να φέρουν εις πέρας αυτή την φρικιαστική αποστολή, δεν ήταν άλλη από τον θάνατο, αφού κάθε τρεις με τέσσερις μήνες εξοντώνονταν για να μην υπάρχουν μάρτυρες που θα αποκάλυπταν το φρικτό μυστικό. Αυτός ήταν ο κανόνας του εξοντωτικού μηχανισμού των ναζί, οι κρατούμενοι που είχαν έρθει σε άμεση επαφή με τον μηχανισμό εξόντωσης ήταν «φορείς του μεγάλου μυστικού», γι' αυτό και έπρεπε πάση θυσία να εξοντωθούν. Οι *Sonderkommando* ήταν μια από της χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις της «γκρίζας ζώνης». Η «γκρίζα ζώνη» σύμφωνα με τον Primo Levi είναι ένα απαραίτητο στοιχείο για να κατανοήσουμε αυτή την πολυπλοκότητα, είναι εκείνο το «δυσδιάκριτο περίγραμμα» που ενώνει και ταυτόχρονα χωρίζει τις δυο πλευρές των εξουσιαστών και των κρατούμενων.¹¹⁶ Το συγκεκριμένο κείμενο του Levi έχει κομβική σημασία καθώς μας κάνει να ξανά σκεφτούμε την εμπειρία και το σύστημα των στρατοπέδων. Ο ίδιος επίσης αναφέρει: «διστάζουμε να μιλήσουμε για προνόμιο, όποιος συμμετείχε τα προνόμια του εξαντλούνταν», ενώ ταυτόχρονα αρνείται να τους κρίνει λέγοντας: «Εάν εξαρτιόταν από εμένα θα αθώωνα ελαφρά τη καρδιά όλους

---

¹¹⁶ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, Μετάφραση: Χαρά Σαρλικιώτη ΑΓΡΑ, 2000, σ. 43.

εκείνους των οποίων η συμμετοχή στην υπαιτιότητα υπήρξε ελάχιστη αλλά ο εξαναγκασμός μέγιστος». ¹¹⁷

Αυτό που πρέπει επομένως να προσπαθήσουμε κατανοήσουμε, πριν μελετήσουμε τις πράξεις αντίστασης της συγκεκριμένης ομάδας, είναι πάνω από όλα η πολυπλοκότητα και η σκληρότητα της εμπειρίας που βίωσαν αλλά και το γεγονός πως εξαναγκάστηκαν να προσαρμοστούν σ' αυτή την απάνθρωπη πραγματικότητα, που ήταν φτιαγμένη για να τους στερήσει κάθε αξιοπρέπεια, χωρίς να έχουν καμία άλλη επιλογή. Πρέπει όταν αποφασίζουμε να μελετήσουμε μια τέτοια ιδιαίτερη περίπτωση να έχουμε επίγνωση της «γκρίζας ζώνης» και να αποφύγουμε να μπούμε σε μια διαδικασία συγκρίσεων, γενικεύσεων και υποθέσεων για το πώς θα μπορούσε ή θα έπρεπε να συμπεριφερθεί κάποιος κάτω από τέτοιες ακραίες συνθήκες από μια ηθική σκοπιά.

- **Το ιστορικό πλαίσιο γύρω από την ομάδα των *Sonderkommando***

Πριν ξεκινήσουμε να αναλύουμε τις πράξεις αντίστασης των *Sonderkommando*, θεωρώ σημαντικό να δοθεί το απαραίτητο ιστορικό πλαίσιο γύρω από αυτή την ομάδα. Καθ' όλη την διάρκεια λειτουργίας του Άουσβιτς-Μπίρκεναου υπήρξαν συνολικά δώδεκα «*Ειδικές Ομάδες*», κάθε μια από τις οποίες είχε διάρκεια δράσης περίπου τρεις με τέσσερις μήνες, αφού στην συνέχεια τα μέλη της εξοντώνονταν με διαφορετικό «*τέχνασμα*» κάθε φορά και την θέση τους έπαιρνε μια καινούργια ομάδα, έτσι ώστε πρώτα από όλα να μην υπάρχει κανένας αυτόπτης μάρτυρας των μαζικών δολοφονιών και επίσης να μην υπάρξει ποτέ καμία «*σπίθα*» για αντίσταση. ¹¹⁸ Επομένως βλέπουμε ότι οι συνθήκες και οι άνθρωποι που εξαναγκάζονταν να δουλέψουν στα κρεματόρια άλλαζαν συνεχώς με ταχύτατους ρυθμούς. Εξαιτίας αυτής της ρευστότητας που υπήρχε αλλά και των πολύ συχνών αλλαγών στις «*ειδικές ομάδες*», ο Gideon Greif αναφέρει ότι είναι αρκετά δύσκολο να αντλήσουμε λεπτομερείς πληροφορίες της ιστορίας και της καθημερινότητας της ζωής των *Sonderkommando*. Άλλωστε οι περισσότεροι κρατούμενοι της ομάδας αυτής, όπως ανέφερα, δολοφονηθήκαν και δεν πρόλαβαν να αφήσουν κάποια μαρτυρία πίσω τους, ενώ οι ναζί είχαν φροντίσει να καταστρέψουν μεγάλο μέρος των αποδεικτικών στοιχείων. ¹¹⁹ Δεν είναι άλλωστε τυχαίες οι επιχειρήσεις ανατίναξης των κρεματορίων τον Ιανουάριο του 1945 στο Μπίρκεναου με εντολή του Himmler, όταν πλέον ο Σοβιετικός Στρατός πλησίαζε έτσι ώστε να μην μείνει κανένα ίχνος των μαζικών δολοφονιών.

Σε άλλα στρατόπεδα εξόντωσης που λειτουργούσαν ήδη από τις αρχές του 1942, υπήρχαν παρόμοιες ομάδες, επιφορτισμένες με την ευθύνη της εξαφάνισης των πτωμάτων, όμως χρησιμοποιούνταν άλλοι όροι για να τις περιγράψουν. Στο στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα για παράδειγμα, όπου η λειτουργία των θαλάμων αερίων είχε ξεκινήσει ήδη από το καλοκαίρι του 1942, αυτές οι ομάδες

---

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 45.

¹¹⁸ Στο ίδιο σ. 52.

¹¹⁹ Greif Gideon, *We Wept*, ό.π., σσ. 2-3.

ονομάζονταν «*Leichntraeger*». Στο στρατόπεδο εξόντωσης Chelmnno, βορειοδυτικά του Λοτς στην Πολωνία, το πρώτο στρατόπεδο που χρησιμοποιήθηκε δηλητηριώδες αέριο για τις μαζικές δολοφονίες Εβραίων, η λέξη *Sonderkommando* περιλάμβανε όχι μόνο την ομάδα των κρατουμένων που είχαν εξαναγκαστεί να καίνε τα πτώματα που βγαίνανε από τους θαλάμους αερίων αλλά και τους SS που συμμετείχαν στην διαδικασία της εξόντωσης.¹²⁰

Ο όρος «*Sonderkommando*», όσον αφορά το Άουσβιτς- Μπίρκεναου, αναφερόταν μόνο σε Εβραίους κρατούμενους και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά επίσημα τον Σεπτέμβριο του 1942, όταν ξεκίνησε η λειτουργία των θαλάμων αερίων και υπέστη αρκετές αλλαγές μέχρι τις αρχές του 1943, όταν πήρε την τελική μορφή. Οι *Sonderkommando* προέρχονταν αρχικά από μια μικρή ομάδα κρατουμένων, τους «*Krematoriums-Kommando*», οι οποίοι δεν αποτελούνταν μόνο από Εβραίους και τοποθετήθηκαν στα κρεματόρια του βασικού στρατοπέδου Άουσβιτς I («*Main Camp*») αμέσως μετά το άνοιγμα του, το 1940. Τα καθήκοντα τους ήταν η αποτέφρωση των πτωμάτων των κρατουμένων που είχαν είτε δολοφονηθεί από τους SS, είτε υποκύψει στις σκληρές συνθήκες του στρατοπέδου. Για την συγκεκριμένη περίοδο δεν έχουμε μαρτυρίες και στοιχεία, ούτε μπορούμε να υπολογίσουμε πόσοι εργάστηκαν στην ομάδα αυτή. Τον Φεβρουάριο 1942 έχουμε τις πρώτες αποστολές Εβραίων (ανδρών, γυναικών, παιδιών) στο Άουσβιτς με σκοπό να τεθεί σε εφαρμογή η «*Τελική Λύση*» και οι οποίοι δολοφονούνται στους θαλάμους αερίων του Κρεματορίου I που βρισκόταν στο Άουσβιτς I. Την άνοιξη του 1942 οι αποστολές των Εβραίων ήταν πάρα πολλές για να μπορέσει να πραγματοποιηθεί η εξόντωση στο βασικό στρατόπεδο του Άουσβιτς, αφού το κρεματόριο εκεί κατέρρευε και θεωρήθηκε από τους ναζί ήταν «*ακατάλληλο*».

Την ίδια περίοδο αποφασίστηκε η συστηματική χρήση του δευτέρου στρατοπέδου του συμπλέγματος του Άουσβιτς, του Μπίρκεναου, η λειτουργία του οποίου είχε ξεκινήσει τον Οκτώβριο του 1941. Τα πτώματα αρχικά θάβονταν σε μεγάλους λάκκους, τους οποίους είχαν σκάψει Εβραίοι κρατούμενοι. Το κομάντο αυτό ονομαζόταν «*Begrabungskommando*» και αποτέλεσε τον πυρήνα του μελλοντικού *Sonderkommando*. Δίπλα στους λάκκους υπήρχαν δυο εξοχικές κατοικίες που κρίθηκαν κατάλληλες από τους ναζί για την εγκατάσταση θαλάμων αερίων, γνωστά ως «*Bunker I*» και «*Bunker II*», όπου τελικά εκεί πραγματοποιήθηκαν οι δολοφονίες Εβραίων με αέριο. Οι «*Begrabungskommando*» ήταν επιφορτισμένοι με την ευθύνη να σκάβουν τους λάκκους και να τους γεμίζουν θάβοντας τα πτώματα. Στο τέλος του καλοκαιριού του 1942 αποφασίστηκε, στην προσπάθεια των ναζί να αποκρύψουν οποιοδήποτε ίχνος των μαζικών εξοντώσεων, η εκταφή των πτωμάτων και η καύση τους στην περιοχή κοντά στο «*Bunker I*» από Εβραίους κρατούμενους. Μέχρι τον Νοέμβριο του 1942, οι λάκκοι είχαν αδειάσει και είχαν αποτεφρωθεί τουλάχιστον 107.000 πτώματα. Ο όρος «*Sonderkommando*» χρησιμοποιήθηκε ακριβώς για αυτή την ομάδα τον Σεπτέμβριο του 1942, όταν ξεκίνησε η συγκεκριμένη η επιχείρηση καύσης των πτωμάτων. Φυσικά όσο οι αποστολές στα τέλη του 1942 αλλά κυρίως

---

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 8.

από της αρχές του 1943 άρχισαν να πληθαίνουν, τα *Bunker* αποδεδείχθηκαν για τους ναζί «ανεπαρκή» και «αναποτελεσματικά». Για να «εξοικονομηθεί πολύτιμος χρόνος» έπρεπε να βρεθεί μια λύση που θα «μεγιστοποιούσε την αποτελεσματικότητα των διαδικασιών». Η λύση ήρθε τελικά με την κατασκευή στο Μπίρκεναου τεσσάρων εγκαταστάσεων με θαλάμους αερίων και κρεματόρια. Μέχρι το καλοκαίρι του 1943 είχαν κατασκευαστεί και τεθεί σε λειτουργία και τα τέσσερα κρεματόρια, ενώ οι φούρνοι του *Κρεματορίου I* στο κεντρικό στρατόπεδο του Άουσβιτς απενεργοποιήθηκαν στα τέλη του Ιουλίου του 1943.¹²¹ Όλοι οι *Sonderkommando* μεταφέρθηκαν τελικά για δουλειά στα κρεματόρια.¹²²

Η «Ειδική Ομάδα» των *Sonderkommando*, όπως προέκυψε τελικά στα τέλη του 1942, αποτελούνταν όπως είδαμε ολοκληρωτικά από Εβραίους. Όπως παρατηρεί ο Primo Levi αυτό συνέβαινε πρώτον γιατί το μεγαλύτερο μέρος των κρατούμενων στο Άουσβιτς αποτελούνταν από Εβραίους, σε ποσοστό τουλάχιστον 90-95% και δεύτερον και πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι ίδιοι οι ναζί με αυτό τον φρικτό τρόπο ανάγκαζαν τα θύματα να μετέχουν στην δική τους καταστροφή για να «αποδείξουν» πόσο κατώτεροι ήταν οι Εβραίοι. Για τους ναζί «έπρεπε να είναι Εβραίοι αυτοί που θα οδηγούσαν στους φούρνους τους Εβραίους», καταφέροντας με αυτόν τον τρόπο εξοντώσουν όχι μόνο τα σώματα αλλά και τις ίδιες τους τις συνειδήσεις.¹²³

• Η αντίσταση και η εξέγερση των *Sonderkommando*

Η ομάδα των *Sonderkommando*, με την οποία θα ασχοληθώ διεξοδικότερα, είναι τελευταία από τις δώδεκα συνολικά ομάδες, που όπως φαίνεται ήταν η μοναδική που τελικά κατάφερε να προχωρήσει στην μοναδική ένοπλη οργανωμένη εξέγερση στο σύμπλεγμα στρατοπέδων του Άουσβιτς, ενώ συμμετείχαν σ' αυτή και Έλληνες Εβραίοι. Αυτό που μπορεί να μας δώσει μια καλή εικόνα για τα γεγονότα που συνέβησαν δεν είναι άλλο από τις μαρτυρίες των επιζώντων. Σ' αυτές ανήκουν και οι μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων που εργάστηκαν στη «Ειδική Ομάδα». Οι ίδιοι περιγράφουν με συνταρακτικές λεπτομέρειες όχι μόνο την εξέγερση στα κρεματόρια αλλά και όλες τις διαδικασίες της εξόντωσης. Επίσης υπάρχουν και αρκετές μαρτυρίες Ελλήνων και Ελληνίδων Εβραίων επιζώντων που περιγράφουν τα όσα άκουσαν για την εξέγερση και έχουν επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όλες αυτές θα είναι και οι μαρτυρίες στις οποίες θα βασιστώ.

Είναι σημαντικό πρώτα από όλα να έχουμε μια εικόνα όσον αφορά τους αριθμούς για τους Έλληνες Εβραίους που εργαστήκαν στο κομάντο την περίοδο αυτή.

---

¹²¹ Συγκεκριμένα οι ημερομηνίες ήταν οι εξής: το *Κρεματόριο I [II]* παραδόθηκε έτοιμο για χρήση στις 31 Μαρτίου, το *Κρεματόριο II [III]* στις 25 Ιουνίου, το *Κρεματόριο III [IV]* στις 22 Μαρτίου και *Κρεματόριο IV [V]* στις 4 Απριλίου. Είναι σημαντικό να κρατήσουμε την αρίθμηση αυτή στο μυαλό μας, καθώς θα μας φανεί εξαιρετικά χρήσιμο στο να κατανοήσουμε των τρόπο που αριθμούσαν τα κρεματόρια οι κρατούμενοι των *Sonderkommando* στις μαρτυρίες τους, επειδή ακριβώς οι περισσότεροι μετρούσαν χωρίς να υπολογίζουν το Κρεματόριο I στο κεντρικό στρατόπεδο το οποίο δεν λειτουργούσε.

¹²² Greif Gideon, *We Wept*, ό.π., σσ. 4-8.

¹²³ Levi Primo, ό.π., σ. 53.

Υπάρχουν ποικίλες εκτιμήσεις γύρω από τον αριθμό των Ελλήνων Εβραίων στο συγκεκριμένο «ειδικό» κομάντο την περίοδο από το Μάιο του 1944 μέχρι και την εξέγερση της 7^{ης} Οκτωβρίου του ίδιου έτους, ενώ τα στοιχεία είναι σε πολλές περιπτώσεις ασαφή. Αν μπορούμε να κάνουμε μια εκτίμηση, σύμφωνα με τον Andrea Kilian, η πιο σωστή θα ήταν για 100 με 200 άνδρες, οι οποίοι είχαν φτάσει στο Άουσβιτς στα μέσα Απριλίου του 1944 με την αποστολή των Εβραίων της Αθήνας και λίγες βδομάδες αργότερα, αφού πέρασαν τον διάστημα της «καραντίνας», «επιλέχθηκαν» για να εργαστούν στην «Ειδική Ομάδα». ¹²⁴ Μέσα σ' αυτούς περιλαμβάνονταν και ένας μικρός αριθμός Εβραίων από την Θεσσαλονίκη που είχαν καταφέρει να διαφύγουν την εκτόπιση την άνοιξη του 1943 και είχαν διαφύγει στην Αθήνα. Περίπου 200 Έλληνες Εβραίους που εργαστήκαν εκείνη την περίοδο στο κομάντο αναφέρει και ο Hermann Langbein ¹²⁵. Μέσα στους «επίλεκτους» της αποστολής από την Ελλάδα ήταν και ο Λεών Κοέν, ο Σλόμο Βενέτσια και ο αδελφός του Μωρίς Βενέτσια, ο Μαρσέλ Νατζαρή, οι αδελφοί Ντάριο και Ιακώβ Γκαμπάι, ο Ντανιέλ Μπεαμίας, ο Σαουλ Χαζάν κ.α. ¹²⁶ Στις μαρτυρίες τους, όπως έχω αναφέρει στο κεφάλαιο 2, περιγράφουν το «άγνωστο ταξίδι» στα βαγόνια, όλη την διαδικασία από την στιγμή που έφτασαν στο Άουσβιτς, την «πρώτη διαλογή», την «καραντίνα», τον τρόπο που «επιλέχθηκαν» για να εργαστούν στην *Sonderkommando*, αλλά και το πόσο σοκαρισμένοι ήταν όταν κατάλαβαν τι είδους δουλειά ήταν αυτή που τους εξανάγκασαν να κάνουν. Για παράδειγμα, ο Σλόμο Βενέτσια αναφέρεται σε έναν σοκαριστικό σύντομο διάλογο που είχε με έναν άλλο παλαιότερο κρατούμενο, λίγες ώρες αφότου είχε «επιλεγεί» και ο οποίος τον ενημέρωσε για το που βρίσκονταν. Του είπε ότι βρίσκονταν στην «Ειδική Ομάδα» και όταν ο Βενέτσια τον ρώτησε γιατί ονομάζεται «ειδική» εκείνος του απάντησε: «Γιατί δουλεύουμε στο κρεματόριο [...] εκεί, όπου καίνε τους ανθρώπους». ¹²⁷ Αυτός ο σύντομος διάλογος έμελλε να του αλλάξει όλη την ζωή.

Στις περισσότερες από αυτές τις μαρτυρίες οι αριθμοί για τους Έλληνες Εβραίους την συγκεκριμένη περίοδο κυμαίνονται πάνω κάτω, με κάποιες αποκλίσεις, σ' αυτά ακριβώς τα νούμερα που αναφέρει ο Kilian. Ο Νατζαρή για παράδειγμα κάνει λόγο για μια «μεγάλη ομάδα» 150 ατόμων περίπου, ενώ ο Λεών Κοέν, του οποίου, όπως περιγράφει ο ίδιος, του ζητήθηκε ως επικεφαλής επειδή γνώριζε να μιλά αρκετές γλώσσες, να μαζέψει μια ομάδα δυνατών ανδρών, κάνει λόγο επίσης για 160 Έλληνες συντρόφους από την πτέρυγα του. ¹²⁸ Στην μαρτυρία που έδωσε στον Gideon Greif, ο Ιωσήφ Ζακάρ, Εβραίος από την Άρτα, μέλος των *Sonderkommando*, αναφέρει μεγαλύτερο αριθμό ατόμων περίπου 200 με 220 Έλληνες Εβραίους, ενώ μέσα σ'

¹²⁴ Kilian, Andreas, «Ο Μαρσέλ Νατζαρή στο Ζόντερκομάντο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου: Το άτομο και ο αντισταστικός μέσα από τις αναμνήσεις άλλων μαρτύρων της εποχής.» Στο *Μαρσέλ Νατζαρή. Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομάντο του Άουσβιτς*, , μετάφραση: Μαρία Αγγελίδου και Μάρθα Ρηγάτου, Αλεξάνδρεια, 2018, σσ. 174 - 175.

¹²⁵ Langbein, Hermann, *People in Auschwitz*, University of North Carolina Press, 2005, σ. 199

¹²⁶ Για τους παραπάνω υπάρχουν αναλυτικές πληροφορίες στο κεφαλαίο 2.

¹²⁷ Βενέτσια Σλόμο, *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Αθήνα, Πατάκη, 2007, σ. 88.

¹²⁸ Κοέν Λεών, *Απο την Ελλάδα στο Μπίρκεναου. Η εξέγερση των εργατών στα κρεματόρια*, Μετάφραση: Γαρυφαλλία Μίχα, Αθήνα, Κυανανυγή, 2017, σ. 109.

αυτούς θυμάται και τους αδελφούς Γκαμπάι, τον Λεών Κοέν, τα αδέρφια Βενέτσια και τον Σαούλ Χαζάν.¹²⁹

Ξεκινώντας να εξετάζουμε πιο αναλυτικά την αντίσταση των *Sonderkommando* στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου, ένα ερώτημα που επανέρχεται συνεχώς, είναι το γιατί η συγκεκριμένη ομάδα ήταν ο βασικός πυλώνας των περισσότερων αντιστασιακών δράσεων στο στρατόπεδο θανάτου. Αν θέλουμε να δώσουμε μια πρώτη πιο απλοϊκή απάντηση στο ερώτημα αυτό, είναι γιατί αυτή η ομάδα των κρατούμενων είχε την δυνατότητα από άποψη σωματικών δυνάμεων να αναλάβει και να υλοποιήσει μια πράξη αντίστασης, όπως μια εξέγερση. Σε σχέση με άλλα κομάντο, το φαγητό εκεί βρισκόταν σε μεγαλύτερες ποσότητες και οι συνθήκες διαβίωσης, όσον αφορά τις καιρικές συνθήκες και τον ρουχισμό ήταν σχετικά καλύτερες. Ο Primo Levi αναφέρει: «ήταν απελπισμένοι και εξοργισμένοι, αλλά έπαιρναν τροφή, ρούχα και παπούτσια επαρκή».¹³⁰ Οπότε σωματικά και μόνο βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση για να μπορέσουν να αντιδράσουν, σε σχέση με τους κρατούμενους στα υπόλοιπα κομάντο, χωρίς βέβαια αυτό να σημάνει ότι δεν βίωσαν αυτή την φρικτή εμπειρία ίσως και σε χειρότερο βαθμό από τους υπόλοιπους.

Στην μαρτυρία του Ερρίκου Σεβίλλια το γεγονός αυτό είναι κάτι το οποίο επίσης σχολιάζεται. Παρόλο που ο ίδιος δεν υπήρξε «εργάτης» της ομάδας αυτής, εντούτοις κάνει αναφορά στον γαμπρό του και τον κουνιάδο του, οι οποίοι εξαναγκάστηκαν να δουλέψουν στα κρεματόρια, σχολιάζοντας το γεγονός ότι οι «εσωτερικοί εργάτες» των κρεματορίων έτρωγαν πολύ καλύτερα από τους υπόλοιπους κρατούμενους. Συγκεκριμένα αναφέρει: «[...] έπρεπε να μένουν κλεισμένοι μέσα, δεν τους επέτρεπαν να κυκλοφορούν. Μπορούσαμε εμείς όμως να πηγαίνουμε στο δικό τους μπλοκ. Κάθε βράδυ τους επισκεπτόμουν και μου έδιναν και πράγματα, γιατί μέσα έβρισκαν πάρα πολλά από τους ομήρους [...] όσα πράγματα είχαν εκείνοι, έμεναν σ' αυτούς. Για τούτο οι εσωτερικοί εργάτες έτρωγαν πολύ καλύτερα από εμάς, αλλά η δουλειά τους ήταν τόσο απάνθρωπη».¹³¹ Μια τέτοια περιγραφή βρίσκουμε στην μαρτυρία του Θεσσαλονικιού Βενιαμίν Καπόν, όπου επισκέπτονταν τον ξάδελφο του στο μπλοκ των *Sonderkommando*, αφού εκείνος απαγορευόταν να βγει εκτός και τους έδινε τροφή και κάποιες φορές χρυσό.¹³² Παρόμοιες περιγραφές βρίσκουμε και σε άλλες μαρτυρίες, ακόμη και των ίδιων των μελών των *Sonderkommando*. Ο Μαρσέλ Νατζαρή για παράδειγμα, όταν περιγράφει την ένταξη του στην «Ειδική Ομάδα», τονίζει ότι από την πρώτη στιγμή οι ποσότητες και η ποικιλία του φαγητού ήταν μεγαλύτερες. Συγκεκριμένα αναφερόμενος στους παλαιότερους στην «Ειδική Ομάδα»: «Τα παιδιά μας υποδέχθησαν πολύ καλά. Η πρώτη τους δουλειά ήταν να μας δώσουν να σκάσουμε από ψωμί και μαρμελάδα. Μας δώσαν και διάφορα άλλα γλυκά

¹²⁹ Greif Gideon, *We Wept*, ό.π., σσ. 92-93.

¹³⁰ Levi Primo, ό.π., σ. 167.

¹³¹ Σεβίλλιας Ερρίκος, *Αθήνα-Άουσβιτς*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1995 σ. 76.

¹³² Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015 σσ. 300-301.

*όχι του στρατοπέδου [...] ήμασταν στο κατακόρυφον της ευτυχίας, τρώγαμε ψωμί και γλυκά».*¹³³

Σαφέστατα όμως δεν μπορούμε ούτε πρέπει να μείνουμε μόνο σε αυτό το γεγονός. Δεν ήταν μόνο αυτό που τους έκανε ικανούς για αντίδραση. Κυρίως ήταν το γεγονός πως παρόλο που είχαν εξαναγκαστεί να προσαρμοστούν σε μια απάνθρωπη πραγματικότητα, όπου ο θάνατος ήταν παρών σε κάθε στιγμή, που οτιδήποτε αφορούσε το σώμα, τον εαυτό, την ζωή, την ηθική και τις αξίες έχανε το νόημα του και να εργάζονται σε καθημερινή βάση κάτω από συνθήκες που δεν μπορούμε καν να διανοηθούμε, λειτουργώντας κυριολεκτικά σαν «μηχανές», η ανάγκη για ανθρωπιά ήταν τόσο μεγάλη που τελικά τους οδήγησε να βρουν τρόπους να διατηρήσουν την αξιοπρέπεια που οι ναζί είχαν καταφέρει να τους στερήσουν. Αυτό που τις περισσότερες φορές τους κρατούσε και τους έδινε την δύναμη να σκεφτούν την εξέγερση, ήταν επίσης και το γεγονός ότι διακατέχονταν από ένα αίσθημα «αποστολής». Έπρεπε να επιβιώσουν, γιατί ήταν οι τελευταίοι μάρτυρες μιας φρικτής δολοφονίας που δεν έπρεπε να ξεχαστεί. *«Η μαρτυρική ζωή διήρκησε περίπου 8¹² μήνες, περιμένοντας από στιγμή σε στιγμή τον λυτρωμό μας στον θάνατο, αλλά μας κρατούσε στην ζωή η επιθυμία της εκδίκησης και η οργανωμένη απόπειρα [...]»* είναι τα λόγια του Μαρσέλ Νατζαρή.¹³⁴ Ακόμη όμως και αν πέθαιναν, όπως αναφέρει ο Παβέλ Πολιάν ήλπιζαν ότι αν αντισταθούν *«θα ζέπλεναν με το αίμα τους από πάνω τους το αίσχος στο οποίο, χωρίς να τους ρωτήσουν τους καταδίκασαν οι εχθροί».*¹³⁵

Οι *Sonderkommando* είχαν εξαναγκαστεί να δουλέψουν στην «κόλαση» και δεν μπορούσαν να ξεφύγουν με κανένα τρόπο από αυτήν. Οι περιγραφές τους για τις διαδικασίες της εξόντωσης στις μαρτυρίες τους είναι πραγματικά συγκλονιστικές. Ιδιαίτερα οι περιγραφές τους για την στιγμή που έκλειναν οι πόρτες των θαλάμων αερίων και ρίχνονταν το αέριο Zyklon B από τους SS, ξεπερνούν κάθε ανθρώπινο όριο. Ο Μαρσέλ Νατζαρή αναφέρει: *«Την στιγμήν που οι πόρτες έκλειναν καλά και έριχναν το πρώτο κουτί γκαζ από την οπήν, ο κόσμος καταλάβαινε ότι επρόκειτο να πεθάνει. Όλοι προσπαθούσαν να έλθουν προς την μικρήν πόρτα [...] ο κόσμος προσπαθούσε με οτιδήποτε να σωθή, γρατζούνιζε με τα νύχια του τα ντουβάρια, η πόρτα ήταν ολόκληρη σκαλισμένη από τα νύχια»*¹³⁶. Ο Ρουμάνος Sigismund Bendel κρατούμενος, ο οποίος δούλευε ως γιατρός στα κρεματόρια για τα μέλη των *Sonderkommando*, αναφέρει: *«Για δύο ατελείωτα λεπτά μπορούσε κανείς να ακούσει ανθρώπους να χτυπούν στους τοίχους. Οι κραυγές δεν ακούγονταν πλέον ανθρώπινες. Μετά από αυτό τίποτα».*¹³⁷ Οι ίδιοι στις γραπτές αλλά και τις προφορικές τους

¹³³ Νατζαρή Μαρσέλ, *Χειρόγραφα 1944-1947. Από την Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομμάντο του Άουσβιτς*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αλεξάνδρεια, 2018, σ.77.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 93.

¹³⁵ Πολιάν Παβέλ, «Χειρόγραφα από την τέφρα.» Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από την Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομμάντο του Άουσβιτς*, μετάφραση: Λένα Σαρτόρι, Αλεξάνδρεια, 2018 σ.119.

¹³⁶ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 89.

¹³⁷ Langbein Hermann, ό.π., σ. 191.

Επίσης βρήκα και μια περίληψη της συνέντευξης του Sigismund Bendel στο «The National Archives» <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/holocaust/gas-chambers-crematoria-birkenau/>

μαρτυρίες τονίζουν συνεχώς πως ήταν καταδικασμένοι και είχαν εξαναγκαστεί να προσαρμοστούν στην κατάσταση αυτή και πως λειτουργούσαν κυριολεκτικά σαν μηχανές στην προσπάθεια τους να διατηρήσουν την λογική τους μέσα στο παράλογο της εξόντωσης. Όπως αναφέρει ο Greif, βυθίστηκαν σε μια κατάσταση στην οποία όλα όσα σχετίζονταν με την ηθική, τις αξίες, την ζωή, τον άνθρωπο είχαν χάσει κάθε νόημα.¹³⁸ Ο Γιακώβ Γκαμπάι όταν αντίκρισε για πρώτη φορά τα πτώματα στον θάλαμο αερίων σκέφτηκε: «Δεν πρέπει να χάσεις την λογική σου [...] Αυτή είναι η δουλειά σου πρέπει να την συνηθίσεις».¹³⁹ Ο Σαούλ Χαζάν επίσης αναφέρει πως έπρεπε να ξεχάσουν ότι είναι άνθρωποι για να μπορέσουν να επιβιώσουν: «Ο μόνος τρόπος για να επιζήσουμε ήταν να πάσουμε να είμαστε άνθρωποι».¹⁴⁰ Η ανάγκη τους αυτή να διατηρήσουν την λογική και το μυαλό τους, τους ίσως ήταν η κινητήριος δύναμη που έκανε ικανούς να αντισταθούν.

Η αλληλεγγύη προς τον πλησίον στο στρατόπεδο, όπως αναφέρει ο Σλόμο Βενέτσια, ήταν μια «πολυτέλεια», γιατί αλληλεγγύη υπήρχε μόνο «όταν ο καθένας είχε αρκετά για τον εαυτό του».¹⁴¹ Όμως αν μελετήσουμε προσεκτικά τις μαρτυρίες αυτών που επέζησαν, θα διαπιστώσουμε πως παρόλο που είχαν εξαναγκαστεί να συμμετέχουν στην διαδικασία εξόντωσης των δικών τους ανθρώπων (δεν είναι λίγα τα παραδείγματα που τα μέλη των *Sonderkommando* περιγράφουν πως οδηγούσαν ακόμη και μέλη της ίδια τους της οικογενείας στους θαλάμους αερίων), αποβάλλοντας οτιδήποτε ανθρώπινο και λειτουργώντας ως μηχανές, έκαναν πολλές φορές οτιδήποτε μπορούσαν για να διατηρήσουν μέρος της αξιοπρέπειας τους αλλά και οτιδήποτε μπορούσαν για να βοηθήσουν τους άλλους, είτε αυτό αφορούσε άλλα μέλη των *Sonderkommando*, είτε άλλους κρατούμενους ή μελλοθάνατους. Οι ναζί δεν κατάφεραν επομένως να διαφθείρουν τελείως την ηθική και την αξιοπρέπεια των *Sonderkommando*, γιατί οι ίδιοι οι κρατούμενοι κάνανε προσπάθειες να διατηρήσουν κάποια μορφή ηθικής πυξίδας. Στην πραγματικότητα ένα μεγάλο μέρος της καθημερινής ζωής και αντίστασης της «Ειδικής Ομάδας» σήμαινε αυτό ακριβώς, έναν συνεχή αγώνα για την διατήρηση των ηθικών αξιών, της αξιοπρέπειας και της αλληλεγγύης.¹⁴² Στις μαρτυρίες των *Sonderkommando* υπάρχουν αρκετά παραδείγματα, όπου περιγράφονται μικρές κινήσεις ανθρωπιάς και συμπόνιας ή κινήσεις αλληλεγγύης μεταξύ των κρατουμένων. Αν στους και θαλάμους αερίων τη ώρα που τα θύματα εισέρχονταν μέσα οι ίδιοι δεν μπορούσαν να κάνουν απολύτως τίποτα για να σταματήσουν την διαδικασία ή να αρνηθούν να συμμετέχουν σ' αυτή, καθώς αυτό θα σήμαινε αυτομάτως και τον δικό τους θάνατο, εντούτοις οι *Sonderkommando* αισθάνονταν την ανάγκη να απαλύνουν τον πόνο των μελλοθάνατων με οποιονδήποτε τρόπο ακόμη και αν απλώς τους βοηθούσαν να

¹³⁸ Greif Gideon, *We Wept*, ό.π., σ. 32.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 186.

¹⁴⁰ Λαμπνά Καρίνα, και Ιακώβ Σιμπή, *Η διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέτο και στα στρατόπεδα, οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής*, 2η Έκδοση, 2021, Αθήνα, Καπόν, 2012 σ.60.

¹⁴¹ Βενέτσια Σλόμο, ό.π., σ. 153.

¹⁴² Greif, Gideon «Solidarity and Animosity among Sonderkommando Prisoners in Auschwitz-Birkenau», *The Journal of Holocaust Research*, 2019, σ. 242.

βγάλουν τα ρούχα τους ή να τους καθησυχάσουν με κάποιο τρόπο έστω και την ύστατη στιγμή.

Ο Σλόμο Βενέτσια που εργάζονταν στα κρεματόρια, περιγράφοντας την «δουλειά» που έκανε, αναφέρει επίσης πως όταν βρισκόταν στο θάλαμο, την ώρα που τα θύματα χωρίς να το γνωρίζουν οδηγούνταν στο θάνατο, φρόντιζε να προχωράει η διαδικασία όσο το δυνατόν πιο ήρεμα γίνεται. Συγκεκριμένα αναφέρει: «*Βοηθούσα τους ηλικιωμένους να ξεντυθούν και φρόντιζα ο κόσμος να μην τρώει ζύλο. Δε νομίζω ότι μπορεί να θεωρηθεί “συνεργασία” με τους ναζί το ότι ήθελα να ανακουφίσω, έστω και λίγο τον πόνο αυτών των ανθρώπων [...]*». Λίγο παρακάτω περιγράφει ένα περιστατικό που συνέβη με μια μητέρα και τις δυο της κόρες έξω από τον θάλαμο αερίων. Ο Βενέτσια αναφέρει πως οι ίδιες ντρεπόντουσαν να γδυθούν δημόσια και είχαν μείνει να κοιτούν αποσβολωμένες, όταν ο ίδιος τις πλησίασε και τους είπε στα γαλλικά πως έπρεπε να κάνουν γρήγορα για να μην τις ανακαλύψουν οι Γερμανοί και φάνε ζύλο, ενώ ταυτόχρονα προσπάθησε να τις καθησυχάσει λέγοντας τους: «*Κανείς δεν θα σας δει! Μην ανησυχείτε*» και μπήκε μπροστά τους με γυρισμένη την πλάτη για να τις προστατεύσει από τα βλέμματα. Εάν δεν το είχε κάνει αυτό όπως αναφέρει και τις ανακάλυπταν οι Γερμανοί θα τις χτυπούσαν πολύ άσχημα, όμως «*τουλάχιστον τις γλίτωσε από αυτό*». ¹⁴³. Βλέπουμε επομένως πως παρόλο που είχαν αναγκαστεί να λειτουργούν ως «μηχανές», εντούτοις βλέποντας καθημερινά την απελπισία στα πρόσωπα των μελλοθάνατων, στα πρόσωπα των δικών τους ανθρώπων, κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια να απαλύνουν τον πόνο και την απελπισία τους.

Ένα συγκλονιστικό περιστατικό περιγράφει και ο Γιακόβ Γκαμπάι για μια γυναίκα από την Ουγγαρία η οποία είχε στην αγκαλιά της και ένα νεογέννητο μωρό. Οι *Sonderkommando* που εργάζονταν στην βάρδια αυτή την λυπήθηκαν, την έβαλαν κάπου να κάτσει και της πρόσφεραν λίγο φαγητό και τσιγάρα ενώ συζήτησαν για λίγο μαζί της και άκουσαν την ιστορία της, περνώντας έτσι τα τελευταία λεπτά. Η γυναίκα όμως είχε την κατάληξη που είχαν όλοι στα κρεματόρια. ¹⁴⁴ Αυτά τα περιστατικά είναι λίγα από τα πολλά που μπορούσε να βρούμε στις μαρτυρίες των επιζώντων των *Sonderkommando* και μας κάνουν να σκεφτούμε την συναισθηματική πορεία μέσα από την οποία έφτασαν στο να πάρουν την απόφαση να εξεγερθούν.

Ενδιαφέρον στο κομμάτι της ηθικής ανάγκης να σώσουν οι *Sonderkommando*, όταν και όποτε ήταν δυνατόν ζωές συγκρατούμενων τους, έχει και η περίπτωση του Κατς, όπως τον αναφέρει στην μαρτυρία του ο Λεών Κοέν, χωρίς να δίνει παραπάνω στοιχεία και πληροφορίες για ποιος και από πού ήταν. ¹⁴⁵ Αυτό που αναφέρει στην

¹⁴³ Στο ίδιο σ. 118.

¹⁴⁴ Greif Gideon, *We Wept*, ό.π., σ. 193.

¹⁴⁵ Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι κάνει λόγο, κατά πάσα πιθανότητα, για τον Bela Katz, Εβραίου από την περιοχή Sighet της Ρουμανίας, που έφτασε στο Άουσβιτς τον Μάιο του 1944, με της αποστολές των Εβραίων της Ουγγαρίας, μαζί με τον φίλο του Elie Wiesel από τους πιο γνωστούς επιζώντες του Ολοκαυτώματος και παγκοσμίου φήμης συγγραφέα. Οι δυο τους χωρίστηκαν και ο Katz τοποθετήθηκε στα *Sonderkommando*, λόγω της σωματικής του δύναμης, όπως μας πληροφορεί ο Hermann Langbein (Langbein 2005, 194). Το όνομα του Bela Katz το εντόπισα επίσης και στον κατάλογο με τα μέλη των *Sonderkommando* στο συλλογικό έργο των Friedler, Killian, Siebert (Friedler, Killian και Siebert 2008, 379).

μαρτυρία του είναι ότι ήταν κρατούμενος, «καταπληκτικός αργυροχόος» και το «χαιδεμένο αγόρι του στρατοπέδου και των SS». Ο ίδιος ήταν ο μοναδικός που είχε το δικαίωμα να λιώνει και να μετατρέπει τον χρυσό που συγκεντρώνονταν από τα χρυσά δόντια των νεκρών σε μικρά λεπτά φύλλα και να τα δίνει στους αξιωματικούς όποτε εκείνοι τα ζητούσαν. Αναφέρει όμως και ένα πολύ σημαντικό γεγονός, συγκεκριμένα ότι εξαιτίας αυτής της θέσης που είχε, υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις που κατάφερε να εξαγοράσει την ζωή ενός κρατούμενου, χρησιμοποιώντας τον χρυσό για να δωροδοκήσει.¹⁴⁶ Σίγουρα αν υπήρξε κάποια τέτοια ενέργεια, το να σώσει δηλαδή κάποιος μέσα σε ένα στρατόπεδο θανάτου ζώες ανθρώπων, πρέπει να προσμετρηθεί ως μια σημαντική αντιστασιακή πράξη. Όμως το πιο σημαντικό που καταλαβαίνουμε είναι ότι οι κρατούμενοι παρόλο που είχαν εξαναγκαστεί να βρίσκονται σε θέσεις «συνεργασίας», κατάφεραν να εκμεταλλευτούν αρκετές φορές τα «προνόμια» (αν μπορούμε να μιλήσουμε για «προνόμια»), για να δείξουν αλληλεγγύη και να βοηθήσουν όπου και όποτε μπορούσαν.

Ξεκινώντας να αναλύουμε τα γεγονότα που οδήγησαν στην εξέγερση του Οκτωβρίου του 1944 είναι σημαντικό να έχουμε στο νου μας το γενικότερο πλαίσιο όσον αφορά την οργάνωση των αντιστασιακών δικτύων μέσα στο σύμπλεγμα στρατοπέδων του Άουσβιτς και να μην δούμε την περίπτωση των *Sonderkommando* εκτός από αυτά τα δίκτυα, καθώς όπως φαίνεται υπήρχε επικοινωνία μεταξύ τους παρά το γεγονός πως η «Ειδική Ομάδα» ήταν αυστηρά αποκομμένη από τα υπόλοιπα μπλοκ του στρατοπέδου. Γενικότερα στο σύμπλεγμα στρατοπέδων του Άουσβιτς ήδη από το 1941 διάφορες ομάδες στρατιωτικών και πολιτικών κρατούμενων, συγκροτούσαν μικρά αντιστασιακά δίκτυα, τα οποία το 1942 συγχωνεύτηκαν σε μια ενιαία οργάνωση που ονομάστηκε «*Στρατός Εσωτερικού*». Βέβαια διάφορες μικρές μεικτές αντιστασιακές ομάδες, συνέχισαν να υπάρχουν σε διάφορα κομάντο και χώρους εργασίας. Μετά το 1942, όταν πια οι Εβραίοι άρχισαν να αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των κρατούμενων του Άουσβιτς συγκροτήθηκε και μια εβραϊκή αντιστασιακή ομάδα. Το 1943 αριστεροί και σοσιαλιστές Πολωνοί κρατούμενοι μαζί με άλλες μεικτές ομάδες συγκρότησαν μια οργάνωση στο κεντρικό στρατόπεδο του Άουσβιτς με όνομα «*Kampfgruppe Auschwitz- Ομάδα Αγώνα*», στην οποία εντάχθηκε φυσικά και η εβραϊκή αντιστασιακή ομάδα.¹⁴⁷ Η συγκεκριμένη ομάδα έφτασε να αριθμεί αρκετά μέλη, συμπεριλαμβάνοντας φυσικά και Εβραίους κρατούμενους από το Μπίρκεναου. Σύμφωνα με τον Israel Gutman¹⁴⁸ οι Εβραίοι του Μπίρκεναου ήρθαν σε επαφή με την γενική αντίσταση που είχε αναπτυχθεί μέσα στο στρατόπεδο, μέσω του Bruno Baum, ενός Γερμανού κομμουνιστή, ο οποίος ήταν ένας από τους επικεφαλής της γενικής αντίστασης στο Άουσβιτς I. Η ομάδα των *Sonderkommando* ήρθε σε επαφή με την γενική αντίσταση στο στρατόπεδο, παρόλο που όπως ανέφερα

¹⁴⁶ Κοέν Λεών, ό.π., σ. 116.

¹⁴⁷ Λαμπά Καρίνα & Σιμπή Ιακώβ, ό.π., σσ. 66-67.

¹⁴⁸ Ο Israel Gutman ήταν σημαντικός Ισραηλινός ιστορικός του Ολοκαυτώματος γεννημένος στην Πολωνία και επιζών του Άουσβιτς, ενώ υπήρξε κρατούμενος και στο Μαϊντάνεκ και στο Μαουτχάουζεν. Στο Άουσβιτς υπήρξε ισχυρό μέλος της αντίστασης. Μεταπολεμικά υπήρξε ακαδημαϊκός σύμβουλος του Yad Vashem και Αναπληρωτής Πρόεδρος του Διεθνούς Συμβουλίου του Άουσβιτς. <https://www.yadvashem.org/research/about/gutman.html>.

ήταν αποκομμένη από τα υπόλοιπα κομάντο και κατάφερε να μετέχει στις μετέπειτα συζητήσεις για μια επερχόμενη εξέγερση.

Φυσικά σε όλα αυτά έπρεπε να τηρηθεί αυστηρή μυστικότητα και εχεμύθεια ιδιαίτερα όταν ξεκίνησαν οι συζητήσεις για μια ανερχόμενη εξέγερση, γιατί ο φόβος της κατάδοσης ήταν μεγάλος. Ο Σλόμο Βενέτσια αναφέρει: «Όλα γίνονταν με άκρα μυστικότητα και οι Καρπος εμπιστεύονταν μόνο τους πιο έμπειρους».¹⁴⁹ Γενικότερα έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον η συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων σε τέτοια αντιστασιακά δίκτυα μέσα στο στρατόπεδο. Φαίνεται πως δυσκολεύονταν αρκετά να συμμετέχουν κυρίως εξαιτίας της γλώσσας, αφού δεν μιλούσαν ούτε γίνιτς, ούτε πολωνικά, ούτε γερμανικά παρά μόνο ελληνικά, λαντίνο και κάποιοι γαλλικά. Επίσης οι περισσότεροι κρατούμενοι από την Ανατολική Ευρώπη ήταν ήδη πριν την εκτόπιση τους ενταγμένοι σε κάποια κινήματα, τα οποία δραστηριοποιούνταν και μέσα στα στρατόπεδα, σε αντίθεση με του Έλληνες Εβραίους που είχαν εκτοπιστεί μεμονωμένοι ή με τις οικογένειες τους πράγμα που έκανε ακόμη πιο δύσκολη την δικτύωση τους.¹⁵⁰ Παρόλα αυτά όπως θα δούμε κατάφεραν αρκετοί να λάβουν μέρος σε αρκετές συζητήσεις και να μπουν σε τέτοια δίκτυα.

Συζητήσεις για την οργάνωση μιας εξέγερσης στο στρατόπεδο υπήρχαν όπως αναφέρει ο Σλόμο Βενέτσια πολύ πριν φτάσει εκείνος στο στρατόπεδο, δηλαδή τον Απρίλιο του 1944. Από τον Μάιο του 1944 όμως και καθ' όλη την διάρκεια του καλοκαιριού οι δολοφονίες στους θαλάμους αερίων αυξήθηκαν μετά την άφιξη περίπου 440.000 Εβραίων της Ουγγαρίας, κάνοντας την ανάγκη για εξέγερση, τουλάχιστον από την πλευρά των *Sonderkommando*, εκείνη την περίοδο πιο δυνατή από ποτέ. Ο Γιακώβ Γκαμπάι αναφέρει στην μαρτυρία του ότι οι συζητήσεις για εξέγερση ξεκίνησαν αυτό ακριβώς το διάστημα μεταξύ Ιουνίου και Ιουλίου του 1944.¹⁵¹ Σύμφωνα με τον Langbein το διάστημα αυτό ακριβώς επειδή οι αριθμοί ήταν τεράστιοι το σώμα των *Sonderkommando* είχε ενισχυθεί με παραπάνω από 900 κρατούμενους, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό αποτελούνταν από Πολωνούς, Ούγγρους και Έλληνες Εβραίους. Η προσπάθεια οργάνωσης μιας γενικής εξέγερσης στο Άουσβιτς άρχισε να συζητιέται έντονα το καλοκαίρι του 1944 μεταξύ των μελών των *Sonderkommando* και του δικτύου της γενικής αντίστασης στο Άουσβιτς I, κυρίως με Ρώσους και Πολωνούς πολιτικούς κρατούμενους. Για να οργανωθεί μια εξέγερση σίγουρα υπήρχε ανάγκη να συμμετάσχουν άτομα που γνώριζαν και είχαν ήδη κάποια στρατιωτική εμπειρία γι' αυτό τον λόγο ίσως και οι *Sonderkommando* αναζήτησαν βοήθεια στο ευρύτερο αντιστασιακό δίκτυο του στρατοπέδου. Πρέπει να τονιστεί ότι υπάρχει γενικότερα μια σύγχυση γύρω από τα ονόματα που συμμετείχαν στις συζητήσεις για την οργάνωση της εξέγερσης αλλά και εκείνων που τελικά συμμετείχαν στην εξέγερση, όμως οι μαρτυρίες είναι εξαιρετικά χρήσιμες στο κομμάτι αυτό.

¹⁴⁹ Βενέτσια Σλόμο, ό.π., σ. 170.

¹⁵⁰ Λαμπά Καρίνα & Σιμπή Ιακώβ, ό.π., σ. 66.

¹⁵¹ Greif Gideon, *We Wept*, ό.π., σ. 206.

Αυτός που φαίνεται να πρότεινε στα μέλη της οργάνωσης να πραγματοποιηθεί μια γενική εξέγερση ήταν ένα Ρώσος *καπό* από το Μπιαλιστόκ, ο Γιαακον Kaminski, ο οποίος δούλευε στα κρεματόρια από το καλοκαίρι του 1942 και έγινε *καπό* τον Ιανουάριο του 1943.¹⁵² Μέσα σ' αυτές τις πρώτες συζητήσεις σύμφωνα με τον Langbein συμμετείχαν και δυο Έλληνες Εβραίοι μέλη της «*Ειδικής Ομάδας*», όμως μόνο το όνομα του ενός ήταν γνωστό, αυτό του Αλβέρτο (Αλέκο) Ερρέρα από την Λάρισα, η περίπτωση του θα αναλυθεί παρακάτω¹⁵³. Εδώ πρέπει να τονιστεί πως ο Ερρέρα ήταν πρώην αξιωματικός του ελληνικού στρατού, οπότε σίγουρα η στρατιωτική του εμπειρία θα βοηθούσε αρκετά σε μια επικείμενη εξέγερση.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Steven Bowman τρεις ξεχωριστές ομάδες έλαβαν μέρος στις συζητήσεις για εξέγερση. Η μια ήταν η γενική αντίσταση στο κεντρικό στρατόπεδο Άουσβιτς Ι, που απαρτιζόνταν κυρίως από Πολωνούς και Ρώσους και είχαν επικοινωνία με τον έξω κόσμο, η δεύτερη ήταν η μυστική εβραϊκή οργάνωση, η οποία όμως εξαρτιόταν άμεσα από την πολωνική αντίσταση και η ομάδα των *Sonderkommando*.¹⁵⁴ Τα προβλήματα για την οργάνωση μιας γενικής εξέγερσης παρά όλα αυτά ήταν αρκετά, καθώς υπήρχαν αρκετές διαφωνίες ανάμεσα στην κύρια οργάνωση και τους *Sonderkommando* με αποτέλεσμα να κρατήσουν οι πρώτοι μια αρνητική στάση, γιατί χρειάζονταν περισσότερο χρόνο για να οργανώσουν ένα μεγαλύτερο κίνημα, ενώ οι δεύτεροι ήθελαν να δράσουν πιο γρήγορα να σώσουν την ζωή των Ούγγρων Εβραίων που όπως ανέφερα κατέφθαναν κατά χιλιάδες το καλοκαίρι του 1944.¹⁵⁵ Η πολωνική αντίσταση επίσης έχοντας επικοινωνία με τον έξω κόσμο γνώριζε ότι το τέλος του πολέμου πλησίαζε και ότι τα σοβιετικά στρατεύματα ήταν κοντά, οπότε δεν τους συνέφερε να ρισκάρουν στέλνοντας έτσι μήνυμα στους *Sonderkommando* και τον Kaminski, αποτρέποντας τους από το να προβούν σε οποιαδήποτε ενέργεια.¹⁵⁶ Επίσης εδώ πρέπει να τονιστεί ότι το κίνητρο των παραπάνω ομάδων ήταν διαφορετικό, καθώς για την «*Ειδική Ομάδα*» ο βασικότερος σκοπός ήταν να καταστραφούν τα κρεματόρια ακόμη και αν δεν είχαν καμία ελπίδα να επιζήσουν οι ίδιοι, ενώ η γενική αντίσταση προσπαθούσε να μειώσει τις πιθανότητες να προχωρήσουν σε ενέργειες που θα οδηγούσαν στο θάνατο μεγάλο μέρος των φυλακισμένων. Ο Λεών Κοέν αναφέρει ότι υπήρχαν δυσκολίες στην επικοινωνία με τους άλλους κρατούμενους, ενώ ο Σλόμο Βενέτσια τονίζει αυτή την καθυστέρηση από την πλευρά της πολωνικής αντίστασης και εντός και εκτός στρατοπέδου και την διαφορά των κινήτρων λέγοντας το εξής: «*Κυκλοφορούσε η φήμη ότι οι αντιστασιακοί εκτός στρατοπέδου καθυστερούσαν όσο μπορούσαν τα*

---

¹⁵² Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκη, 2000 σ. 273. Ο Kaminski δούλευε στα κρεματόρια από το καλοκαίρι του 1942 και έγινε αρχικά *καπό* τον Ιανουάριο του 1943. Σε όλες τις μαρτυρίες ο ίδιος περιγράφεται με μια πολύ θετική εικόνα.

¹⁵³ Langbein Hermann, *ό.π.*, σ. 200

¹⁵⁴ Bowman Steven *Η αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα*. Μετάφραση: Ισαάκ Μπενμαγιόρ, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2006 σ. 132.

¹⁵⁵ Fleming K.E, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, Μετάφραση: Νίκος Γάσπαρης, Αθήνα: Οδυσσέας, 2009.

¹⁵⁶ Langbein Hermann, *ό.π.*, σ. 199.

*πράγματα για να παίρνουν όλο και περισσότερα χρήματα από εμάς και να αγοράζουν όπλα για αυτούς. Το σίγουρο είναι ότι ανέβαλλαν διαρκώς την έναρξη της εξέγερσης. Για μας όμως κάθε μέρα που περνούσε σήμαινε εκατοντάδες νέα θύματα και ότι το δικό μας τέλος πλησίαζε ολοένα».*¹⁵⁷

Η αρνητική στάση της γενικής αντίστασης προκάλεσε μεγάλη πικρία στα μέλη της «Ειδικής Ομάδας». Τελικά όμως η πλευρά των *Sonderkommando* αποφάσισε να ρισκάρει και να πραγματοποιήσει την εξέγερση στις 15 Αυγούστου του 1944. Η πολωνική αντίσταση παρά την αρνητική στάση που τήρησε, προσπάθησε να ενισχύσει όσο μπορούσε την αντιστασιακή ομάδα των *Sonderkommando*, με λίγα όπλα αλλά και με «μικρά τσίγκινα δοχεία γεμάτα μπαρούτι, μικρές πέτρες και φιτίλι».¹⁵⁸ Οργανωτής του σχεδίου σ' αυτή την φάση ήταν ο Kaminski. Όσον αναφορά την συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων που δούλευαν στα κρεματόρια φαίνεται σίγουρα ότι ο Ερρέρα συμμετείχε στις συζητήσεις. Ο Λεών Κοέν επίσης συμμετείχε και περιγράφει σχεδόν όλες τις προετοιμασίες του σχεδίου για την εξέγερση στις 15 Αυγούστου στην μαρτυρία του.¹⁵⁹ Ο Μαρσέλ Νατζαρή αναφέρει επίσης το σχέδιο για αυτή την πρώτη εξέγερση.¹⁶⁰

Η εξέγερση όμως μια μέρα πριν την πραγματοποίηση της αναβλήθηκε, καθώς υπήρξε μια γενικότερη ασυνεννοησία, ενώ φοβόντουσαν πως οι SS είχαν μάθει για την επικείμενη εξέγερση. Ο Λεών Κοέν μάλιστα περιγράφει την στιγμή που ο ίδιος ο Kaminski του ανακοίνωσε ότι η εξέγερση αναβάλλεται.¹⁶¹ Τις επόμενες μέρες οι υποψίες για εξέγερση άρχισαν να κυκλοφορούν με αποτέλεσμα ο Kaminski να συλληφθεί, να βασανιστεί και να τελικά να δολοφονηθεί στο Κρεματόριο IV. Ο Μαρσέλ Νατζαρή αναφέρει: «Μετά από μια μέρα συνελήφθη μεσάνυχτα ο Καμίνσκι, όπου τον σκοτώσανε στο Κρεματόριο IV με τους Τσιγγάνους. Ευτυχώς όμως δεν είπε μιλιά δια ό,τι είχαμε οργανώσει εναντίον τους».¹⁶²

Προχωρώντας στην εξέγερση τις 7^{ης} Οκτώβριου του 1944 είναι ενδιαφέρον να δούμε πως αυτή οργανώθηκε. Σε αντίθεση με εκείνη στις 15 Αυγούστου, η οποία ματαιώθηκε, αυτή η εξέγερση ήταν μάλλον ένα σχέδιο της τελευταίας στιγμής από Έλληνες και Ούγγρους Εβραίους, ανεξάρτητο από την κεντρική αντιστασιακή οργάνωση του στρατοπέδου. Μετά τον θάνατο του Kaminski οι ελπίδες για ένα νέο σχέδιο άρχισαν να σβήνουν. Στο μεταξύ στο διάστημα αυτό περίπου στα τέλη του Αυγούστου ο Ερρέρα είχε προσπαθήσει να αποδράσει με αποτέλεσμα να σκοτωθεί, οπότε όσοι είχαν προσπαθήσει να οργανώσουν την εξέγερση δεν υπήρχαν. Παρόλα αυτά οι συζητήσεις για την πραγματοποίηση της εξέγερσης αναζωπυρώθηκαν ξανά τον Σεπτέμβριο του 1944. Οι Έλληνες Εβραίοι στις μαρτυρίες τους, όταν περιγράφουν τα γεγονότα που οδήγησαν στην εξέγερση του Οκτώβριου, εστιάζουν

¹⁵⁷ Βενέτσια Σλόμο, ό.π., σ. 167.

¹⁵⁸ Langbein Hermann, ό.π., σ. 199.

¹⁵⁹ Κοέν Λεών, ό.π., σσ. 128-138.

¹⁶⁰ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 93.

¹⁶¹ Κοέν Λεών, ό.π. σ. 135.

¹⁶² Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 93.

ακριβώς σ' αυτό το χρονικό διάστημα. Γιατί όμως αφού ήδη το πρώτο σχέδιο είχε αποτύχει και η βοήθεια από το ευρύτερο αντιστασιακό δίκτυο μέσα στο στρατόπεδο ήταν σίγουρο ότι δεν θα υπάρξει, τα μέλη των *Sonderkommando* αποφάσισαν να προχωρήσουν σε μια εξέγερση; Οι απαντήσεις έρχονται και πάλι μέσα από τις μαρτυρίες των επιζώντων. Ο Γιακόβ Γκαμπάι αναφέρει ότι τον Σεπτέμβριο του 1944 οι Ναζί ανακοίνωσαν στους *Sonderkommando* πως επειδή η δουλειά είχε μειωθεί, θα «μετέφεραν» περίπου 200 μέλη της «*Ειδικής Ομάδας*» από τα κρεματόρια «*κάπου αλλού*». Έτσι και έγινε, περίπου 200 μέλη «*επιλέχθηκαν*» και όπως μας πληροφορεί οδηγήθηκαν περίπου τρία με τέσσερα χιλιόμετρα έξω από το Άουσβιτς, όπου και πυροβολήθηκαν, χωρίς οι υπόλοιποι να το γνωρίζουν.¹⁶³ Ο Bowman αναφέρει βέβαια πως στις 24 Σεπτεμβρίου 200 μέλη οδηγήθηκαν με δόλο στο τμήμα «*Κάναντα*», τις αποθήκες του Μπίρκεναου όπου συγκεντρώνονταν τα αντικείμενα των εκτοπισμένων και εκεί δολοφονήθηκαν με αέριο, ενώ και ο Νατζαρή αναφέρει ότι τους «*γκαζάρανε στο Άουσβιτς στην αίθουσα απολυμάνσεως*», αναφέροντας μαζί και κάποια ονόματα φίλων του που βρίσκονταν μέσα σ' αυτή την ομάδα.¹⁶⁴ Όποια από τις δυο περιπτώσεις και αν ισχύει, το γεγονός ότι η «*εκκαθάριση*» των *Sonderkommando* είχε ξεκινήσει το Σεπτέμβριο του 1944 είναι αδιαμφισβήτητη. Τα υπόλοιπα μέλη φαίνεται να κατάλαβαν τι είχε συμβεί, όταν τους ζητήθηκε εκτάκτως να κάψουν μαζί με τους SS περίπου 200 πτώματα στο Κρεματόριο III.

Αυτό που ώθησε επομένως στο να παρθεί τόσο γρήγορα η απόφαση για την εξέγερση ήταν το γεγονός πως οι SS είχαν αποφασίσει να μειώσουν όσο το δυνατόν περισσότερο τα μέλη της «*Ειδικής Ομάδας*» και να μην αφήσουν πίσω τους κανέναν μάρτυρα της φρικτής δολοφονίας. Στο μεταξύ οι Πολωνές κρατούμενες που δούλευαν στο εργοστάσιο πυρομαχικών του στρατοπέδου *Union* είχαν έρθει σε επαφή τόσο με μέλη της πολωνικής αντίστασης, όσο και με μέλη των *Sonderkommando* και κατάφεραν να κλέβουν δυναμίτη, να τον περνάνε λαθραία μέσα στο στρατόπεδο και να τον παραδίδουν στους *Sonderkommando*. Εκείνοι τον έκρυβαν πίσω από τα κρεματόρια. Αυτή η διαδικασία διήρκεσε αρκετές εβδομάδες. Ο Νατζαρή αναφέρει πως τον δυναμίτη τον προμηθεύτηκαν από το εργοστάσιο της *Union* και τον έθαψαν στο προαύλιο του κρεματορίου, όμως «*έναντι αδράς πληρωμής δολαρίων*» γεγονός που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο κομμάτι της μελέτης των δικτύων ανταλλαγής μέσα στα στρατόπεδα.¹⁶⁵

Κάποια από τα ονόματα των γυναικών που έκλεβαν τον δυναμίτη είναι γνωστά. Το πιο γνωστό από όλα είναι της Roza Rabota από την Πολωνία, η οποία είχε καταφέρει να οργανωθεί στα αντιστασιακά δίκτυα του στρατοπέδου και εργάζονταν στο τμήμα «*Κάναντα*». Επίσης γνωρίζουμε τα ονόματα των Hadassa Zlotnicka, Ala Gertner, Regina Safirztan και Estusia Wajcblum. Όλες οι παραπάνω ήταν Πολωνές Εβραίες και εργάζονταν στο εργοστάσιο της *Union*.¹⁶⁶ Υπάρχουν κάποιες πληροφορίες πως στην ενέργεια αυτή συμμετείχαν και Ελληνίδες Εβραίες, όμως τα στοιχεία είναι

¹⁶³ Greif Gideon, *We Wept*, ό.π., σ. 207.

¹⁶⁴ Bowman Steven, ό.π., σ. 134 & Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 94.

¹⁶⁵ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 93.

¹⁶⁶ Λαμπιά Καρίνα & Σμπή Ιακώβ, ό.π., σ. 72.

αρκετά ασαφή. Το εμπόδιο της γλώσσας εδώ παίζει σημαντικό ρόλο, καθώς οι Ελληνίδες Εβραίες δεν μιλούσαν γίντις ή πολωνικά οπότε θα ήταν δύσκολο να επικοινωνήσουν με της Πολωνές.¹⁶⁷ Μόνο στην μαρτυρία της Λίνας Περαχιά γίνεται λόγος για μια Ελληνίδα Εβραία, ονόματι Σάρα που εργαζόταν στην *Union* και «έπαιρνε μπαρούτι το βράδυ και το πήγαινε στα κρεματόρια», όμως δεν αναφέρει κάποια άλλη πληροφορία.¹⁶⁸ Οι περισσότερες Ελληνίδες Εβραίες στις μαρτυρίες που μελέτησα αναφέρονται στο γεγονός ότι κάποιες γυναίκες της *Union* έκλεβαν δυναμίτη και τον μετέφεραν λαθραία, αλλά δεν γνώριζαν κάτι παραπάνω ούτε συμμετείχαν σ' αυτή την διαδικασία. Για παράδειγμα η Ραχήλ Μπουρλά που εργαζόταν στην *Union* αναφέρει: «Βλέπαμε από το δικό μας μέρος στη Ουνιόν, να βγάζουν δυναμίτες κάθε μέρα από λίγο».¹⁶⁹ Οι περισσότερες φαίνεται μέσα από τις μαρτυρίες τους να το έμαθαν μετά την εξέγερση, όταν οι SS εκτέλεσαν σε κοινή θέα δια απαγχονισμού μετά από πολλά βασανιστήρια όσες συμμετείχαν στην ενέργεια αυτή. Κυρίως θυμούνται πως τις ανάγκασαν μέσα στην νύχτα να στηθούν σε σειρές και να παρακολουθήσουν την εκτέλεση των γυναικών αυτών προς παραδειγματισμό.

Τα σχέδια για εξέγερση είχαν αρχίσει να κυκλοφορούν μεταξύ των κρατουμένων και πάλι στο στρατόπεδο χωρίς όμως να έχει οριστεί συγκεκριμένη ημερομηνία. Ο Ερρίκος Σεβίλλιας, ο οποίος είχε επαφές με τον γαμπρό του που δούλευε στα κρεματόρια, όταν πήγε να τον επισκεφθεί κρυφά γύρω στα τέλη του Σεπτεμβρίου του είπε: «Ετοιμάζουμε γενική απόδραση με την βοήθεια των Πολωνών [...] έτσι και αλλιώς είμαστε χαμένοι ό,τι θέλει ας γίνει [...] μην πεις τίποτα σε κανέναν». Ο Σεβίλλιας ήταν πολύ απαισιόδοξος τονίζοντας ότι δύσκολα θα πετύχαινε κάτι τέτοιο. Στις 5 Οκτωβρίου ξανασυναντήθηκαν και του επιβεβαίωσε ότι όλα ήταν έτοιμα, του εξήγησε πως θα γίνει και του τόνισε απελπισμένα πως: «αν έχουμε τύχη καλώς αν δεν έχουμε ας πάμε μια ώρα αρχύτερα, να γλιτώσουμε από τα κρεματόρια. Έχουν σπάει πια τα νεύρα μου και δεν αντέχω άλλο».¹⁷⁰

Αρχηγός φαίνεται να ήταν ο Ιωσήφ Βαρούχ¹⁷¹, τον οποίο αναφέρουν πάρα πολλοί Έλληνες Εβραίοι στις μαρτυρίες τους. Στον κατάλογο του Killian με τα αναγνωρισμένα μέλη που εργάστηκαν στην «Ειδική Ομάδα» αναφέρεται ως Εβραίος από την Κέρκυρα που εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς με την αποστολή του Απριλίου του 1944.¹⁷² Εκείνος μαζί με κάποιους Ρώσους του Κρεματορίου II και κάποιους Πολωνούς οργάνωσαν την επιχείρηση. Ο Βαρούχ φαίνεται να ήταν αυτός που ενημέρωσε τους περισσότερους Έλληνες Εβραίους για το σχέδιο και τα καθήκοντα τους. Για παράδειγμα ο Ντανιέλ Μπεναμίας αναφέρει πως έμαθε από τον Βαρούχ το σχέδιο για την εξέγερση που θα οργανωνόταν για της 7 Οκτωβρίου και μάλιστα του

¹⁶⁷ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, Η γραφή, ό.π., σ. 272.

¹⁶⁸ Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα, & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*. Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015 σ. 203.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 156.

¹⁷⁰ Σεβίλλιας Ερρίκος, ό.π., σ. 93-94.

¹⁷¹ Ο Steven Bowman αναφέρει πως ενώ πολλοί τον αναφέρουν ως «Ιωσήφ Μπαρούχ», ο ίδιος στο δελτίο απογραφής του Άουσβιτς είχε υπογράψει ως «Βαρούχ», ό.π. σ. 138.

¹⁷² Friedler Eric, Andreas Kilian & Barbara Siebert, *Zeugen aus der Todeszone. Das juedische Sonderkommando in Auschwitz*, Μόναχο, 2008, σ. 371.

ανέθεσε και ακριβώς τι θα κάνει¹⁷³ το ίδιο και ο Σαούλ Χαζάν.¹⁷⁴ Το σχέδιο σύμφωνα με τις μαρτυρίες κυρίως των Ελλήνων Εβραίων που μελέτησα είχε ως εξής: οι κρατούμενοι των κρεματορίων III, IV και V συμφωνήσαν πως κατά την άφιξη κάποιας νέας αποστολής θα ορμούσαν πάνω στους SS, θα άρπαζαν τα όπλα τους, θα βάζανε φωτιά στα κρεματόρια και από εκεί θα προσπαθούσαν να ξεφύγουν από οπουδήποτε μπορούσαν. Φαίνεται πως δυο περίπου βδομάδες είχε αναβληθεί ξανά η εξέγερση λόγω μιας μεγάλης αποστολής που είχε φτάσει από την Ουγγαρία, γεγονός που αναφέρει ο Ντανιέλ Μπεναμίας στην προφορική του συνέντευξη στο USHMM τον Νοέμβριο του 1991.¹⁷⁵ Στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου το μόνο σίγουρο ήταν ότι τίποτα δεν μπορούσε να υπολογιστεί και τίποτα δεν ήταν δεδομένο, όλα μπορούσαν να αλλάξουν από λεπτό σε λεπτό. Έτσι στις 7 Οκτωβρίου μέλη την γενικής αντίστασης έστειλαν στους *Sonderkommando* ένα επείγον μήνυμα ότι οι SS θα σκότωναν 300 από αυτούς.¹⁷⁶ Σύμφωνα με τον Langbein εκείνη την στιγμή το κομάντο περιελάμβανε 663 μέλη.¹⁷⁷ Η προειδοποίηση αποδείχθηκε σωστή, αφού την ίδια μέρα οι ναζί «επέλεξαν» 300 Έλληνες και Ούγγρους Εβραίους, με την δικαιολογία ότι θα «μεταφερθούν» σε άλλο στρατόπεδο. Οι κρατούμενοι φυσικά κατάλαβαν ότι θα εξοντώνονταν και έτσι αποφάσισαν να δράσουν άμεσα. Ο Κοέν αναφέρει: «Ένας κρατούμενος [...] μας πληροφόρησε ότι οι κρατούμενοι που εργαζόνταν στο Κρεματόριο IV είχαν διαταχθεί να εκκενώσουν τις εγκαταστάσεις. Θα μεταφέρονταν σε κάποιο άλλο στρατόπεδο στην Πολωνία»,¹⁷⁸ ενώ ο Νατζαρή συμπληρώνει «Το ζήτημα ήταν φανερό που μπορούσαν να τους στείλουν αν όχι για εξόντωσιν».¹⁷⁹

Οι SS το μεσημέρι της ίδιας μέρας μπήκαν στα κρεματόριο IV με καταλόγους και άρχισαν να κάνουν την διαλογή. Οι κρατούμενοι αποφάσισαν να μην υπακούσουν στην εντολή και οργισμένοι επιτέθηκαν στους φρουρούς βάζοντας φωτιά στο Κρεματόριο IV. Οι εκδοχές για το τι συνέβη είναι πολλές. Στην κυρίαρχη ελληνική εκδοχή φαίνεται να ακούστηκε μια φωνή, ίσως του Ιωσήφ Βαρούχ, να λέει στα ελληνικά «Θα γίνει ναι ή όχι το ντου;».¹⁸⁰ Ο Νατζαρή αυτό το σημείο το αναφέρει τονίζοντας ότι ήταν οι Έλληνες Εβραίοι που δεν υπάκουσαν στην εντολή να βγουν μπροστά, όταν άκουσαν τα ονόματα τους.¹⁸¹ Σε άλλες μαρτυρίες Πολωνών αναφέρεται πως ένας Πολωνός Εβραίος όρμησε σε έναν από τους φρουρούς των SS με ένα σφυρί ξεσηκώνοντας και τους υπόλοιπους. Οι *Sonderkommando* τότε όρμησαν στους φρουρούς με σφυριά και τσεκούρια και πυρπόλησαν το κρεματόριο με αυτοσχέδιες χειροβομβίδες.¹⁸² Σε κάποιες μαρτυρίες αναφέρεται ανατίναξη του

¹⁷³ Fromer Rebecca, *The Holocaust Odyssey of Daniel Bennahmias*, University of Alabama Press, 1993, σ. 63.

¹⁷⁴ Greif Gideon, *We Wept*, ό.π., σ. 280.

¹⁷⁵ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn515097> (12:33 - 12:53)

¹⁷⁶ Λαμπιά Καρίνα & Σιμπή Ιακώβ, ό.π., σ. 69.

¹⁷⁷ Langbein Hermann, ό.π., σ. 201.

¹⁷⁸ Κοέν Λεόν, ό.π. σ. 151.

¹⁷⁹ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 94.

¹⁸⁰ Λαμπιά Καρίνα & Σιμπή Ιακώβ, ό.π., σ. 75

¹⁸¹ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σσ. 95-96.

¹⁸² Λαμπιά Καρίνα & Σιμπή Ιακώβ, ό.π., σ. 70

Κρεματορίου IV, όμως πιο πιθανή φαίνεται είναι η πυρπόληση. Οι περισσότεροι αναφέρονται σε φωτιά και καπνούς που είδαν να προέρχονται από το συγκεκριμένο κρεματοριο. Ο Ντανιέλ Μπεναμίας αναφέρει πως ενώ το σήμα για να αρχίσει η εξέγερση ήταν να ακουστεί η λέξη «*Fire*» από το Κρεματοριο IV, δεν ακούστηκε ποτέ, όμως είδαν το καπνό και θεώρησαν ότι η εξέγερση είχε ξεκινήσει. Ο ίδιος δίνει μια διαφορετική εκδοχή στην προφορική του μαρτυρία αναφέροντας πως ένας Ούγγρος κρατούμενος, ο οποίος δεν γνώριζε το σύνθημα «*έχασε τα λογικά του*» και απελπισμένα έβαλε φωτιά σε ένα στρώμα ξεσηκώνοντας τους υπόλοιπους.¹⁸³ Όποια εκδοχή και αν ισχύει το σίγουρο είναι ότι πρόκειται για μια κίνηση που δεν ήταν προσχεδιασμένη και ότι αμέσως επικράτησε χάος με τους περισσότερους να σκοτώνονται απευθείας από τους φρουρούς των SS. Οι κρατούμενοι του Κρεματορίου II βλέποντας τον καπνό και ακούγοντας τους πυροβολισμούς από το Κρεματοριο IV, αποφάσισαν ενστικτωδώς να κάνουν έφοδο, καταφέροντας να αφοπλίσουν τον φύλακα και να τον ρίξουν στον αναμμένο φούρνο ενώ προσπάθησαν κόβοντας το μη ηλεκτροφόρο συρματόπλεγμα να αποδράσουν χωρίς όμως να τα καταφέρουν, αφού οι SS τους εκτέλεσαν επί τόπου. Στο Κρεματοριο III δεν κατάφεραν να βάλουν φωτιά, ούτε να προχωρήσουν σε κάποια άλλη ενέργεια λόγω της κακής επικοινωνίας με τα υπόλοιπα κρεματορία.¹⁸⁴ Για το Κρεματοριο V δεν εντόπισα κάπου παραπάνω στοιχεία για το τι συνέβη εκεί.

Γενικότερα η ακριβής σειρά των γεγονότων, όπως και τα ονόματα των συμμετεχόντων είναι γενικά ασαφείς, καθώς οι μαρτυρίες κυρίως μεταξύ Ελλήνων και Πολωνών διαφέρουν σε αρκετά σημεία. Υπάρχει επίσης το ζήτημα της αρίθμησης των κρεματορίων, καθώς ενώ το κρεματοριο το οποίο ανατινάχθηκε ήταν το IV κάποιοι στις μαρτυρίες τους, όπως ο Νατζαρή το ονομάζουν III και αυτό γιατί το Κρεματοριο I ήταν στο κυρίως στρατόπεδο με αποτέλεσμα να ξεκινούν να αριθμούν από το II.¹⁸⁵ Κάποια ονόματα Ελλήνων Εβραίων που σύμφωνα με διαφορετικές μαρτυρίες και πηγές φαίνεται να σκοτώθηκαν στην εξέγερση είναι τα εξής: Χαΐμ Κοέν, Βιτάλ Λεβύ, Μπαρούχ Βενέτσια¹⁸⁶, Ιωσήφ Βαρούχ (ο «*αρχηγός*» της εξέγερσης), οι αδελφοί Μωύς, Αλμπέρ και Ζοζέφ Γκάνι.¹⁸⁷ Ο Μαρσέλ Νατζαρή αναφέρει στην μαρτυρία του (και στο χειρόγραφο του 1944 και στο χειρόγραφο του 1947) δυο ακόμη ονόματα Εβραίων φίλων του από την Θεσσαλονίκη, τον Βίκο Μπαρούδο και τον Μωΐς Ααρών.¹⁸⁸ Πολύ βοηθητικός είναι ο κατάλογος του Andrea Killian με τα επιβεβαιωμένα μέλη Ελλήνων Εβραίων που εργάστηκαν στους *Sonderkommando* που υπάρχει στο βιβλίο με τις μαρτυρίες του Νατζαρή (2018).

¹⁸³ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn515097> (13:19 - 13-57).

¹⁸⁴ Πολιάν Παβελ, ό.π. σ. 120-121.

¹⁸⁵ Εδώ επιλέγω να αριθμώ υπολογίζοντας και το Κρεματοριο I στο κεντρικό στρατόπεδο. Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Το χειρόγραφο του Μαρσέλ Νατζαρή και οι "κύκλινδροι του Άουσβιτς"» Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομμάντο του Άουσβιτς*, Επιμέλεια:Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αλεξάνδρεια, 2018 σ. 141.

¹⁸⁶ Ο Andreas Killian στον κατάλογο με τα επιβεβαιωμένα μέλη των *Sonderkommando* στο βιβλίο με τις μαρτυρίες του Νατζαρή, σημειώνει πως ο Μπαρούχ Βενέτσια σκοτώθηκε στις 23\9\1944 (Killian 2018, 215)

¹⁸⁷ Λαμπά Καρίνα & Σιμπή Ιακώβ, ό.π., σ. 63.

¹⁸⁸ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 45.

Εκεί αναφέρει αναλυτικά όλα τα ονόματα αλλά και εάν επιβίωσαν ή αν δεν επιβίωσαν τότε σκοτώθηκαν.¹⁸⁹

Η απώλειες της μέρας εκείνης ανέρχονταν κοντά στα 450 άτομα. Αυτοί που γλίτωσαν ήταν συνολικά 198 με τους Έλληνες να είναι περίπου 26, μεταξύ αυτών και εκείνων του Κρεματορίου III μέσα στους οποίους βρίσκονταν ο Κοέν, ο Βενέτσια, ο Νατζαρή, οι αδελφοί Γκαμπάι, ο Μπεναμίας, ο Χαζάν κ.α.¹⁹⁰ Οι κρατούμενοι του συγκεκριμένου κρεματορίου παρόλο που είδαν τον καπνό μέσα σε όλη την αναταραχή και λόγω της αδυναμίας επικοινωνίας δεν πρόλαβαν να αντιδράσουν και έτσι γλίτωσαν. Ο Γιακόβ Γκαμπάι αναφέρει: «*Ημασταν τόσο έτοιμοι όσο και οι υπόλοιποι [...] είχαμε το σχέδιο αλλά δεν είχαμε την κατάλληλη ευκαιρία [...] δεν γνωρίζαμε τι συνέβαινε*».¹⁹¹ Βλέπουμε επομένως ότι ενώ οι κρατούμενοι είχαν οργανωθεί αρκετά, όλα συνέβησαν τόσο ξαφνικά που δεν πρόλαβαν πολλοί να αντιδράσουν, ενώ η κακή επικοινωνία μεταξύ των κρεματορίων έπαιξε σημαντικό ρόλο στην έκβαση της εξέγερσης, γεγονός που φανερώνει και τις εξαιρετικές δυσκολίες να οργανωθεί μια τέτοια επιχείρηση κάτω από αυτές τις συνθήκες. Παρόλο που οι απώλειες των Γερμανών ήταν ελάχιστες, με δώδεκα τραυματίες και τρεις νεκρούς, οι κρατούμενοι κατάφεραν να αχρηστεύσουν δυο κρεματορία το IV και το II και αυτό ήταν μια σημαντική νίκη, όσο «*αποτυχημένη*» και αν θεωρείται αυτή η εξέγερση. Εκείνοι που βρίσκονταν στο Κρεματοριο III δεν τιμωρήθηκαν από τους SS όμως αναγκάστηκαν να κάψουν τα πτώματα των νεκρών από την εξέγερση.

Τα νέα για την εξέγερση της 7^{ης} Οκτωβρίου κυκλοφόρησαν σχεδόν αμέσως στο στρατόπεδο γεγονός που φαίνεται σε πάρα πολλές μαρτυρίες. Οι περισσότεροι μιλούν για μια μεγάλη αναστάτωση που υπήρξε τις επόμενες μέρες, ενώ κάποιοι είδαν από τα μπλοκ που βρίσκονταν τους καπνούς που προέρχονταν από τα κρεματορία και άκουσαν τους πυροβολισμούς. Στην εξέγερση αναφέρονται και αρκετές γυναίκες όπως η Σάρρα Ναχμία, η Ανριέτα Μόλχο, η Σάρα Μπεφοράδο, η Παλόμπα Αλλαλούφ, η Λίνα Περαχιά κ.α. αλλά και άντρες όπως ο Ερρίκος Σεβίλλια, ο Βενιαμίν Καπόν και ο Πέπο Γκατένιο. Μάλιστα πολλές γυναίκες όπως η Σάρα Ναχμία, η Παλόμπα Αλλαλούφ και η Λίνα Περαχιά αναφέρουν ότι άκουσαν τους Έλληνες των κρεματορίων που εξεγέρθηκαν να τραγουδούν τον δυνατά ελληνικό εθνικό ύμνο.¹⁹²

Κλείνοντας το κομμάτι της εξέγερσης αυτό που προσπάθησα να κάνω είναι να ανασυνθέσω μέσα από τις μαρτυρίες και τις μνήμες των επιζώντων τα γεγονότα που οδήγησαν σ' αυτή την σημαντική πράξη αντίστασης. Όμως είναι σημαντικό να αναφέρω εδώ πως γενικά είναι αρκετά δύσκολο να ανασυνθέσουμε τα γεγονότα, να εντοπίσουμε όλα τα ονόματα των συμμετεχόντων και πούμε με ακρίβεια τι συνέβη στα κρεματορία που εξεγέρθηκαν, δεδομένου ότι σχεδόν κανείς αυτόπτης μάρτυρας που συμμετείχε δεν επέζησε. Όμως παρόλα αυτά μπορούμε να κατανοήσουμε την

¹⁸⁹ Kilian, Andreas, ό.π., σσ. 215-218.

¹⁹⁰ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Το χειρόγραφο», ό.π., σ. 142.

¹⁹¹ Greif Gideon, We Wept, ό.π., σ. 209.

¹⁹² Αμαρίλιο Έρικα Κούνιο & Ναρ Αλμπέρτος, ό.π., σσ. 174, 48, 204.

μεγάλη ανάγκη των *Sonderkommando* να εξεγερθούν και να αντισταθούν στον εξευτελισμό που βίωναν καθημερινά. Μπορούμε να δούμε τα συναισθήματα τους και την ψυχολογική συνθήκη στην οποία βρίσκονταν και που τους οδήγησε στο να εξεγερθούν και αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό. Οι περισσότερες μαρτυρίες που έχουμε είναι εκείνων που βρίσκονταν στο κρεματόριο III, που ήταν το μόνο που δεν εξεγέρθηκε. Μπορεί να γνώριζαν το σχέδιο και να ήταν έτοιμοι να συμμετάσχουν, όμως δεν βρίσκονταν μπροστά στα γεγονότα και μας μεταφέρουν κυρίως τα όσα άκουσαν τις επόμενες μέρες. Επίσης υπάρχουν πάρα πολλές διαφοροποιήσεις μεταξύ των μαρτυριών των Ελλήνων και των Πολωνών Εβραίων. Και οι δυο πλευρές διεκδικούν μεταπολεμικά την οργάνωση της εξέγερσης στα κρεματόρια με αποτέλεσμα η μια ή η άλλη πλευρά να αναφέρει ότι η εξέγερση ήταν ενέργεια δικιά της. Για παράδειγμα ο Λεών Κοέν υποστηρίζει ότι η εξέγερση σχεδιάστηκε και τελικά εκτελέστηκε από Έλληνες Εβραίους.¹⁹³

Εδώ να τονίσω ότι ιστοριογραφικά η συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων στην εξέγερση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς έχει δημιουργήσει αρκετή συζήτηση μεταξύ των ιστορικών με αποτέλεσμα να προκύπτουν και αρκετά ερωτήματα. Υπήρχε μια τάση να γίνεται μια αποσιώπηση της ελληνικής συμμετοχής στην εξέγερση από πολλούς Πολωνούς επιζώντες αλλά και ιστορικούς, αποδίδοντας την εξέγερση σε Πολωνούς κρατούμενους.¹⁹⁴ Παρόλα αυτά η συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων είναι αδιαμφισβήτητη και αυτό φαίνεται μέσα από τις περισσότερες μαρτυρίες. Επίσης και ο Langbein αναφέρει πως υπήρξε ελληνική συμμετοχή αλλά και κάποια ονόματα συμμετεχόντων όπως του Βαρούχ, ενώ και ο Filip Mueller αναφέρει τα 300 ονόματα που υπήρχαν στους καταλόγους των SS που προορίζονταν για εξόντωση ήταν Ελλήνων και Ούγγρων.¹⁹⁵

Αυτή η αντιδικία για την διεκδίκηση της εξέγερσης μεταπολεμικά μεταξύ Ελλήνων και Πολωνών σίγουρα μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από μόνη της. Όπως είδαμε σε πάρα πολλές μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων επιζώντων τονίζεται ιδιαίτερα το στοιχείο την εθνικής ταυτότητας, όσον αφορά την εξέγερση και αποδίδουν αυτή την πράξη ηρωισμού κατά ένα βαθμό στην ισχυρή εθνική συνείδηση που κατάφεραν να διατηρήσουν μέσα στο στρατόπεδο. Το ίδιο φυσικά συμβαίνει και από την πλευρά των Πολωνών. Στις μαρτυρίες που μελέτησα και ο Νατζαρή και ο Κοέν υπογραμμίζουν έντονα την ελληνική πρωτοβουλία τόσο στην οργάνωση της εξέγερσης όσο και στην εκτέλεση της, ενώ ο Νατζαρή φαίνεται να είναι τελικά εξαιρετικά απογοητευμένος από την στάση των Πολωνών λέγοντας: «Οι Πολωνοί που δούλευαν στο Κρεματόριο IV έδειξαν την χειρότερη διαγωγή που μπορούσαν να δείξουν. Μπορούσαν κάλλιστα να βοηθήσουν [...] αλλά προτίμησαν να συνεχίσουν το μακάβριο έργο τους».¹⁹⁶ Το γιατί συνέβη αυτή η αποσιώπηση και η αντιδικία έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον και από τις δυο πλευρές. Σίγουρα δεν πρέπει να αναζητήσουμε

¹⁹³ Λαμπά Καρίνα & Σιμπή Ιακώβ, ό.π., σ. 73.

¹⁹⁴ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, Η γραφή, ό.π., σ. 270.

¹⁹⁵ Langbein Hermann, ό.π., σ. 202 & Filip Mueller, ό.π., σ. 154.

¹⁹⁶ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 98.

την απάντηση απλά στο ποια πλευρά έχει δίκαιο ή άδικο αλλά για ποιό λόγο η μια ή άλλη πλευρά αποσκοπούσε σ' αυτή την διεκδίκηση της ηρωικής μνήμης.¹⁹⁷

Ο Steven Bowman παρόλα αυτά κάνει μια πρόταση που ίσως βοηθούσε να συμβιβάσουμε τις δυο οπτικές που επικράτησαν μεταπολεμικά. Μπορούμε να δεχτούμε ότι υπήρχαν α) το οργανωμένο σχέδιο κυρίως των Πολωνών κρατουμένων που συμμετείχαν στην γενική αντίσταση στο κεντρικό στρατόπεδο που τελικά δεν τέθηκε σε εφαρμογή, στις συζητήσεις του οποίου συμμετείχαν και οι *Sonderkommando*, β) η σχεδόν αυθόρμητη εξέγερση της 7^{ης} Οκτωβρίου στην οποία προχώρησαν οι Έλληνες και Ούγγροι *Sonderkommando* του Κρεματορίου IV.¹⁹⁸ Στην δεύτερη είναι αδιαπραγμάτευτη η συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων, όμως και στην πρώτη όπως ανέφερα παραπάνω υπάρχουν ενδείξεις για ελληνική συμμετοχή.

Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι η εξέγερση ήταν τόσο σημαντική που γέμισε ελπίδες και ανύψωσε το ηθικό όλων των κρατουμένων στο στρατόπεδο. Τους γέμισε ελπίδες πως η κόλαση αυτή σύντομα θα τελείωνε και ίσως τους βοήθησε να αντιμετωπίσουν τους επόμενους δύσκολους μήνες και το χειρότερο που θα ακολουθούσε, την πορεία θανάτου μετά την εκκένωση του Άουσβιτς. Για τους *Sonderkommando* η εξέγερση ήταν η ανάγκη να κάνουν κάτι για να ξεφύγουν από την απόλυτη ταπείνωση. Οι άνθρωποι αυτοί γνώριζαν πολύ καλά ότι θα πεθάνουν, όμως ρίσκαραν γιατί γι' αυτούς το να ξεσηκωθούν και να αντιδράσουν τους έδινε πίσω ότι τους στέρησαν οι ναζί, την αξιοπρέπεια και τον ίδιο τους τον εαυτό.

---

¹⁹⁷ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, Η γραφή, ό.π., σ. 283.

¹⁹⁸ Bowman Steven, ό.π., σ. 135.

Κεφάλαιο 6^ο

Οι φωτογραφίες των *Sonderkommando* ως ισχυρή πράξη αντίστασης

Η λήψη φωτογραφιών από κρατούμενους, οι οποίοι εξαναγκάστηκαν να δουλεύουν στα κρεματόρια, σίγουρα δεν μπορεί να υπολογιστεί ως κάτι λιγότερο από μια ισχυρή πράξη οργανωμένης αντίστασης. Όπως ήδη έχω αναφέρει ο κόσμος των *Sonderkommando* ήταν ένα κόσμος, όπου ο θάνατος κυριαρχούσε και ήταν πανταχού παρών, με έναν τρόπο που δεν μπορούσε να διανοηθεί ο ανθρώπινος νους. Ορισμένα μέλη όμως της «*Ειδικής Ομάδας*» κατάφεραν τον Αύγουστο του 1944 να αποτυπώσουν το αδιανόητο αυτού του κόσμου μέσα από τέσσερις φωτογραφίες που συλλαμβάνουν τις στιγμές της μαζικής εξόντωσης, την οποία προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να κρατήσουν μυστική οι ναζί. Οι φωτογραφίες αυτές μαζί με τα χειρόγραφα των *Sonderkommando*, τα οποία θα αναλύσω εκτενέστερα παρακάτω, αποτελούν ίσως από τα πιο συγκλονιστικά και σημαντικά τεκμήρια που έχουμε από το Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Είναι ένα «*παράθυρο*» στον αδιανόητο κόσμο των ναζί και είναι εξαιρετικά πολύτιμα στοιχεία με την βοήθεια των οποίων μπορούμε έστω σε ένα βαθμό να κατανοήσουμε την οδυνηρή εμπειρία των κρατουμένων που εξαναγκάστηκαν να κάνουν αυτή τη δουλειά αλλά και να καταλάβουμε το μέγεθος της θηριωδίας. Επίσης είναι ξεχωριστές, γιατί ακριβώς είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις που έχουμε φωτογραφικό υλικό που έχει παραχθεί από τους ίδιους τους κρατούμενους σε συνθήκες παρά πολύ δύσκολες. Στην πράξη αυτή είχαμε και συμμετοχή Ελλήνων Εβραίων μελών της «*Ειδικής Ομάδας*», που εργάζονταν στο Κρεματόριο V.

Σε ένα θεωρητικό επίπεδο οι φωτογραφίες των *Sonderkommando* είναι εξαιρετικά σημαντικές γιατί περά από μια ισχυρή πράξη αντίστασης για τους ίδιους την στιγμή εκείνη, θέτουν ξανά το ζήτημα της αναπαράστασης και το κατά πόσο μπορούν να βρεθούν θεωρητικά εργαλεία για να μπορούμε να εξηγήσουμε και να σχηματίσουμε μια εικόνα για την τραγική αυτή εμπειρία.¹⁹⁹ Πως μπορούμε να κοιτάξουμε αυτές τις φωτογραφίες και πως πρέπει να τις μελετήσουμε; Όπως αναφέρει ο Dan Stone είναι εξαιρετικά σημαντικό σε όποιον προσπαθήσει να μελετήσει αυτές τις φωτογραφίες να το κάνει βλέποντας τες όχι ξεχωριστά μια προς μια, αλλά όλες μαζί τοποθετώντας τες ταυτόχρονα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και ηθικό πλαίσιο.

Τι τους ώθησε όμως στο να μπου στην διαδικασία να αποτυπώσουν τις στιγμές της εξόντωσης; Η ανάγκη των *Sonderkommando* να κάνουν γνωστό στον έξω κόσμο το τι συνέβαινε μέσα στα στρατόπεδα εξόντωσης ήταν τεράστια και αυτό φαίνεται στις περισσότερες μαρτυρίες. Ο Λεών Κοέν για παράδειγμα αναφέρει πως αυτό που ήλπιζαν όταν οργάνωναν την εξέγερση ήταν να καταφέρουν έστω κάποιιο κρατούμενοι να φτάσουν στους αντάρτες και να ενημερώσουν τον ελεύθερο κόσμο γι' αυτά που συνέβαιναν μέσα στα στρατόπεδα εξόντωσης.²⁰⁰ Όμως γνώριζαν πολύ

¹⁹⁹ Stone Dan, «The Sonderkommando Photographs», *Jewish Social Studies*, 2001, σ. 131.

²⁰⁰ Κοέν Λεών, *Απο την Ελλάδα στο Μπίρκεναου. Η εξέγερση των εργατών στα κρεματόρια*, Μετάφραση: Γαρυφαλλία Μίχα, Αθήνα, Κυανανυγή, 2017, σ. 131.

καλά ότι οι ναζί δεν επρόκειτο να αφήσουν ζωντανό κανένα μάρτυρα που θα μπορούσε να αποκαλύψει με το «μεγάλο μυστικό» της δολοφονίας, γιατί μαζί με εκείνους θα κατέστρεφαν και όλες τις αποδείξεις. Δεν πρέπει να ξεχνάμε εδώ τις επιχειρήσεις «κατεδάφισης» των κρεματορίων, αφού πρώτα είχαν εξοντωθεί όλοι οι κρατούμενοι και έπειτα την δενδροφύτεψη την περιοχής για να μην μείνει κανένα ίχνος της μαζικής δολοφονίας, όπως συνέβη στην περίπτωση του Σόμπιμπορ²⁰¹ ή την ανατίναξη των κρεματορίων τον Ιανουάριο του 1945 στο Μπίρκεναου με εντολή του Himmler, όταν πλέον ο Σοβιετικός Στρατός πλησίαζε. Οι ναζί μάλιστα προειδοποιούσαν κυνικά τους κρατούμενους πως ακόμη εάν κάποιος κατάφερνε να επιβιώσει: «κανείς δεν θα σας πιστέψει [...] ο κόσμος θα πει πως τα γεγονότα που διηγείστε είναι υπερβολικά τερατώδη για να γίνουν πιστευτά».²⁰² Έτσι ο φόβος τους πως οι μαρτυρίες τους κινδύνευαν να μην ακουστούν ή χειρότερα να μην γίνουν πιστευτές ήταν μεγάλος. Εκεί ίσως γεννήθηκε και η ανάγκη των *Sonderkommando* να αποτυπώσουν την δολοφονία σε μερικές λήψεις. Οι εικόνες ξεπερνούσαν αυτές τις δυο αδυναμίες, δηλαδή τον φόβο ότι οι ίδιοι δεν θα επιβιώσουν για να κάνουν γνωστή την εξόντωση αλλά και τον φόβο πως αν επιβιώσουν δεν θα τους πιστέψει κανείς.²⁰³ Σε ένα κόσμο που έχει μάθει πως οι εικόνες εμπεριέχουν την αλήθεια, αυτές οι φωτογραφίες θα ήταν μια σοβαρή απόδειξη του τι συνέβη.

Περνώντας πιο συγκεκριμένα στο κομμάτι της αντίστασης, είναι πολύ σημαντικό να κατανοήσουμε γιατί αυτές οι φωτογραφίες αποτελούν μια σημαντική οργανωμένη πράξη αντίστασης. Οι φωτογραφίες των *Sonderkommando* είναι ιδιαίτερα συγκλονιστικές όχι μόνο λόγω του τραγικού τους περιεχομένου, αλλά και λόγω των ακραίων δυσκολιών που υπήρξαν, όπως ήταν φυσικό, προκειμένου να τραβηχτούν. Αρχικά έπρεπε να βρίσκονταν σε επιφυλακή τα άτομα που συμμετείχαν για να παρακολουθούν τους φρουρούς των SS που επέβλεπαν την διαδικασία της καύσης στους λάκκους, για να μπορέσουν να τραβήξουν τις λήψεις χωρίς να γίνουν αντιληπτοί. Κάποιοι από αυτούς βρίσκονταν στην οροφή του Κρεματορίου V για να παρακολουθούν. Η φωτογραφική μηχανή βρισκόταν στα χέρια του «Άλεξ», στον οποίο θα αναφερθώ αναλυτικότερα παρακάτω. Είναι σημαντικό σε πρώτη φάση να δούμε αναλυτικά τι αναπαριστούν αυτές οι φωτογραφίες. Οι δυο πρώτες φωτογραφίες (Εικόνες 1&2) αναπαριστούν την καύση των νεκρών σωμάτων, που μόλις είχαν βγει από τον θάλαμο αερίων, από την ομάδα των *Sonderkommando*. Οι δυσκολίες και η αγωνία να μην γίνει αντιληπτός ο φωτογράφος είναι φανερές και στις ίδιες τις φωτογραφίες. Βρισκόταν κατά πάσα πιθανότητα κρυμμένος σε κάποιο σκοτεινό σημείο μέσα στο κρεματοριο και από κάποιο άνοιγμα αποτύπωσε την στιγμή. Το σκοτάδι και η κλίση στην οποία τραβάει τις φωτογραφίες τον προστατεύουν από το

---

²⁰¹ Λαμπιά Καρίνα & Ιακώβ Σιμπή, *Η διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέτο και στα στρατόπεδα, οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής*, 2η Έκδοση, 2021, Αθήνα, Καπόν, 2012, σ. 55

²⁰² Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*. Μετάφραση: Χαρά Σαρλικιώτη, ΑΓΡΑ, 2000, σ. 11.

²⁰³ Didi-Huberman Georges, *Images in spite of All: Four Photographs from Auschwitz*, Chicago & London, THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS, 1998, σ. 6.

να γίνει αντιληπτός.²⁰⁴ Οι δυο πρώτες φωτογραφίες με τα νεκρά πτώματα να καίγονται «είναι μια παγωμένη στιγμή ενός γεγονότος σε κίνηση», όπως αναφέρει ο Stone. Βλέπουμε δηλαδή την στιγμή που γίνεται η καύση και ενώ όλα βρίσκονται σε κίνηση η στιγμή αυτή μέσα από την φωτογραφία παγώνει και να αποτυπώνεται ο θάνατος.²⁰⁵

(Εικόνες 1 & 2)

Οι δυο επόμενες φωτογραφίες έχουν επίσης εξαιρετικό ενδιαφέρον (Εικόνες 3&4). Εδώ φαίνεται ότι ο φωτογράφος έχει βγει από το κρεματόριο, πιθανότατα με κρυμμένη την μηχανή και βρίσκεται από την άλλη πλευρά του κτιρίου, όπου εκεί το θέαμα είναι επίσης ανατριχιαστικό. Ομάδες γυναικών έχουν γδυθεί και ετοιμάζονται να οδηγηθούν από τους SS μέσα στους θαλάμους αερίων. Οι SS βρίσκονταν παντού στο χώρο επομένως ήταν εξαιρετικά δύσκολο και επικίνδυνο για τον φωτογράφο να τραβήξει τις λήψεις. Τα στιγμιότυπα κατά πάσα πιθανότητα τα τράβηξε γρήγορα και εν κινήσει γι' αυτό και στερούνται σωστού προσανατολισμού. Στην εικόνα 3 αν και θολή, μπορεί κάποιος να διακρίνει στην αριστερή γωνία ομάδες γυναικών να περιμένουν στη σειρά ή περπατούν, ενώ κάτω δεξιά φαίνεται αμυδρά η καμινάδα του κρεματορίου. Η φωτογραφία είναι συγκλονιστική αν σκεφτούμε ότι αποτυπώνει τις τελευταίες στιγμές αυτών των γυναικών. Η εικόνα 4 από πολλούς θεωρείται μια «αποτυχημένη λήψη», τραβηγμένη πάνω στην βιασύνη να μην γίνει αντιληπτός ο φωτογράφος. Απεικονίζει ένα μαύρο πλαίσιο με τις ακτίνες του ηλίου να διαπερνούν τα κλαδιά των δέντρων.²⁰⁶ Η εικόνα 4 είναι λιγότερο γνωστή από όλες ακριβώς επειδή είναι «μια αποτυχημένη λήψη», όμως έχει και αυτή εξαιρετική σημασία καθώς δείχνει το πόσο δύσκολο και επικίνδυνο ήταν για τον φωτογράφο να τραβήξει τις λήψεις. Αυτό το «μαύρο» που υπάρχει σ' αυτή την φωτογραφία είναι η ίδια η περιγραφή των εργοστασίων θανάτου, που χαρακτηρίζονταν από την απουσία, την

²⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 12-13

²⁰⁵ Stone Dan, ό.π., σ. 137

²⁰⁶ Didi-Huberman Georges, ό.π., σς. 15-16

αδυναμία, το μαύρο, το αδιανόητο.²⁰⁷ Η επιχείρηση δεν πρέπει να κράτησε για περισσότερο από 15 με 20 λεπτά, καθώς όλα έπρεπε να γίνουν πάρα πολύ γρήγορα.

(Εικόνες 3 & 4)

Πώς τελικά οι κρατούμενοι κατάφεραν να τραβήξουν τις φωτογραφίες και να τις διακινήσουν στο στρατόπεδο; Από την στιγμή που η δυνατότητα απόδρασης από το Άουσβιτς ήταν ακατόρθωτη, επομένως η διάδοση μιας πληροφορίας ή μιας εικόνας ήταν από τα μοναδικά «όπλα» στα χέρια των κρατουμένων. Όπως ήδη έχω αναφέρει, στο Μπίρκεναου ο θάνατος ήταν κυρίαρχος και τα πάντα, ο χώρος, ο χρόνος, το βλέμμα, η σκέψη, είχαν παραλύσει μπροστά στην βάνουση και αδιανόητη βία. Το καλοκαίρι του 1944 κατέφθασαν στο Άουσβιτς οι αποστολές των Ούγγρων Εβραίων. Μόνο μεταξύ του διαστήματος από 15 Μαΐου με 8 Ιουλίου εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς πάνω από 435.000 Ούγγροι Εβραίοι με τους περισσότερους να οδηγούνται απευθείας στους θαλάμους αερίων ενώ μέσα σε μια μέρα θανατώνονταν τουλάχιστον 24.000 άνθρωποι. Οι *Sonderkommando* ήταν εξαναγκασμένοι να φέρουν εις πέρας μια ακόμη φρικιαστική αποστολή καίγοντας τα πτώματα που είχαν βγει από τους θαλάμους αερίων στους λάκκους. Οι περιγραφές μέσα από τις μαρτυρίες για την διαδικασία είναι πραγματικά αδιανόητες και φρικιαστικές. Ο Filip Mueller αναφέρει: «*Η φωτιά άναψε σε έναν από τους δυο λάκκους στον οποίο κείτονταν 2.500 πτώματα το ένα πάνω στο άλλο. Δυο ώρες αργότερα το μόνο που μπορούσε να διακρίνει κανείς μέσα από τις άσπρες καυτές φλόγες ήταν απανθρακωμένα πτώματα [...] Ο αέρας μύριζε λάδι, λίπος, βενζόλη και καμένη σάρκα.*»²⁰⁸ Εκείνη ίσως ήταν η στιγμή που αισθάνθηκαν τα μέλη των *Sonderkommando* πως έπρεπε να αποτυπώσουν τις στιγμές της φρίκης, «*να τραβήξουν μερικές εικόνες από την κόλαση*» και με όποιο κόστος να δώσουν μορφή σ' αυτή την αδιανόητη πραγματικότητα.²⁰⁹

Φυσικά οι δυσκολίες που έπρεπε να ξεπεραστούν για να πραγματοποιηθεί μια τέτοια ενέργεια ήταν τεράστιες. Αρχικά έπρεπε να βρεθεί η φωτογραφική μηχανή και

²⁰⁷ Stone Dan, ό.π., σ. 138.

²⁰⁸ Mueller Filip, *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*, New York, STEIN AND DAY, 1979, σ. 136.

²⁰⁹ Didi-Huberman Georges, ό.π., σσ. 7-8.

έπειτα ένας τρόπος να διακινηθούν οι φωτογραφίες στο υπόλοιπο συγκρότημα του Άουσβιτς αλλά και εκτός αυτού, πράγμα αρκετά δύσκολο, αφού ο έλεγχος από τους SS ήταν εξαιρετικά αυστηρός και τα μέλη των *Sonderkommando* απομονωμένα από τα υπόλοιπα μπλοκ. Η λήψη μιας φωτογραφίας επίσης προϋπέθετε οι κρατούμενοι να έχουν πρόσβαση κρυφά πάντοτε και σε εξοπλισμό για να μπορέσουν να εμφανίσουν τις φωτογραφίες, γεγονός επίσης εξαιρετικά δύσκολο. Σημαντικό ρόλο στο επιτευχθεί η λήψη των φωτογραφιών και να γίνει όλη αυτή η διαδικασία, έπαιξε η συνεργασία των *Sonderkommando* με το ευρύτερο αντιστασιακό δίκτυο, που υπήρχε μέσα στο στρατόπεδο, όπως είδαμε και παραπάνω. Από την πλευρά της γενικής αντίστασης του στρατοπέδου υπήρξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο να διακινηθούν τις φωτογραφίες εκτός στρατοπέδου. Όπως μας πληροφορεί ο Hermann Langbein, ένας Πολωνός πολίτης που εργαζόταν στο στρατόπεδο κατάφερε να περάσει λαθραία μια φωτογραφική μηχανή στα μέλη της «Ειδικής Ομάδας». Την φωτογραφική μηχανή την μετέφερε μέσα σε ένα κάδο τροφίμων.²¹⁰

Συμφώνα με τον Langbein, η λήψη των φωτογραφιών ανατέθηκε σε ένα ενεργό μέλος της αντίστασης στο Μπίρκεναου τον Πολωνοεβραίο David Szmulewski, που εργαζόταν μαζί με τους *Sonderkommando*. Οι φωτογραφίες τραβήχτηκαν μέσα από το Κρεματόριο V. Η ενεργεία προϋπέθετε φυσικά συνεργασία και άλλων μελών. Αν και γνωρίζουμε με περισσότερες λεπτομέρειες μέσα από μαρτυρίες για τις συνθήκες που τραβήχτηκαν οι φωτογραφίες, εντούτοις δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποιος τις τράβηξε, ούτε και όλα τα ονόματα των συμμετεχόντων. Σίγουρα πάντως μιλάμε για μια συλλογική πράξη από μέλη που εργαζόταν στο Κρεματόριο V. Τα ονόματα που παρουσιάζονται στην επίσημη αναφορά του μουσείου του Άουσβιτς είναι: ο David Szmulewski, ο Πολωνός Alter Fajnzylberg γνωστός στο στρατόπεδο και ως Stanislaw Jankowski και μέλος των *Sonderkommando*, ο Shlomo Dragon και ο αδερφός του Abraham, επίσης Πολωνοί Εβραίοι μέλη των *Sonderkommando* και ένας «Άλεξ» από την Ελλάδα, τα στοιχεία του οποίου δεν ήταν γνωστά.²¹¹ Εδώ πρέπει να τονιστεί πως εκτός από τον «Άλεξ» όλοι οι παραπάνω επέζησαν. Ο Langbein αναφέρει μόνο το όνομα του David Szmulewski, ενώ τον «Άλεξ» δεν τον αναφέρει²¹². Βέβαια εδώ πρέπει να τονιστεί ότι κατά πάσα πιθανότητα μιλάμε για τον Αλβέρτο (Αλέκο) Ερρέρα, Έλληνα Εβραίο από την Λάρισα και πρώην αξιωματικό του ελληνικού στρατού, η περίπτωση του οποίου θα αναλυθεί παρακάτω καθώς είναι ιδιαίτερα σημαντική αφού αποτελεί μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις αποδράσεων. Ήταν ο μόνος Έλληνας που εργαζόταν στους *Sonderkommando* και ήταν γνωστός σε πολλούς ως «Αλέκος» ή «Άλεξ». Επίσης τα ονόματα των παραπάνω συμμετεχόντων τα έχω εντοπίσει στο αναλυτικό κατάλογο του Andrea Kilian με τα μέλη που εργάστηκαν στους *Sonderkommando* την περίοδο αυτή.²¹³

²¹⁰ Langbein, Hermann, *People in Auschwitz*, University of North Carolina Press, 2005, σ. 255.

²¹¹ Stone Dan, ό.π., σ. 132.

²¹² Βέβαια ο Langbein αναφέρει τον Άλεξ Ερρέρα ως μέλος που πήρε μέρος στις συζητήσεις για την οργάνωση της εξέγερσης (Langbein 2005, 200)

²¹³ Friedler Eric, Andreas Kilian & Barbara Siebert, *Zeugen aus der Todeszone. Das juedische Sonderkommando in Auschwitz*, Μόναχο, 2008, σ. 371-391

Το κουμπί φαίνεται να το πάτησε παρόλα αυτά ο «Άλεξ», όμως όπως τονίζει ο Alter Fajnzylberg ήταν παρόντες όλοι οι παραπάνω την στιγμή που τραβήχτηκαν οι φωτογραφίες.²¹⁴ Όπως μας πληροφορεί και πάλι ο Langbein, αφού τραβήχτηκαν οι φωτογραφίες, το φιλμ μεταφέρθηκε λαθραία στο κεντρικό στρατόπεδο, μέσα σε ένα σωληνάριο οδοντόκρεμας και από εκεί μεταφέρθηκε από την Πολωνίδα Helena Daton μέλος τις αντίστασης, έξω από το στρατόπεδο με προορισμό την Κρακοβία.²¹⁵ Επομένως βλέπουμε ότι μέσα από την λήψη και την μεταφορά των φωτογραφιών ανοίγεται ένα ολόκληρο αντιστασιακό δίκτυο που εξαπλώνονταν και έξω από το σύμπλεγμα στρατοπέδων του Άουσβιτς και στο οποίο συμμετείχε ένα μέρος των κρατουμένων του στρατοπέδου κάτω από άκρα μυστικότητα πάντα και αυτό είναι κάτι εξαιρετικά σημαντικό.

Οι φωτογραφίες αυτές πέρα από μια ισχυρή οργανωμένη πράξη αντίστασης, ανοίγουν ένα τεράστιο διάλογο που αφορά την αναπαράσταση, το Ολοκαύτωμα και την μνήμη. Πως μπορούμε να τις κοιτάξουμε αυτές τις φωτογραφίες, με ποιο τρόπο ο θεατής μπορεί να τις προσεγγίσει; Το κοίταγμα δεν είναι ποτέ κάτι «ουδέτερο» και αυτό θα πρέπει να το έχουμε πάντα κατά νου. Τους δίνουμε νόημα που δεν περιέχουν από μόνες τους και τις τοποθετούμε σε ένα πλαίσιο ακόμη και από τον τρόπο που τις αποκαλούμε «*Sonderkommando Photographs*».²¹⁶ Είναι επίσης σημαντικό να αναρωτηθούμε πως αναπαράγουμε τις φωτογραφίες αυτές. Στις περισσότερες περιπτώσεις αναπαράγονται κυρίως οι εικόνες 1&2, χωρίς το μαύρο πλαίσιο, για να τονίζεται ακόμη περισσότερο η δυσκολία και η επικινδυνότητα να τραβηχτούν. Επίσης εκφράζει μια επιθυμία του θεατή να «έρθει πιο κοντά» για να νοιώσει, να κατανοήσει κάτι το οποίο οι αρχικές φωτογραφίες δεν του προσφέρουν, καθώς δημιουργούν μια απόσταση από τον θεατή. Για παράδειγμα στο *Jewish Virtual Library*, όπου μπορούμε να βρούμε τις φωτογραφίες, αναπαράγονται με δυο τρόπους, από την μια πλευρά η αρχική εικόνα και δίπλα η εικόνα χωρίς το μαύρο πλαίσιο για μια πιο κοντινή ματιά.²¹⁷

Το βασικότερο όλων όμως για να κατανοήσουμε τι σημαίνουν αυτές οι φωτογραφίες τόσο για εκείνους που τις τράβηξαν όσο και για εμάς που τις κοιτούμε με μια απόσταση είναι σίγουρα να τις τοποθετήσουμε μέσα στο πλαίσιο του στρατοπεδικού κόσμου και της εξόντωσης. Τι σήμαινε για τους κρατούμενους αλλά και για τους διώκτες τους το να κυκλοφορήσουν αυτές οι φωτογραφίες; Η απάντηση ίσως βρίσκεται στο ότι η εικόνα έχει δύναμη, οπότε το να κυκλοφορήσουν φωτογραφίες από τους ίδιους τους κρατούμενους, που αναπαριστούσαν τις μαζικές εξοντώσεις ήταν μεγαλύτερος «κίνδυνος» για το ναζιστικό σύστημα ακόμη και από το να αποδράσει ένας κρατούμενος και να μιλήσει για όσα είχε δει.

---

²¹⁴ Stone Dan, ό.π., σ. 132.

²¹⁵ Langbein, Hermann, ό.π., σ. 255.

²¹⁶ Stone Dan, ό.π., σ. 135.

²¹⁷ <https://www.jewishvirtuallibrary.org/sonderkommando-photographs-from-auschwitz>

Η παρουσία του θανάτου στις φωτογραφίες είναι έντονη. Οι φωτογραφίες αυτές ίσως δεν ήταν απλά μόνο μια προσπάθεια να μεταδοθεί η είδηση της δολοφονίας εκατομμυρίων ανθρώπων στον έξω κόσμο αλλά και μια απεγνωσμένη προσπάθεια να διατηρηθεί η μνήμη των νεκρών, ως η μεγαλύτερη απόδειξη των φρικαλεοτήτων. Είναι μια προσπάθεια να δοθεί μορφή στο «αδιανόητο», λέξη-κλειδί με την οποία πολλές φορές προσπαθούμε να εξηγήσουμε το Ολοκαύτωμα. Οι μαρτυρίες απαραίτητες για να περιγράψουν τον θάνατο μέσα στην σιωπή του Άουσβιτς. Εάν η φρίκη των στρατοπέδων εξόντωσης δεν μπορούσε όμως να αποτυπωθεί με κανένα τρόπο και οι λέξεις δεν μπορούσαν πολλές φορές να την συλλάβουν, τότε αυτές οι εικόνες είναι απαραίτητες για να μας κάνουν κατανοητή μια τέτοια εμπειρία ή και το αντίθετο. Σε κάθε μαρτυρία, σε κάθε πράξη μνήμης η γλώσσα και η εικόνα άλλωστε είναι άμεσα συνδεδεμένες μεταξύ τους και πολλές φορές να συμπληρώνουν η μια τα κενά της άλλης και αυτό είναι κάτι που πρέπει να έχουμε κατά νου πάντοτε.²¹⁸ Το πιο σημαντικό όμως είναι πως αυτοί οι άνθρωποι κατάφεραν μέσα σε απίστευτες συνθήκες να τραβήξουν κρυφά ένα κομμάτι της διαδικασίας της εξόντωσης και να αντισταθούν εναντίον στην πρόθεση των ναζί να καταστρέψουν οτιδήποτε ανθρώπινο από τους ίδιους.

---

²¹⁸ Didi-Huberman Georges, *ό.π.*, σσ. 25-26.

Κεφάλαιο 7^ο

Παθητική αντίσταση στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου: η καθημερινή αντίσταση στα στρατόπεδα και άλλες μορφές αντίστασης

Η αντίσταση στα στρατόπεδα εξόντωσης έλαβε και άλλες μορφές πέρα από αυτές που ήδη ανέφερα, δηλαδή της οργανωμένης εξέγερσης ή της συνεργασίας με ένα ευρύτερο αντιστασιακό δίκτυο μέσα στο στρατόπεδο, όπως είδαμε παραπάνω και στην περίπτωση των *Sonderkommando*. Ένα πολύ βασικό σημείο στην μελέτη της αντίστασης μέσα στα στρατόπεδα είναι και η μελέτη την καθημερινής αντίστασης των κρατούμενων. Καθημερινή αντίσταση σήμαινε ότι οι κρατούμενοι στην προσπάθεια τους να επιβιώσουν σωματικά και ψυχικά και να διαφυλάξουν την αξιοπρέπεια, προχωρούσαν όπου και όποτε ήταν δυνατόν σε μικρές πράξεις ανυπακοής ή δημιουργούσαν σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ τους, οι οποίες τους πρόσφεραν περισσότερες ευκαιρίες επιβίωσης, χωρίς βέβαια και πάλι αυτό να τους προσφέρει κάποια μόνιμη αίσθηση ασφάλειας.

Σε πάρα πολλές μαρτυρίες ανδρών και γυναικών μπορεί κανείς να εντοπίσει μικρές πράξεις καθημερινής επιβίωσης, μικρές πράξεις ανυπακοής ή πράξεις υπονόμευσης της ναζιστικής εξουσίας, στις οποίες προχωρούσαν τα θύματα, φυσικά κρυφά από τους διώκτες τους και είχαν ως στόχο αρχικά την καθημερινή επιβίωση αλλά επίσης την ανύψωση του ηθικού και διαφύλαξη της αξιοπρεπείας και της υποκειμενικότητας τους. Ακόμη λοιπόν και οι πιο μικρές κινήσεις αντίθεσης κατά της εξουσίας των ναζί, που ίσως για εμάς να μην έχουν ιδιαίτερη σημασία, μέσα στα πλαίσια του στρατοπεδικού κόσμου η σημασία τους αποδείχθηκε κομβική, καθώς ήταν ένα «ισχυρό όπλο» και ίσως το μοναδικό που είχαν τα θύματα και που θα μπορούσε να τους δώσει έστω και μικρές ελπίδες ζωής μέσα στον θάνατο. Το πόσο σημαντικές ήταν αυτές οι μικρές κινήσεις αντίθεσης, φαίνεται επίσης και από την μεγάλη αυστηρότητα με την οποία τιμωρούνταν, όσο μικρές και αν ήταν. Το να καταφέρει κάποιος ή κάποια να προχωρήσει σε μια τέτοια κίνηση, όσο μικρή και αν ήταν, γνωρίζοντας ότι αν πιαστεί μπορεί ακόμη και να πεθάνει, ήθελε ιδιαίτερη δύναμη. Αυτό φυσικά έρχεται να δώσει απάντηση και στο βασικό σημείο της εργασίας αυτής, ότι δηλαδή ακριβώς τέτοιες πράξεις, που υπό άλλες συνθήκες μπορεί έμοιαζαν ασήμαντες, για τους κρατούμενους των στρατοπέδων, στην περίπτωση μας του συμπλέγματος στρατοπέδων του Άουσβιτς, κυρίως όσον αφορά το κομμάτι του στρατοπέδου εξόντωσης Μπίρκεναου, ήταν πράξεις εξαιρετικής σημασίας, που θα μπορούσαν να τους δώσουν πίσω έστω και ένα μέρος της αξιοπρεπείας αλλά και του ίδιου τους του εαυτού, που με τόσο απάνθρωπο τρόπο τους είχαν στερήσει οι ναζί. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσω αυτές τις άλλες μορφές αντίστασης, που συνέβησαν κυρίως στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου μέσα από τις μαρτυρίες κυρίως Ελλήνων και Ελληνίδων Εβραίων.

- «Σαμποτάζ» και δίκτυα ανταλλαγής

Η αντίσταση στα στρατόπεδα τις περισσότερες φορές ήταν συνώνυμη της επιβίωσης, γιατί η επιβίωση των κρατουμένων σε ένα σύστημα που είχε δημιουργηθεί για να τους εξοντώσει εξ ολοκλήρου, έχει τελείως διαφορετική σημασία. Το να καταφέρει άλλωστε κάποιος που διέφυγε την «πρώτη διαλογή» και τον απευθείας θάνατο, να επιβιώσει και να μείνει ζωντανός μέσα στα στρατόπεδα, έπρεπε, όπως αναφέρει, ο Σλόμο Βενέσια «να ξέρει πράγματα πρακτικά πράγματα όχι φιλοσοφία».²¹⁹ Επομένως η αντίσταση βρισκόταν κρυμμένη παντού στα «καθημερινά», «πρακτικά πράγματα», τα οποία έδιναν στους κρατούμενους ευκαιρίες για επιβίωση.

Χαρακτηριστική στο κομμάτι της καθημερινής αντίστασης, είναι και η περίπτωση των «σαμποτάζ». Τα «σαμποτάζ» στο λεξιλόγιο των στρατοπέδων ήταν κυρίως συνώνυμο του «κλέβω», «κρύβω», «ανταλλάσσω» ή αλλιώς «οργανώνω», όπως αναφέρουν επιζώντες στις μαρτυρίες τους.²²⁰ Επίσης πολλές φορές είχε να κάνει με την καταστροφή αντικειμένων, που θα ήταν χρήσιμα για τους ναζί όπως χρήματα, κοσμήματα, ρούχα κ.τ.λ. Οτιδήποτε μπορούσε να αμφισβητήσει, να βλάψει, να υπονομεύσει την εξουσία των ναζί αποτελούσε μέρος αυτής τις πρακτικής των «σαμποτάζ». Τα παραδείγματα μέσα από τις μαρτυρίες των επιζώντων είναι πολλά. Στις περισσότερες μαρτυρίες γυναικών και ανδρών από Άουσβιτς-Μπίρκεναου, τις οποίες μελέτησα, εντόπιζα πάντα έστω και μια φορά την περιγραφή κάποιου είδους «σαμποτάζ», ακόμη και αν δεν περιγράφονταν αυτολεξεί ως τέτοιο. Ιδιαίτερα στις μαρτυρίες των γυναικών η χρήση του όρου και οι αναφορές στα «σαμποτάζ» είναι εξαιρετικά συχνή. Οι γυναίκες κρατούμενες φαίνεται ότι προχωρούσαν πολύ συχνά, παρά τους κινδύνους, με ιδιαίτερη με αποτελεσματικότητα σε τέτοιες πράξεις.²²¹ Η Ανριέτα Μόλχο, Εβραία επιζώσα του Άουσβιτς από την Θεσσαλονίκη, στην μαρτυρία της, που έδωσε στους Αλμπέρτο Ναρ και Έρρικα Κούνιο-Αμαρίλιο, τον Αύγουστο του 1989, αναφέρει το εξής: «Το σαμποτάζ ήταν το σύνθημα του μπλοκ. Παρακολουθούσαμε μήπως έρθει κανείς και συνεννοούμασταν με νοήματα».²²² Επίσης πρέπει να τονιστεί εδώ ότι είναι σημαντικό να εξετάσουμε αναλυτικότερα και τα δίκτυα ανταλλαγής που αναπτύχθηκαν μεταξύ των κρατουμένων καθώς αποτελούν κατά την γνώμη μου μια σημαντική μορφή αντίστασης ενώ αποδείχθηκαν και εξαιρετικά χρήσιμα στην οργάνωση της εξέγερσης αλλά και στην λήψη φωτογραφιών που εξετάστηκαν παραπάνω.

Η μελέτη των «σαμποτάζ» και των ανταλλαγών μέσα από τις μαρτυρίες είναι ένα πολύ σημαντικό πεδίο για την μελέτη της αντίστασης στα στρατόπεδα, καθώς μπορεί

---

²¹⁹ Βενέσια Σλόμο, *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Αθήνα, Πατάκη, 2007, σ. 73.

²²⁰ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Η γραφή και η βία. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκη, 2000 σ. 312.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 326.

²²² Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015, σ. 132.

να μας δώσει μια εικόνα του φρικτού αυτού κόσμου αλλά και μια εικόνα για τους τρόπους με τους οποίους προσπαθούσαν να επιβιώσουν καθημερινά, όσοι και όσες γλίτωναν από την «πρώτη διαλογή». Μας φανερώνουν τα δίκτυα που είχαν δημιουργηθεί στην προσπάθεια των ανθρώπων να επιβιώσουν και να βρουν έστω και μια μερίδα ψωμί. Μας δίνουν μια εικόνα «από τους κανόνες του Λάγκερ» και την «πλούσια αργκό», όπως μας αναφέρει και ο Primo Levi.²²³ Το να μπορούμε να κατανοήσουμε λέξεις που χρησιμοποιούσαν οι κρατούμενοι για να περιγράψουν τα «σαμποτάζ», το «κλέψιμο» ή άλλες πράξεις τους είναι εξαιρετικά σημαντικό, γιατί μας δίνει μια εικόνα της καθημερινής ζωής των στρατοπέδων και αυτό είναι πολύ βασικό σημείο για την κατανόηση των ενεργειών των κρατουμένων και εν τέλει την κατανόηση της ίδια της αντίστασης. Επίσης μπορεί να μας δώσει και κάποιες διαστάσεις όσον αφορά το φύλο, την γυναικεία εμπειρία στα στρατόπεδα αλλά και την γυναικεία μαρτυρία, καθώς, όπως ανέφερα, μεγάλος αριθμός γυναικών, στην περίπτωση μας Ελληνίδες Εβραίες, στις μαρτυρίες τους μιλούν περισσότερο για αυτές τις ενέργειες πάρα για την ίδια την εργασία.²²⁴

Επιβίωση στο στρατόπεδο εξόντωσης κατά την γνώμη μου και σύμφωνα και με τα παραπάνω σήμαινε αντίσταση. Η επιβίωση μέσα στα στρατόπεδα δεν συνέβαινε όμως πάντα με συμβατικούς ή ηθικούς τρόπους. Σύμφωνα με τον Αρνί έναν νεαρό σε ηλικία, συγκρατούμενο του Primo Levi, στο Άουσβιτς III «τρεις ήταν οι μέθοδοι που μπορεί να εφαρμόσει ένας άνθρωπος για να σωθεί, παραμένοντας άνθρωπος: η οργάνωση (ενν. στην διάλεκτο του στρατοπέδου κρύψιμο αντικειμένων), ο οίκτος και η κλοπή». Σίγουρα τα «σαμποτάζ» και η «οργάνωση και η διακίνηση αντικειμένων» μπορούν να χωρέσουν στην «θεωρία» του Αρνί. Η περίπτωση του Αρνί έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να αναφερθεί εδώ. Όπως αναφέρει ο Primo Levi, ήταν ιδιαίτερα έξυπνος και εξαιρετικός στο να «πολιορκεί» τους Άγγλους πολιτικούς κρατουμένους και να παίρνει από αυτούς τρόφιμα, τσιγάρα κ.α., ενώ αναφέρει ότι «η διακίνηση αγγλικών ειδών ήταν μονοπώλιο του». Είχε καταφέρει να έχει τόσο στο στρατόπεδο όσο και στο εργοστάσιο της Μπούνα αρκετούς «προστάτες» πολιτικούς κρατουμένους, διοικητές αλλά και γιατρούς που του επέτρεπαν να μπαίνει στο αναρρωτήριο, όποτε ήθελε και έτσι να γλιτώνει τις επιλογές.²²⁵ Βλέπουμε ότι ο Αρνί μπήκε σε μια διαδικασία, όπως αναφέρει ο Levi, μετά τον θάνατο του αδερφού του, να απαλλαγθεί από οποιοδήποτε συναισθηματικό δέσιμο, να κλειστεί στον εαυτό του και να παλέψει για την ζωή του. Αυτό το κλείσιμο στον εαυτό ή η αναισθησία περιγράφεται πολύ συχνά και σε άλλες μαρτυρίες και ίσως μπορούμε να το δούμε ως μια μορφή άμυνας και αντίστασης του ατόμου απέναντι στην εξαιρετικά τραυματική εμπειρία που βίωσε.²²⁶

Σίγουρα η περίπτωση του Αρνί δεν ανήκει τυπικά στην περίπτωση των «σαμποτάζ», με την έννοια που τα περιέγραφαν οι κρατούμενοι, δηλαδή του «κλεψίματος», της ανταλλαγής ή της καταστροφής αντικειμένων, εντούτοις είναι μια χαρακτηριστική

²²³ Levi Primo, *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, Μετάφραση: Χαρά Σαραλικιώτη, ΑΓΡΑ, 1997, σ 149.

²²⁴ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, Η γραφή ό.π., σ. 326.

²²⁵ Levi Primo, *Εάν αυτό*, ό.π., σσ. 119-120.

²²⁶ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, Η γραφή ό.π., σ. 303.

περίπτωση του πως οι κρατούμενοι έπρεπε να προσαρμοστούν και να «εκμεταλλευτούν» κυριολεκτικά την εξουσία «ανωτέρων» πολιτικών κρατουμένων, μη Εβραίων πολλές φορές, ή άλλων διοικητών ή να καταφέρουν να μπουν στα διάφορα δίκτυα ανταλλαγής, γιατί με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να έχουν περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης, η οποία φυσικά και πάλι δεν ήταν δεδομένη. Έπρεπε με λίγα λόγια να ξεχάσουν την προηγούμενη ηθική και τις αξίες με τις οποίες κατανοούσαν τον κόσμο και να υιοθετήσουν νέους κώδικες και συμπεριφοράς.

Προχωρώντας σε παραδείγματα και περιγραφές «σαμποτάζ», χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κομάντο *Κάναντα* στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Στο κομάντο *Κάναντα*, στις αποθήκες δηλαδή του Άουσβιτς-Μπίρκεναου, που βρίσκονταν κοντά στα δυο κρεματόρια, όπου συγκεντρώνονταν και γίνονταν διαλογή από τις κρατούμενες στα ρούχα, στα τρόφιμα γενικότερα στις αποσκευές εκείνων που μόλις είχαν φτάσει με τα τρένα, έχουμε αρκετές τέτοιες περιγραφές κυρίως από γυναίκες. Στο «*Κάναντα*» οι συνθήκες ήταν σχετικά καλύτερες, γιατί αρχικά οι κρατούμενοι εργάζονταν σε εσωτερικό χώρο, επομένως δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τα ακραία καιρικά φαινόμενα. Στο κομάντο αυτό εργάστηκε μεγάλος αριθμός, κυρίως γυναικών μεταξύ αυτών και μεγάλος αριθμός Ελληνίδων Εβραίων, οι περισσότερες από τις οποίες επέζησαν. Στην περίπτωση αυτού του κομάντο εξαιτίας του αριθμητικού όγκου των αποσκευών και των αντικειμένων, που έφταναν με τις αποστολές, οι κρατούμενοι και οι κρατούμενες είχαν την δυνατότητα, κρυφά πάντα από τους SS, να «οργανώσουν» τα αντικείμενα, όπως θα δούμε και παρακάτω, να κρατούν κάποια εξ αυτών και να τα ανταλλάσουν για μεγαλύτερες μερίδες ψωμιού για αυτούς ή μέλη της οικογενείας τους.²²⁷

Η Ανριέτα Μόλχο ήταν μια από τις κρατούμενες που εργάστηκαν εκεί. Στην μαρτυρία της, κάνει λόγο για αρκετά τέτοια παραδείγματα «σαμποτάζ». Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι η δουλειά τους ήταν να φτιάχνουν δέκα πακέτα με ρούχα καλά διπλωμένα κάθε μέρα, τα οποία στέλνονταν πίσω στην Γερμανία.²²⁸ Πολλές φορές αναφέρει, όταν έβρισκαν ένα πολύ καινούργιο ρούχο, η ίδια ή συγκρατούμενες της αν και με φόβο, το έσκιζαν. Ακόμα όταν έβρισκαν στα ρούχα χρήματα, τα οποία είχαν κρύψει οι κρατούμενοι και ήταν γερμανικά, τα έσκιζαν επίσης. Ακόμη αναφέρει: «*πετούσαμε και τα περισσότερα κοσμήματα, για να μην τα πάρουν οι Γερμανοί. Στα τριάντα που βρίσκαμε παραδίδαμε το ένα*». Το ζήτημα με τα κοσμήματα και τα χρυσαφικά, τα οποία «έκλεβαν» οι κρατούμενες και τα αντάλλασσαν, συνήθως για μεγαλύτερες μερίδες ψωμιού, το αναλύει εκτενέστερα λίγο παρακάτω στην μαρτυρία της. Αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι αν και ο έλεγχος ήταν εξαιρετικά αυστηρός, έκρυβαν δολάρια ή χρυσαφικά ακόμη και στους πάτους των παπουτσιών τους, που είχανε συνήθως ξηλώσει ή σε άλλα «*απαγορευμένα μέρη*», όπως για παράδειγμα, στα χωρίσματα από τις ξύλινες κουκέτες τους. Όπως αναφέρθηκε με αυτά τα χρήματα ή τα τιμαλφή μπορούσαν να πάρουν επιπλέον ψωμί.

²²⁷ Greif Gideon, *We Wept without Tears. Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven & London, Yale University Press, 2005 σ. 338.

²²⁸ Γενικά αυτή ήταν η λογική των Ναζί, οτιδήποτε ήταν χρήσιμο έπρεπε να σταλθεί πίσω στο Ράιχ.

Χαρακτηριστικά η Μόλχο αναφέρει: «με εκατό δολάρια παίρναμε λίγο ψωμί».²²⁹ Για τις γυναίκες αυτές το «κλέψιμο» και η απόκρυψη τέτοιων αντικειμένων ήταν ίσως το μοναδικό μέσο αντίστασης που είχαν στα χέρια τους. Με αυτό τον τρόπο οι γυναίκες που δούλευαν στο κομάντο *Κάναντα* αισθάνονταν ότι έτσι μποϊκόταραν με κάποιο τρόπο οικονομικά το Γ' Ράιχ και εξαπατούσαν τους SS και αυτό ήταν εξαιρετικά σημαντικό για την ανύψωση του ηθικού τους, αλλά φυσικά και για την επιβίωση τους.

Η Παλόμπα Αλλαλούφ, Εβραία επιζώσα από την Θεσσαλονίκη, που εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς την άνοιξη του 1943, περιγράφει ένα περιστατικό το οποίο τιμωρήθηκε ως «σαμποτάζ» από μια Γερμανίδα στο *Σου* κομάντο στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Το *Σου* κομάντο ήταν το κομάντο, όπου γίνονταν η διαλογή των παπουτσιών, η δουλειά γινόταν σε εσωτερικό χώρο. Η Αλλαλούφ αναφέρει πως τα κορίτσια που δούλευαν εκεί στην προσπάθειά τους να τελειώσουν πιο γρήγορα και να κάνουν την δουλειά πιο εύκολη, πετούσαν τα παπούτσια σε ένα είδους αποχωρητήριο που είχαν. Όμως μια Γερμανίδα που επέβλεπε την διαδικασία το ανακάλυψε το θεώρησε «σαμποτάζ», με αποτέλεσμα ως τιμωρία, τις έβαλε «και ξήλωσαν το από πάνω μέρος και έβγαλαν όλα τα παπούτσια έξω, τα στέγνωσαν και μας έβαλε να τα κόψουμε όπως ήταν λερωμένα» όπως αναφέρει χαρακτηριστικά.²³⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση του Λεόν Περαχιά, Θεσσαλονικιού Εβραίου, που εκτοπίστηκε στο *Άουσβιτς* την άνοιξη του 1943 με την οικογένειά του, ο οποίος επειδή ήταν τεχνικός τον μετέφεραν από το *Μπίρκεναου* στο Άουσβιτς I και επιλέχθηκε να εργαστεί καταναγκαστικά στο εργοστάσιο της *Κρουπ*, όπου εκεί διαλύανε, καθαρίζανε και ξανάφτιαχναν τα βομβαρδισμένα μηχανήματα. Ο ίδιος αναφέρει ότι έκανε καθημερινά «σαμποτάζ» στο πόστο που δούλευε γυρνώντας γρήγορα τον ένα από τους τρεις τόνους, που χειριζόταν, με αποτέλεσμα να πιέζεται πολύ το μηχάνημα και ενώ φαινόταν εκείνος ότι δούλευε οι διπλανοί του πήγαιναν πολύ αργά, όμως ο Γερμανός διοικητής που τους έλεγε δεν μπορούσε να του πει τίποτα γιατί ο Περαχιά παρόλο που κινούσε γρήγορα τον τόννο και καθυστερούσε τους άλλους, εκείνος δούλευε και κανείς δεν μπορούσε να του απαγορεύσει να δουλέψει. Επίσης αναφέρει ότι όταν έγινε εργοδηγός και μπορούσε να έχει πρόσβαση στις αποθήκες πουλούσε διάφορα υλικά στους Πολωνούς ή έπαιρνε διάφορα λουριά, τα έδινε σε άλλους να τα διαμορφώνουν και να τα τοποθετούν ως σόλες στα παπούτσια-τσόκαρα που φορούσαν τα κορίτσια, για να μπορέσουν κάπως να προστατέψουν τα πόδια τους. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Αυτό ήταν σαμποτάζ. Και έκανα καλό στις δικές μας, αλλά έκανα και το σαμποτάζ».²³¹

Γενικότερα μέσα στα πλαίσια του «σαμποτάζ» μπορούμε φυσικά να συμπεριλάβουμε όλες τις ανταλλαγές αντικειμένων ή τροφίμων μεταξύ των κρατουμένων, που συνέβαιναν στα διάφορα κομάντο εργασίας και μπλοκ. Οι ανταλλαγές πέρα από μια πράξη αντίστασης είναι και ένα εξαιρετικά σημαντικό

²²⁹ Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, ό.π., σσ. 131-133.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 45.

²³¹ Στο ίδιο, σ. 368.

σημείο, το οποίο μπορεί να αναδείξει τις σχέσεις και τα δίκτυα μεταξύ των κρατούμενων που κατάφεραν να δημιουργηθούν μέσα στα στρατόπεδα. Σε πάρα πολλές μαρτυρίες αντρών και γυναικών υπάρχουν περιγραφές ανταλλαγών αντικειμένων κυρίως με σκοπό να αποκτήσουν μεγαλύτερης μερίδας φαγητού ή ψωμιού ή άλλων αντικειμένων.

Για παράδειγμα ο Ερρίκος Σεβίλλιας αναφέρει ότι όσοι είχαν συγγενείς ή άλλους γνωστούς στο «*Ειδικό Κομάντο*», παίρνανε από αυτούς χρυσά δόντια ή άλλα χρυσαφικά και τα αντάλλασαν για διάφορα αντικείμενα. Εκείνος είχε τον γαμπρό του, ο οποίος δούλευε στα *Sonderkommando* και όταν δεν τους έβλεπε κανείς του πετούσε από τα σύρματα τυλιγμένα σε χαρτί, λέγοντας του πόσα είναι, τα χρυσά δόντια ή χρυσαφικά και αμέσως τα αντάλλασε. Συγκεκριμένα αναφέρει: «*Εγώ τα έδινα, αφού πρώτα έκανα συμφωνία με ελεύθερους Πολωνούς εργάτες που δούλευαν μαζί μας στο ίδιο κομάντο τι θα μου φέρουν. Με ένα χρυσό δόντι παίρναμε τρία τσιγάρα ή με ένα δακτυλίδι, τσιγάρα και τρόφιμα [...] το ίδιο έκαναν και άλλοι όμηροι. [...] Το βράδυ άμα σχολάγαμε, οι Πολωνοί έφευγαν, πήγαιναν στα σπίτια τους και την άλλη μέρα μας έφερναν ό,τι είχαμε παραγγείλει*». Ο ίδιος δεν γνώριζε πως οι Πολωνοί κατάφερναν να περάσουν τον έλεγχο χωρίς να εντοπίσουν οι SS τα χρυσαφικά. Επίσης αναφέρει ότι η «*δουλειά αυτή*» γινόταν με μεγάλη προσοχή «*γιατί όποιον έπιαναν έστω και με ένα δόντι τον σκότωναν επιτόπου προς παραδειγματισμό και αυτό συνέβαινε συχνά*».²³² Επομένως βλέπουμε ότι οι ανταλλαγές και τα δίκτυα εξαπλώνονταν σε πολλά μπλοκ μέσα στο στρατόπεδο και πρόσφεραν στους κρατούμενους διάφορες διεξόδους.

Η Παλόμπα Αλλαλούφ αναφέρει επίσης ότι κάποιες φορές τόσο αυτή και άλλες κρατούμενες κατάφερναν και έκλεβαν διάφορα ζευγάρια παπούτσια και με πολύ φόβο, καθώς ο έλεγχος ήταν εξαιρετικά αυστηρός, τα έκρυβαν και τα αντάλλασαν για ένα κομμάτι ψωμί ενώ λίγο παρακάτω στην μαρτυρία της περιγράφει πόσο δυσκολεύτηκε να πουλήσει ένα ζευγάρι παπούτσια επειδή ήταν πολύ μικρά.²³³ Ο Λεόν Περαχιά πάλι αναφέρει ότι από το εργοστάσιο της *Κρουπ*, στο οποίο δούλευε κατάφερνε και έκλεβε ή έφτιαχνε «*τσακμάκια*» και «*πίπες*» και τα πουλούσε σε προνομιούχους Πολωνούς, που «*δούλευαν στην κουζίνα ή στα σαλάμια ή στα τρόφιμα γενικά*». Εξηγεί: «*Έδινες κάτι εσύ και σου έδινε αυτός πατάτες αναλόγως*».²³⁴

Υπάρχουν φυσικά και άλλα τέτοια παραδείγματα «*σαμποτάζ*», τα οποία μπορούμε να βρούμε σε διάφορες μαρτυρίες. Ένα τέτοιο είναι και αυτό που περιγράφει η Στέλλα Ναχούμ, η οποία ήταν Εβραία από την Αθήνα, που οδηγήθηκε στο Άουσβιτς με την αποστολή του Απριλίου του 1944, εξαναγκάστηκε αρχικά να εργαστεί στο Άουσεν κομάντο και λίγο καιρό αργότερα μεταφέρθηκε στο στρατόπεδο Μπέργκεν-Μπέλσεν. Εκεί δούλεψε καταναγκαστικά σε ένα εργοστάσιο με πολεμοφόδια, όπου εργάζονταν άντρες και γυναίκες. Το «*σαμποτάζ*», το οποίο περιγράφει, αν και συνέβη στο Μπέργκεν-Μπέλσεν, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να αναφερθεί. Το συγκεκριμένο

²³² Σεβίλλιας Ερρίκος, *Αθήνα-Άουσβιτς*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1995, σσ. 86-87.

²³³ Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, ό.π., σσ. 45-46.

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 367.

θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε και συλλογικό, καθώς είχε αποφασιστεί μεταξύ μιας ομάδας κρατουμένων και συνέβη κατά την διαδικασία διαλογής φυσιγγίων. Η Στέλλα Ναχούμ αναφέρει συγκεκριμένα: «Μια μέρα αποφασίσαμε να κάνουμε ένα σαμποτάζ μεγάλο και θα ρίχναμε και τα καλά και τα άχρηστα φυσιγγια στα καζανάκια». Το «σαμποτάζ» το ανακάλυψαν οι διοικητές δεκαπέντε με είκοσι μέρες αργότερα και τιμωρήθηκαν όλοι, αναγκάζοντας τους κρατουμένους να μείνουν για δεκαπέντε μέρες χωρίς κουβέρτες μέσα στο κρύο.²³⁵

Ένα περιστατικό που έχει ενδιαφέρον και αξίζει να αναφερθεί, αν και δεν ανήκει στις περιπτώσεις «σαμποτάζ», αλλά στις πράξεις καθημερινής αντίστασης, είναι αυτό που περιγράφει η Ραχήλ Μπουρλά η οποία ήταν Εβραία από την Θεσσαλονίκη που εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς. Πέρασε από αρκετά κομάντο εργασίας, όπως το νοσοκομείο, την *Βέμπεραϊ* και τελικά το εργοστάσιο της *Union*. Το περιστατικό που περιγράφει συνέβη στην *Βέμπεραϊ*. Συγκεκριμένα περιγράφει όταν εκείνη και φίλης της η Ντόρα που δούλευαν μαζί, αποφάσισαν να πλύνουν σε ένα φρεάτιο το «σίσελ», το δοχείο του φαγητού τους δηλαδή, το οποίο λόγω των αθλιών συνθηκών και της έλλειψης νερού, το πλύσιμο των δοχείων θεωρούνταν κυριολεκτικά πολυτέλεια. Εκείνες παρακούοντας τις εντολές να παραμείνουν μέσα στο μπλοκ τους, κατάφεραν να βγουν και να τα πλύνουν κρυφά στο φρεάτιο, όμως λίγα λεπτά αργότερα όπως συγκεκριμένα αναφέρει «βγήκε η Γερμανίδα από μέσα και μας βρίσκει να πλένουμε το δοχείο [...] μας είχαν πει να μην βγούμε. Αλλά αν δεν βγαίναμε πώς θα πλέναμε το δοχείο;» Η φίλη της η Ντόρα, όπως αναφέρει, «έφαγε πολύ ζύλο», ενώ εκείνη δεν την τιμώρησαν και γλίτωσε το ζύλο.²³⁶ Το περιστατικό έχει ενδιαφέρον για το κομμάτι της παθητικής καθημερινής αντίστασης, καθώς βλέπουμε ότι ακόμα και η ανάγκη να παρακούσουν τις εντολές οι κρατούμενοι και να διατηρήσουν τα σκεύη τους και τους εαυτούς τους καθαρούς, σε ένα περιβάλλον όπου οι συνθήκες ήταν άθλιες, ήταν πολύ σημαντικό για την διατήρηση του ηθικού τους και οι κίνδυνοι να τιμωρηθούν εξαιρετικά μεγάλοι.

Επίσης είναι εξαιρετικά σημαντικό, κατά την γνώμη μου, να παρατηρηθεί εδώ ότι μεγάλο μέρος των «σαμποτάζ» συνέβη σε κομάντο, όπως ήταν για παράδειγμα ήταν το *Κάναντα* το *Σου κομάντο* ή το εργοστάσιο *Κρουπ*, όπου οι συνθήκες ήταν σχετικά καλύτερες, όσον αφορά κυρίως το κρύο και την τροφή, αφού οι κρατούμενοι και οι κρατούμενες με τα αντικείμενα που «οργάνωναν» και με τα δίκτυα ανταλλαγής, που είχαν δημιουργηθεί μπορούσαν να εξασφαλίσουν παραπάνω μερίδες ψωμιού για τους εαυτούς και για τους συγγενείς τους και όχι για παράδειγμα στο *Άουσεν* κομάντο, όπου βρισκόταν έξω από το στρατόπεδο και η δουλειά εκεί ήταν βαριά, χειρωνακτική και εξαθλιωτική. Εκεί οι κρατούμενες, όπως φαίνεται σε πολλές μαρτυρίες, βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση και εξαναγκάζονταν, με πολλά σκυλιά γύρω τους, έτοιμα να τις κατασπαράξουν, να κουβαλούν πέτρες και να σκάβουν μέσα στο κρύο και τις λάσπες, με το φαγητό να είναι μηδαμινό.²³⁷ Άρα για να μπορέσει κάποιος να

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 185.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 156.

²³⁷ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, Η γραφή ό.π., σ. 303 & Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, ό.π., σσ. 182-183.

υψώσει ανάστημα και να αντισταθεί με οποιοδήποτε τρόπο ή να κάνει ένα «σαμποτάζ», μια παράμετρος, σίγουρα όχι η μοναδική ή η πιο σημαντική, που έπαιζε ρόλο ήταν το να βρίσκεται σε μια καλύτερη σχετικά θέση εργασίας και σε μία καλύτερη σωματική κατάσταση, όσον αφορά πάντα το φαγητό και τις εξωτερικές συνθήκες, καθώς στα στρατόπεδα η απελπισία, η ταπείνωση, η βία, η εχθρότητα και ο θάνατος δεν έλειπε ποτέ. Όπως είδαμε και στην περίπτωση των *Sonderkommando* ή στις γυναίκες της *Union*, στις οποίες αναφέρθηκα στο προηγούμενο κεφάλαιο, που προμήθευσαν το μπαρούτι στους άντρες της «*Ειδικής Ομάδας*» ή στην περίπτωση του «*Κάναντα*», οι εξωτερικές συνθήκες σχετικά με το κρύο και το φαγητό ήταν καλύτερες, επομένως και οι σωματικές δυνάμεις ήταν καλύτερες, άρα οι κρατούμενοι ήταν σε θέση να μπορούν να προχωρήσουν σε τέτοιες πράξεις με μεγαλύτερη ευκολία.

Το πόσο σημαντικά ήταν τα «σαμποτάζ» για την ψυχολογία των κρατουμένων και την ηθική και σωματική τους επιβίωση, φαίνεται επίσης και από το πόσο αυστηρά τιμωρούνταν και με απίστευτη βία ή ακόμη και θάνατο από τους SS, όσοι και όσες προχωρούσαν σε τέτοιες πράξεις και γίνονταν αντιληπτοί και αυτό το γεγονός είναι κάτι το οποίο τονίζεται ιδιαίτερα στις μαρτυρίες των επιζώντων. Το να προχωρούν οι κρατούμενοι σε τέτοιες πράξεις υπό τον φόβο της τιμωρίας ή του θανάτου, ήταν εξαιρετικά επικίνδυνο για τον στρατοπεδικό μηχανισμό των ναζί, καθώς τέτοια περιστατικά υπονόμευαν την εξουσία και μπορούσαν να γίνουν πυλώνες για μεγαλύτερες αντιδράσεις, γι' αυτό κατά την γνώμη μου τιμωρούνταν και τόσο αυστηρά, για να αποφευχθεί οποιαδήποτε τάση μιμητισμού. Όπως είδαμε και παραπάνω ο Ερρίκος Σεβίλλιας αναφέρει ότι δολοφονούνταν άμεσα προς παραδειγματισμό όποιος πιάνονταν με χρυσαφικά κρυμμένα πάνω του και οι έλεγχοι ήταν πάρα πολύ συχνοί. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα μας περιγράφει στην μαρτυρία του και ο Λεών Κοέν, ο οποίος, όπως έχει αναφερθεί, εργάζονταν στην «*Ειδική Ομάδα*» των κρεματορίων ως «*οδοντίατρος*», επιφορτισμένος με την ευθύνη να αφαιρεί τα χρυσά δόντια των νεκρών που έβγαιναν από τους θαλάμους αεριών. Ο ίδιος αναφέρει συγκεκριμένα: «*Μια φορά με τιμώρησαν με είκοσι μαστιγώσεις, επειδή δεν μάζεψα ένα χρυσό δόντι που ήταν θαμμένο στις στάχτες, πράξη που ερμηνεύτηκε ως σαμποτάζ και μόνο χάρη του Κάτς γλίτωσα το εκτελεστικό απόσπασμα [...] στο λαιμό μου έχω ακόμα μια ουλή από ένα χτύπημα με μπαστούνι*». Παρόλα αυτά ο ίδιος λίγο πιο πάνω αναφέρει ότι πολλοί από εκείνους που εργάστηκαν σ' αυτό το πόστο συγκεντρώναν κρυφά φύλλα χρυσού και τα αντάλλαζαν για ψητό κοτόπουλο και κέικ.²³⁸

---

²³⁸ Κοέν Λεών, *Απο την Ελλάδα στο Μπίρκεναου. Η εξέγερση των εργατών στα κρεματόρια*, Μετάφραση: Γαρυφαλλία Μίχα, Αθήνα, Κυαναυγή, 2017, σ. 117.

- **Αποδράσεις**

Σημαντικό κομμάτι στην μελέτη της αντίστασης στα στρατόπεδα είναι φυσικά και οι αποδράσεις. Το ζήτημα των αποδράσεων είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, καθώς ήταν ένα από τα πιο έντονα και συχνά ερωτήματα που απευθύνονταν προς τα θύματα. Απορία πολλών ήταν το «γιατί δεν προσπαθήσατε να αποδράσετε με κάποιο τρόπο», μια απορία επιφανειακή, καθώς αγνοεί εντελώς το πλαίσιο και την δομή των ίδιων των στρατοπέδων. Μελετώντας την δομή και τον κόσμο των στρατοπέδων αλλά και την εμπειρία αυτού μέσα από τις μαρτυρίες των θυμάτων, μπορεί κανείς σχεδόν αμέσως να διαπιστώσει ότι η απόδραση ήταν αδύνατη για πάρα πολλούς λόγους. Ας αναλογιστούμε απλώς και μόνο τα ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα που βρισκόταν παντού. Παρόλα αυτά όμως υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις αποδράσεων από το Άουσβιτς επιτυχημένων ή αποτυχημένων τις περισσότερες φορές, οι οποίες περιγράφονται σε αρκετές μαρτυρίες και είναι εξαιρετικά σημαντικές για την μελέτη των διάφορων μορφών αντίστασης μέσα στα στρατόπεδα.

Πριν ξεκινήσει όμως κάποιος να μελετήσει αυτές τις περιπτώσεις είναι σημαντικό να κατανοήσουμε γιατί η απόδραση από ένα στρατόπεδο όπως το Άουσβιτς ήταν ακατόρθωτη. Αρχικά ήταν ακατόρθωτη γιατί η επιτήρηση ήταν εξαιρετικά αυστηρή, ενώ ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα περικύκλωναν το στρατόπεδο από παντού. Όμως το βασικότερο είναι πως ήταν δύσκολο να επιβιώσει κάποιος ακόμη και αν προσπαθούσε ένα αποδράσει, σε άγνωστες και εχθρικές περιοχές, όταν δεν γνώριζε ούτε καν τη γλώσσα. Το μεγαλύτερο μέρος των κρατουμένων δεν γνώριζε τις γύρω περιοχές και φυσικά δεν μιλούσαν πολωνικά. Επίσης ήταν ακατόρθωτη, καθώς οι κρατούμενοι ήταν απόλυτα εξασθενημένοι από την πείνα, από την βία και τις άθλιες συνθήκες ενώ θα αναγνωρίζονταν πολύ εύκολα εξαιτίας της εικόνας τους, με το ξυρισμένο κεφάλι, την ριγέ στολή και τα ξυλοπάπουτσα τα οποία φορούσαν που εκτός των άλλων τους εμπόδιζαν στο τρέξιμο και έκαναν και πολύ θόρυβο.²³⁹ Τα παραπάνω μπορούμε να τα διαπιστώσουμε και μέσα από τις μαρτυρίες. Ο Σλόμο Βενέτσια για παράδειγμα, όταν ρωτήθηκε αν σκέφτηκε ποτέ να αποδράσει απάντησε: «Πού να πήγαινα; Δε μιλούσα πολωνικά και ο κίνδυνος να με καταδώσουν οι χωρικοί ήταν πολύ μεγάλος».²⁴⁰ Και ο Γιακώβ Γκαμπάι στην μαρτυρία του στον Gideon Greif αναφέρει: «Η απόδραση δεν υπήρχε ως σκέψη από την στιγμή που δυστυχώς δεν γνωρίζαμε την γλώσσα».²⁴¹ Οι περισσότεροι ακριβώς επειδή ήταν ξένοι και δεν είχαν γνωριμίες στις γύρω περιοχές οπότε ακόμη και να κατάφεραν να περάσουν από τα ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από τους φρουρούς τα

---

²³⁹ Levi Primo, *Εαν αυτό είναι ο άνθρωπος*, Μετάφραση: Χαρά Σαραλικιώτη, ΑΓΡΑ, 1997, σ. 219.

²⁴⁰ Βενέτσια Σλόμο, *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Αθήνα, Πατάκη, 2007, σ. 156.

²⁴¹ Greif Gideon, *We Wept without Tears. Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven & London, Yale University Press, 2005, σ. 206.

σκυλιά και τις περιπόλους, δεν ήξεραν και δεν είχαν προς τα που να κατευθυνθούν για να βρουν καταφύγιο.²⁴²

Επίσης είναι σημαντικό να σκεφτούμε τα φρικτά αντίποινα των ναζί, που επιβάλλονταν στην περίπτωση που κάποιος κρατούμενος προσπαθούσε να αποδράσει. Όπως θα δούμε και παρακάτω όποιος συλλαμβάνονταν, βασανιζόταν άγρια και μετά απαγχονίζονταν σε δημόσια θέα μπροστά σε όλους τους κρατούμενους προς παραδειγματισμό. Επίσης και οι φίλοι ή οι συγγενείς του ενόχου τιμωρούνταν με σκληρές τιμωρίες γιατί θεωρούνταν ότι είχαν συνεργαστεί μαζί του.²⁴³ Για του ναζί η απόδραση ενός κρατουμένου από το στρατόπεδο ειδικά ένα αυτό αφορούσε Εβραίο ήταν ένα πολύ σοβαρό γεγονός. Όπως αναφέρει ο Primo Levi η απόδραση ενός Εβραίου ήταν «ρωγμή» στο αφήγημα των ναζί. Σήμαινε ότι ένας κρατούμενος, ο οποίος σύμφωνα με τους ναζί ήταν «κατώτερος βιολογικά» και εξ ολοκλήρου ηττημένος, ξέφευγε από αυτό το σχήμα. Η απόδραση του θα σήμαινε νίκη και αυτό δεν το ήθελαν καθόλου οι ναζί. Επίσης η απόδραση αποτελούσε αντικειμενικό κίνδυνο για την ναζιστική μηχανή, καθώς ο κάθε κρατούμενος ήταν μάρτυρας για πράγματα που ο έξω κόσμος δεν έπρεπε να γνωρίζει.²⁴⁴ Έχω ήδη αναφερθεί και παραπάνω στην απόλυτη μυστικότητα με την οποία έπρεπε να τεθεί σε εφαρμογή η «Τελική Λύση» και πόσο σημαντικό ήταν για τους ναζί να μην αφήσουν πίσω τους κανένα μάρτυρα και κανένα τεκμήριο της μαζικής δολοφονίας. Όλα τα παραπάνω ήταν παράγοντες που απέτρεπαν τους κρατούμενους των στρατοπέδων να αποδράσουν.

Παρόλα αυτά έχουμε και κάποιες περιπτώσεις απόπειρας απόδρασης, οι οποίες είναι εξαιρετικά σημαντικές να τις μελετήσουμε, καθώς αποτελούν σημαντικές μορφές αντίστασης. Ο Σλόμο Βενέτσια αναφέρει για εκείνους που βρήκαν την δύναμη να αποδράσουν από το Μπίρκεναου: «*το έκαναν χωρίς να το έχουν σχεδιάσει, όταν παρουσιάστηκε η κατάλληλη ευκαιρία*».²⁴⁵ Πολύ σημαντική και επιτυχημένη περίπτωση απόδρασης από το Άουσβιτς ήταν εκείνη του Alfred Wetzler και του Walter Rosenberg, γνωστός και ως Rodolf Wbra. Ήταν και οι δυο Εβραίοι από την Σλοβακία, που εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου το 1942. Απέδρασαν από το στρατόπεδο στις 7 Απριλίου του 1944 με σκοπό να προειδοποιήσουν τους Ούγγρους Εβραίους για την εξόντωση τους τα σχέδια των ναζί. Αφού δραπέτευσαν κατάφεραν να φτάσουν στη Σλοβακία στις 24 Απριλίου του 1944 και να παραδώσουν σε Εβραίους ηγέτες μια εκτεταμένη αναφορά με είκοσι έξι σχεδιαγράμματα και λεπτομερείς περιγραφές για τις εγκαταστάσεις θανάτου του Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Στα συγκεκριμένα έγγραφα υπάρχει αναφορά και στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Ο φάκελος έμεινε γνωστός ως «*Πρωτόκολλο του Άουσβιτς*». Κάποια αποσπάσματα από την έκθεση δημοσιοποιήθηκαν το 1944, όμως δεν δόθηκε η απαραίτητη σημασία

²⁴² Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*,. Μετάφραση: Χαρά Σαρλικιώτη, ΑΓΡΑ, 2000, σ. 160.

²⁴³ Levi Primo, *Εαν αυτό*, ό.π., σ. 219.

²⁴⁴ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν*, ό.π., σ. 161.

²⁴⁵ Βενέτσια Σλόμο, ό.π., σ. 157.

από τους Συμμάχους.²⁴⁶ Όπως αναφέρει και ο Primo Levi, αυτοί οι ελάχιστοι που κατάφεραν να αποδράσουν, μίλησαν όμως σχεδόν ποτέ δεν τους άκουσαν, ούτε τους πίστεψαν, γιατί «οι ενοχλητικές αλήθειες έχουν δύσκολο δρόμο».²⁴⁷

Ο Rudolf Wbra δημοσίευσε την μαρτυρία του το 1963, με τίτλο «*Escape from Auschwitz: I can not Forgive*», ενώ το 1985 συμμετείχε και στο γαλλικό ντοκιμαντέρ του Claude Lazmann «*Shoah*».²⁴⁸ Σε μια συνέντευξη του το 2005 ανέφερε: «Απέδρασα για να διαψεύσω την πεποίθησή ότι “δεν ήταν δυνατόν”. Και για να αποτρέψω περισσότερες δολοφονίες». Και ο Alferd Wetzler έγραψε επίσης για την εμπειρία του στο Άουσβιτς στο βιβλίο του «*Auschwitz, Tomb of Four Million People*» το 1965.²⁴⁹

Η πιο γνωστή απόπειρα απόδρασης στην ιστορία του Άουσβιτς ήταν η περίπτωση του Αλμπέρτο (ή Αλέκου ή «Άλεξ») Ερρέρα, τον οποίο έχω αναφέρει και παραπάνω και στις συζητήσεις για την οργάνωση της εξέγερση των *Sonderkommando* αλλά και στην λήψη των τεσσάρων φωτογραφιών μέσα από τα κρεματόρια, ενέργεια στην οποία συμμετείχε. Για την απόδραση του Ερρέρα μιλούν πάρα πολλοί Έλληνες Εβραίοι επιζώντες και όχι μόνο, στις μαρτυρίες τους. Οι περισσότεροι έμαθαν για το γεγονός τις επόμενες μέρες. Για να ανασυνθέσω τα γεγονότα που αφορούν την απόδραση του θα βασιστώ κυρίως σ’ αυτές τις μαρτυρίες.

Ο Αλβέρτο Ερρέρα ή Αλέκος όπως τον φωνάζανε ήταν όπως έχω αναφέρει ήταν Εβραίος από την Λάρισα και πρώην αξιωματικός του ελληνικού στρατού. Στην διάρκεια της κατοχής συμμετείχε στην αντίσταση, όμως συνελήφθη και εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς τον Απρίλιο του 1944. Στο στρατόπεδο εξαναγκάστηκε να γίνει μέλος της ομάδας των *Sonderkommando* μαζί με άλλους Έλληνες Εβραίους. Το περιστατικό φαίνεται να έλαβε χώρα στο τέλος του Αυγούστου του 1944, αν υπολογίσουμε πως ο Ερρέρα συμμετείχε στις συζητήσεις για την εξέγερση που αναβλήθηκε στις 15 Αυγούστου του 1944 και συμμετείχε και στην λήψη των φωτογραφιών πάλι στα μέσα του Αυγούστου. Όσον αφορά την απόδραση, σύμφωνα με τον Λεών Κοέν ένα πρωί ζητήθηκαν εθελοντές από τους *Sonderkommando* για να μεταφέρουν, όπως συνέβαινε συνήθως, τις στάχτες των νεκρών στον ποταμό Βίστουλα.²⁵⁰ Ο Ερρέρα μαζί με άλλους τρεις κρατούμενους προθυμοποιήθηκαν να κάνουν την μεταφορά.²⁵¹ Σύμφωνα με τον Σλόμο Βενέτσια μαζί του ήταν ακόμη ένας νεαρός Έλληνας Εβραίος ο Ούγκο Βενέτσια (δεν είχε συγγένεια με τον Σλόμο Βενέτσια).²⁵²

²⁴⁶ Λαμπά Καρίνα & Ιακώβ Σιμπή, *Η διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέτο και στα στρατόπεδα, οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής*, 2η Έκδοση, 2021, Αθήνα, Καπόν, 2012, σσ. 94-95.

²⁴⁷ Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν*, ό.π., σ. 165.

²⁴⁸ πληροφορίες

²⁴⁹ Λαμπά Καρίνα & Ιακώβ Σιμπή, ό.π., σ. 95.

²⁵⁰ Ο Σλόμο Βενέτσια βέβαια αναφέρει ότι κατευθύνθηκαν προς το ποταμό Σόλα (Βενέτσια, 2008, σ. 139)

²⁵¹ Κοέν Λεών, *Απο την Ελλάδα στο Μπίρκεναου. Η εξέγερση των εργατών στα κρεματόρια*, Μετάφραση: Γαρυφαλλία Μίχα, Αθήνα, Κυαναυγή, 2017, σ. 146.

²⁵² Βενέτσια Σλόμο, ό.π., σ. 139.

Η διαδικασία είχε ως εξής: οι κρατούμενοι των *Sonderkommando* έπρεπε να ρίχνουν τις στάχτες των νεκρών μέσα στο νερό με φτυάρια για να μην μείνει κανένα ίχνος των μαζικών δολοφονιών. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες ο Ερρέρα βρισκόταν πίσω στην καρότσα με τους άλλους τρεις συγκρατούμενους του και μπροστά οδηγούσαν δυο ή τρεις οπλισμένοι SS. Στην διαδρομή εξήγησε στον Ούγκο Βενέζια το σχέδιο. Του πρότεινε να χτυπήσει ο ίδιος τον φρουρό, όταν θα ερχόταν να τους ανοίξει την πόρτα και έπειτα ο Βενέζια θα έπρεπε να αιφνιδιάσει τον άλλο φρουρό, να τον αφοπλίσει και να πέσουν στο νερό. Ο Ερρίκος Σεβίλλιας αναφέρει ότι δεν κατάφερε να πείσει τους άλλους τρεις συγκρατούμενους τους, γιατί εκείνοι το θεώρησαν «τρέλα» ακριβώς επειδή δεν γνώριζαν την γλώσσα και τον τόπο ενώ τα ρούχα τους θα τους πρόδιδαν όπου και αν πήγαιναν.²⁵³ Ο Βενέζια από την άλλη αναφέρει ότι κατάφερε να πείσει το Ούγκο Βενέζια να προχωρήσουν στο σχέδιο. Όταν έφτασαν και πήγε ο φρουρός να τους ανοίξει «το φτυάρι του Ερρέρα έγινε φοβερό όπλο», όπως αναφέρει ο Κοέν και κατάφερε να τον χτυπήσει θανάσιμα. Όλα συνέβησαν μέσα σε λίγα λεπτά.²⁵⁴ Ο άλλος φρουρός ακούγοντας τον θόρυβο βγήκε με το όπλο από το όχημα. Ο Ούγκο Βενέζια τρομοκρατημένος δεν κατάφερε να τον αφοπλίσει. Ο Κοέν και ο Σεβίλλιας αναφέρουν πως ο Ερρέρα έδρασε τελείως μόνος του, χτυπώντας δυο φρουρούς και μετά πήδηξε στο ποτάμι για να ξεφύγει. Ο φρουρός που είχε απομείνει ζωντανός άρχισε να πυροβολεί

Ο τρόπο με τον οποίο σκοτώθηκε διαφέρει στις μαρτυρίες. Ο Βενέζια αναφέρει πως καθώς κολυπούσε για να περάσει στην απέναντι όχθη μια σφαίρα τον τραυμάτισε στον μηρό και έχασε πολύ αίμα. Οι SS που εξαπέλυσαν ανθρωποκνηγητό ολόκληρο το βράδυ βρήκαν το πτώμα του την επόμενη μέρα. Ανάγκασαν όλους τους κρατούμενους των *Sonderkommando* να δουν το παραμορφωμένο πτώμα του Ερρέρα προς παραδειγματισμό ενώ την επόμενη μέρα πήραν και τον Ούγκο Βενέζια και δεν τον ξανά είδε ποτέ κανείς.²⁵⁵ Ο Κοέν του οποίου την απόδραση σύμφωνα με τον ίδιο του την είχε διηγηθεί ένας κρατούμενος από την Πολωνία, αναφέρει μια άλλη εκδοχή, πως σκοτώθηκε την ώρα της καταδίωξης με μια σφαίρα στο μέτωπο. Επίσης αναφέρει πως όταν οι άλλοι κρατούμενοι πληροφορήθηκαν την απόδραση αποκαλούσαν τους Έλληνες κρατούμενους «αλήτες», καθώς τιμωρήθηκαν όλοι οι κρατούμενοι των κρεματορίων μένοντας χωρίς φαγητό.²⁵⁶ Ο Σεβίλλιας αναφέρει ότι τον πιάσανε την επόμενη μέρα οι SS, τον βασάνισαν και τελικά τον σκότωσαν. Μετά τοποθέτησαν το πτώμα του σε δημόσια θέα στην είσοδο του στρατοπέδου για να την δουν όλοι πηγαίνοντας για δουλειά. Για τον ηρωισμό του Ερρέρα μιλούσαν για μέρες στο στρατόπεδο οι κρατούμενοι.²⁵⁷ Όπως αναφέρει ο Βενέζια για τους ναζί η απόδραση ενός κρατουμένου, πόσο μάλλον ενός μέλους της ομάδας των *Sonderkommando* ήταν κάτι

²⁵³ Σεβίλλιας Ερρίκος, *Αθήνα-Ήλωση*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1995, σ. 82.

²⁵⁴ Κοέν Λεών, ό.π., σ. 146.

²⁵⁵ Βενέζια Σλόμο, ό.π., σσ. 140-141.

²⁵⁶ Κοέν Λεών, ό.π., σ. 148.

²⁵⁷ Σεβίλλιας Ερρίκος, ό.π., 84.

εξαιρετικά σοβαρό γιατί «δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να αφήσουν έναν άνθρωπο που είχε δει το εσωτερικό των θαλάμων αερίων να αποδράσει».²⁵⁸

Μια ακόμη περίπτωση, την οποία θα αναφέρω συνοπτικά είναι και περίπτωση μιας Βελγίδας Εβραίας με πολωνική καταγωγή, της Mala Zimetbaum, η οποία εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς τον Σεπτέμβρη του 1942. Η περίπτωση της είναι όπως φαίνεται η μοναδική περίπτωση απόδρασης γυναίκας που έχει σημειωθεί στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Στην Mala και την απόπειρα απόδραση της αναφέρονται πάρα πολλές Ελληνίδες Εβραίες επιζώσες στις μαρτυρίες τους όπως η Παλόμπα Αλλαλούφ, η Ραχήλ Μπουρλά, η Μάτυ Αζαρία (Εβραία από την Θεσσαλονίκη) κ.α.

Συνοπτικά, η ίδια φαίνεται ότι μαζί με έναν Πολωνό πολιτικό κρατούμενο με τον οποίο ερωτεύτηκε τον Edward (Edek) Galinski, ο οποίος έφτασε στο στρατόπεδο στις 14 Ιουνίου 1940, με την πρώτη μεταφορά Πολωνών κρατουμένων, προσπάθησαν να αποδράσουν. Τον Ιούνιο του 1944, οι δυο τους κατάφεραν και απέδρασαν με τον Galinski ντυμένο σαν φρουρό των SS. Συνελήφθηκαν περίπου 12 μέρες μετά, βασανίστηκαν και οδηγήθηκαν για εκτέλεση. Λίγο πριν την εκτέλεση της, η Mala έκοψε τις φλέβες της και έφτυσε έναν SS. Η Μάτυ Αζαρία είναι εκείνη που δίνει στην μαρτυρία της αρκετές πληροφορίες για την απόδραση της Mala. Η ίδια έμαθε από άλλες ότι η Mala είχε δραπετεύσει με τον φίλο της τον Edek. Επίσης την θυμάται ότι άκουσε από άλλες πως την είχαν βασανίσει και πως το σώμα της ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση. Οι ναζί φρόντισαν να την κρεμάσουν σε δημόσια θέα για να παραδειγματιστούν οι κρατούμενοι. Αυτή η εικόνα ήταν πολύ έντονη στη μνήμη τις Αζαρία.²⁵⁹ Σύμφωνα με την Παλόμπα Αλλαλούφ, επειδή η Mala γνώριζε πολλές γλώσσες είχε αρκετά υψηλό κόστος στο στρατόπεδο μέσα στα γραφεία των Γερμανών. Η Αλλαλούφ γνώριζε ότι η Mala καταδικάστηκε για κατασκοπεία, χωρίς να αναφέρει κάποια απόδραση. Θυμάται όμως το περιστατικό όταν την ανέκριναν που εκείνη έφτυσε ένα Γερμανό και έκοψε τις φλέβες της.²⁶⁰

Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τις αποδράσεις από τα στρατόπεδα είναι και ο αντίκτυπος που είχε μια απόδραση στην ψυχολογία των υπόλοιπων κρατουμένων. Έχει ενδιαφέρον να σκεφτούμε πως κυκλοφορούσε μια τέτοια είδηση μέσα στο στρατόπεδο από στόμα σε στόμα. Όπως είδαμε και στην περίπτωση του Ερρέρα οι περισσότεροι επιζώντες μεταφέρουν στις μαρτυρίες τους αυτά που άκουσαν από άλλους για το περιστατικό και αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί φαίνεται ότι τέτοια περιστατικά ανύψωναν το ηθικό των κρατουμένων και τους γέμιζαν ελπίδες πως κάποια μέρα η κόλαση αυτή θα τελείωνε.

• Περιστατικά αυτοκτονιών

Η αντίσταση μέσα στα πλαίσια των στρατοπέδων παίρνει διαφορετικές διαστάσεις και μορφές που ίσως υπό άλλες συνθήκες να μην έπαιρνε όπως ήδη έχω αναφέρει.

²⁵⁸ Βενέτσια Σλόμο, ό.π., σ. 140.

²⁵⁹ Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015, σ. 25.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 48.

Πατώντας πάνω σ' αυτό, μια μορφή αντίστασης, πέρα από μια κίνηση απελπισίας στα πλαίσια του στρατοπεδικού κόσμου που δημιουργήσαν οι ναζί, ίσως μπορούν να θεωρηθούν και κάποια περιστατικά αυτοκτονιών. Γενικότερα έχουμε κάποιες περιπτώσεις αυτοκτονιών Εβραίων που βρίσκονταν σε κομβικές θέσεις σε Εβραϊκά Συμβούλια όπως για παράδειγμα του Adam Czerniakow, ο οποίος ήταν πρόεδρος του Εβραϊκού Συμβουλίου του γκέτο της Βαρσοβίας και ο οποίος αυτοκτόνησε στις 23 Ιουλίου του 1942 μια μέρα μετά την πρώτη μεγάλη εκτόπιση από το γκέτο της Βαρσοβίας προς το στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα. Ο ίδιος αποφάσισε να δώσει τέλος στην ζωή του, αφού απελπισμένος συνειδητοποίησε πως δεν θα κατάφερνε να σώσει κανέναν, ούτε καν τα παιδιά.²⁶¹ Όσον αφορά τα περιστατικά αυτοκτονιών μέσα στα στρατόπεδα εξόντωσης φαίνεται να σημειωνόταν σχετικά σπάνια. Για το Άουσβιτς και τους *Sonderkommando* σύμφωνα με τον Παβέλ Πολίαν γνωρίζουμε δυο περιστατικά αυτοκτονιών, τα οποία περιγράφονται σε μαρτυρίες.²⁶² Οι περιπτώσεις αυτές για την ομάδα των *Sonderkommando* που γνωρίζουμε είναι σημαντικό να αναφερθούν. Οι *Sonderkommando* γνώριζαν ότι ο θάνατος ήταν εκεί, γνώριζαν με ποιον τρόπο οι ναζί είχαν επιλέξει να τους εξοντώσουν και εκείνοι, σε στιγμές απόλυτης απελπισίας, αποφάσιζαν να δώσουν τέλος στην ζωή τους με έναν άλλο τρόπο από εκείνο που είχαν αποφασίσει οι διώκτες τους.

Το πρώτο περιστατικό αναφέρεται στην μαρτυρία του Γιακόβ Γκαμπάι, ο οποίος ήταν και αυτόπτης μάρτυρας. Ο ίδιος περιγράφει την στιγμή που ο συγκαταρούμενος του Έλληνας Εβραίος, Μεναχέμ Λίτσι, του εκμυστηρεύτηκε την ώρα που έριχναν τα πτώματα στους λάκκους ότι δεν άντεχε να κάνει αυτή την δουλειά και πως δεν ήθελε να ζει άλλο. Ο Γκαμπάι προσπάθησε να του δώσει κουράγιο για να συνεχίσει, όμως μετά από κάποιες μέρες ο Λίτσι, ενώ εργάζονταν στο *bunker* (στους λάκκους), όταν δεν κοιτούσε κανείς ρίχτηκε στην φωτιά μαζί με τον πτώμα που κουβαλούσε. Ενδιαφέρον εδώ έχει το γεγονός ότι περίπου έναν με δυο μήνες αργότερα έναν SS ρώτησε αν γνώριζε κάποιος κρατούμενος για το περιστατικό. Ο Γκαμπάι σήκωσε το χέρι του, όμως φοβούμενος ότι θα τον σκότωναν εάν έλεγε ότι ο Λίτσι αυτοκτόνησε, είπε πως επρόκειτο για ατύχημα. Στον ίδιο έκανε ιδιαίτερη εντύπωση πως μετά από τόσο καιρό, οι SS ενδιαφερθήκαν για ένα τέτοιο περιστατικό και αυτό ήταν που τον φόβισε περισσότερο από όλα.²⁶³

Ένα ακόμα περιστατικό περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες ο Εβραίος γιατρός και κρατούμενος Miklos Nyiszli στην μαρτυρία του. Μιλάει συγκεκριμένα πάλι για έναν Έλληνα Εβραίο λοχαγό από την Αθήνα, μέλος της ομάδας των *Sonderkommando*, που εργαζόταν στο κρεματόριο V. Ο ίδιος όπως φαίνεται στην προσπάθειά του να αφαιρέσει τη ζωή του, είχε καταναλώσει υπερβολική δόση υπνωτικών χαπιών. Ο γιατρός Nyiszli ανέλαβε να του χορηγήσει την κατάλληλη θεραπεία. Το ενδιαφέρον

²⁶¹ Georges Didi-Huberman, *Σκόρπια. Ταξίδι στο αρχείο του γκέτο της Βαρσοβίας*, Μετάφραση: Ρίκα Μπενβενίστε, 2021, σ. 9 (υπό έκδοση)

²⁶² Πολίαν Παβέλ, «Χειρόγραφα από την τέφρα», Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από την Θεσσαλονίκη στο Ζόντρερκομαντο του Άουσβιτς*, Μετάφραση: Λένα Σαρτόρι, Αλεξάνδρια, 2018, σ. 114.

²⁶³ Greif Gideon, *We Wept without Tears. Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven & London, Yale University Press, 2005, σ. 188.

εδώ είναι ότι οι συγκρατούμενοι του, πίεζαν τον Nyiszli να μην τον «σώσει», καθώς έτσι θα «μόνο το μαρτύριο θα παρέτεινε». Ο ίδιος δεν πείσθηκε και χορήγησε το αντίδοτο στον «Καπετάνιο», όπως τον αποκαλούσαν, όμως αργότερα βγαίνοντας από «το καθήκον του γιατρού» συνειδητοποίησε ότι οι συγκρατούμενοι του, είχαν δίκαιο. Ο «Καπετάνιος» δεν επέζησε τελικά εξαιτίας της πνευμονίας. Δυο σημαντικά σημεία στην μαρτυρία του Nyiszli είναι πρώτον το γεγονός ότι αναφέρει πως ήταν «κοινή μέθοδος» η αυτοκτονία με χάπια στο Άουσβιτς, κάτι το οποίο δεν έχω εντοπίσει σε κάποια άλλη μαρτυρία και δεύτερον πως ειδικά οι *Sonderkommando* μπορούσαν να προμηθευτούν πολύ εύκολα τέτοια χάπια σε μεγάλο αριθμό από τα υπάρχοντα των νεκρών.²⁶⁴

---

²⁶⁴ Nyiszli Miklos *Auschwitz. A Doctor's Eyewitness Account*, Μετάφραση: Tibere Kremer, New York, ARCADE PUBLISHING, 1960, σσ. 158-159.

Κεφάλαιο 8^ο

Τα χειρόγραφα, τα ημερολόγια και τα γράμματα ως πράξη αντίστασης

Τα ημερολόγια και τα γράμματα είναι επίσης ένα πολύ σημαντικό σημείο «κλειδί», με το οποίο μπορούμε να φωτίσουμε τόσο πτυχές της αντίστασης, όσο και πτυχές της εμπειρίας της εκτόπισης και της εξόντωσης των Εβραίων. Τα ημερολόγια και τα γράμματα που γράφονται μέσα σε μια τέτοια ακραία συνθήκη θανάτου και απόλυτου ολοκληρωτισμού, την στιγμή δηλαδή που τα θύματα βιώνουν την απόλυτη ταπείνωση, συνιστούν σίγουρα ισχυρές πράξεις αντίστασης, τις οποίες είναι απαραίτητο να εξετάσουμε. Σημαντικό έργο, όσον αφορά τα ημερολόγια, την αντίσταση αλλά και την καταγραφή μιας τέτοιας τραγικής εμπειρίας, είναι εκείνο της ιστορικού Alexandra Garbarini, με τίτλο «*Numbered Days: Diaries and the Holocaust*» (2006), στο οποίο ερευνά τους πολλαπλούς ρόλους και την σημασία που είχαν τα ημερολόγια αυτά για τα θύματα που βίωναν αυτή την τραγική εμπειρία. Είναι μια εξαιρετική πηγή, καθώς είναι ένα έργο βασισμένο σε αδημοσίευτα ημερολόγια Εβραίων κατά της διάρκειας του Ολοκαυτώματος, που προσφέρει «μια ισχυρή εξέταση μεταξύ της περίπλοκης αλληλεπίδρασης γραφής και πένθους».²⁶⁵ Για το κεφάλαιο αυτό, το θεωρητικό πλαίσιο που πρόσφερε η Garbarini, αποδείχθηκε εξαιρετικά σημαντικό στην κατανόηση του ημερολογίου όχι μόνο ως πράξη αντίστασης αλλά και γενικότερα ως μιας προσπάθειας να ερμηνεύσουν και να νοηματοδοτήσουν τα θύματα την σκληρή πραγματικότητα που βίωναν.

Μέσα από τα ημερολόγια των Εβραίων κατά την διάρκεια του Ολοκαυτώματος, βλέπουμε μια προσπάθεια των ίδιων να κατανοήσουν τα νέα δεδομένα της πραγματικότητας και το τι συμβαίνει. Είναι ένα εξαιρετικό εργαλείο για την κατανόηση της πολυπλοκότητας και της τραγικότητας της εμπειρίας της εξόντωσης (αν μπορούμε να μιλήσουμε για κατανόηση μιας τέτοιας φρικτής εμπειρίας) σε ένα πιο ατομικό επίπεδο. Βέβαια το να μελετήσει κανείς τα ημερολόγια που γραφτήκαν την περίοδο αυτή, ιστοριογραφικά είναι μια δύσκολη υπόθεση. Αρχικά, σύμφωνα με την Garbarini, όταν ξεκίνησε την έρευνα για τα ημερολόγια, έμαθε πως εκατοντάδες ημερολόγια που γράφτηκαν από Εβραίους κατά την διάρκεια του πολέμου, σώζονται σε διάφορα αρχεία στο Ισραήλ, την Ευρώπη και τις Η.Π.Α, όμως στις περισσότερες των περιπτώσεων η μοίρα των ατόμων που έγραψαν τα ημερολόγια διέφερε από την μοίρα των ημερολογίων. Πολλά από αυτά παρείχαν ελάχιστες έως καθόλου πληροφορίες για τις ταυτότητες των ατόμων που τα έγραψαν, κάποιες φορές δεν αναφέρονταν καν τα ονόματα τους, πόσο μάλλον ο τόπος καταγωγής ή η οικογενειακή κατάσταση τους.²⁶⁶ Επίσης τα ημερολόγια δεν μεταφέρουν πάντα όλες τις διαστάσεις των εμπειριών των Εβραίων, πολλές φορές ακόμη ούτε καν όλες τις εμπειρίες αυτών που τα γράφουν αλλά ένα μέρος αυτών. Ακόμη είναι εξαιρετικά σημαντικό να έχουμε πάντα στο νου μας το πλαίσιο, χρονικό και τοπικό (γκέτο, στρατόπεδα), στο οποίο γράφουν τα θύματα τα ημερολόγια, καθώς παίζει πολύ

²⁶⁵ <https://yalebooks.yale.edu/book/9780300112528/numbered-days>

²⁶⁶ Garbarini Alexandra, *Numbered Days. Diaries and the Holocaust*, New Haven & London: Yale University Press, 2006.

μεγάλο ρόλο στην κατανόηση της πολυπλοκότητας και της ποικιλομορφίας της εμπειρίας της εκτόπισης και της εξόντωσης.²⁶⁷

Όμως παρόλα αυτά τα ημερολόγια φωτίζουν ένα εξαιρετικά σημαντικό πεδίο, εκείνο της προσπάθειας των θυμάτων να αντισταθούν και να προσπαθήσουν με οποιοδήποτε τρόπο να νοηματοδοτήσουν την εμπειρία τους και να την κάνουν γνωστή στον έξω κόσμο. Οι σελίδες τους, όπως αναφέρει η Garbarini, «*φωνάζουν από επιθυμία να διαβαστούν*», γι' αυτό και πρόκειται για μαρτυρίες με ιδιαίτερα μεγάλη αξία.²⁶⁸ Μέσα από τα ημερολόγια και τα χειρόγραφα των Εβραίων καταλαβαίνουμε πόσο ριζικά διαφορετικός και σκληρός έγινε κόσμος για αυτούς αλλά και την προσπάθεια των ίδιων να ανταποκριθούν σ' αυτές τις αλλαγές, ψυχικές και σωματικές. Μας βοηθάνε να κατανοήσουμε πως ουσιαστικά μέσα σε μια συνθήκη απόλυτης καταστροφής και ταπείνωσης «*επανεξέτασαν τον εαυτό τους*», τις αξίες τους, τα πιστεύω τους. Μας φωτίζουν την πολυπλοκότητα της τραγικής αυτής εμπειρίας και την συναισθηματική κατάσταση των θυμάτων και αποτελούν μια μικροϊστορική προσέγγιση, όπου μέσα από το ατομικό και το προσωπικό μπορούμε να κατανοήσουμε το πώς τα θύματα προσπάθησαν να περιγράψουν, να ερμηνεύσουν, να μεταδώσουν την τραγική εμπειρία τους ως άτομα και ως υποκείμενα. Όσοι και όσες βίωναν αυτή την φρικτή εμπειρία της καταστροφής, του εγκλεισμού και της εξόντωσης και αποφάσιζαν να κρατήσουν κάποιο ημερολόγιο, το έκαναν κατά κύριο λόγο στην προσπάθεια τους να καταφέρουν να διατηρήσουν κάποια επαφή με την πραγματικότητα και τον χρόνο. Ήταν ένας τρόπος, όσοι και όσες επέλεξαν να καταγράψουν τα γεγονότα και την εμπειρία τους, μέσα στα στρατόπεδα ή τα γκέτο, την στιγμή που την ζούσαν ή να γράψουν ένα γράμμα, που ίσως δεν σταλθεί ποτέ, με τον οποίο αντιστάθηκαν στην καταστροφή της προσωπικότητας και της αξιοπρέπειας τους, στην καταστροφή της ελπίδας, πως κάποια μέρα θα είναι ελεύθεροι. Τα ημερολόγια ήταν ένα από τα πιο σημαντικά «*εργαλεία αντίστασης*», ένα εργαλείο «*ενδυνάμωσης του εαυτού*» μέσα σε ένα πλαίσιο που είχε δημιουργηθεί για να καταργεί τον εαυτό.²⁶⁹

Βέβαια και πάλι εδώ υπάρχουν αρκετές συζητήσεις γύρω από το εάν θα πρέπει να συμπεριλάβει κανείς τα ημερολόγια μέσα σε ένα τυπικό ορισμό για την αντίσταση. Για παράδειγμα ο Hermann Langbein στην μελέτη του για την αντίσταση για τα στρατόπεδα των ναζί καταλαβαίνει την αντίσταση με πολιτικούς όρους. Θεωρεί ότι σίγουρα πράξεις, που αφορούν ιδιωτικές ή προσωπικές ενέργειες, όπως η καταγραφή ενός ημερολογίου ή το μοιραστεί κάποιος με έναν συγκρατούμενο του ένα κομμάτι ψωμί, ήταν εξαιρετικά σημαντικές και ηρωικές και απαιτούσαν ιδιαίτερη δύναμη ψυχής, όμως δεν τις συμπεριλαμβάνει στον κοινό ορισμό της αντίστασης, αφού δεν είχαν κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό στόχο. Η μόνη περίπτωση για τον Langbein, που θα μπορούσε να λογιστεί η καταγραφή ημερολογίου ως πράξη αντίστασης ήταν για παράδειγμα η οργανωμένη προσπάθεια του Emmanuel Ringelblum και της ομάδας

---

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 164.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σ. xiii.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 162-163.

«*Oneg Shabbat Archive*»²⁷⁰, στο γκέτο της Βαρσοβίας, η οποία ήταν μια οργανωμένη προσπάθεια και είχε πολιτική σκοπιμότητα.²⁷¹

Πράγματι η περίπτωση του Ringelblum και των συντρόφων του είναι ιδιαίτερη και εξαιρετικά σημαντική τόσο στην μελέτη της αντίστασης όσο και στην μελέτη της σημασίας των μαρτυριών για την κατανόηση της εμπειρίας του Ολοκαυτώματος. Όσοι συμμετείχαν μαζί του για την δημιουργία του «*Oneg Shabbat Archive*», συμμετείχαν εξαρχής σε μια συνειδητή οργανωμένη προσπάθεια αντίστασης κατά των ναζί, με σκοπό να γραφεί η εβραϊκή εμπειρία στα γκέτο από τα ίδια τα θύματα και όχι από τους διώκτες τους, οπότε η περίπτωση αυτή είναι σχετικά ξεκάθαρη.²⁷² Ο Ringelblum και οι σύντροφοι του «*εξεγείρονταν για να γράψουν την ιστορία των δικών τους*», κάνανε ουσιαστικά αντίσταση γράφοντας.²⁷³ Όπως έχει αναφερθεί συνοπτικά και στο Κεφάλαιο 1, ο ίδιος προσπαθεί να κάνει μια λεπτομερή καταγραφή, αρχικά ατομικά, ήδη από τον Οκτώβριο του 1939, κρατώντας ημερολόγιο για την ζωή στο γκέτο της Βαρσοβίας, η οποία ατομική προσπάθεια από τον Νοέμβριο του 1940 μετατράπηκε σε μια συλλογική αντιστασιακή οργάνωση στην οποία συμμετείχαν δεκάδες Εβραίοι και από την οποία προέκυψε τελικά το πολύ σημαντικό «*Oneg Shabbat Archive*». Η απόφαση είχε σίγουρα πολιτική χροιά. Οι ίδιοι εργάστηκαν αδιάκοπα και με κίνδυνο για να καταφέρουν να συγκροτήσουν ένα αρχείο-καταγγελία για τις επόμενες γενιές. Προσπάθησαν να συλλέξουν κάθε είδους τεκμήριο, να ανασυνθέσουν, να περιγράψουν, την ζωή στο γκέτο. Και το κατάφεραν αφού έφτιαξαν μια σπάνια συλλογή από την οποία μεταπολεμικά διασώθηκαν περίπου 35.369 σελίδες, χωρίς τις οποίες δεν θα μπορούσε να προκύψει μια ιστορία για το γκέτο της Βαρσοβίας.²⁷⁴

Όμως επιστρέφοντας πίσω στο ζήτημα, είναι σημαντικό να γίνουν κάποιες επισημάνσεις, για το εάν η ατομική προσπάθεια καταγραφής χωρίς να υπάρχει κάποια πολιτική σκοπιμότητα, ενός ημερολογίου ή ενός γράμματος, που ίσως δεν φτάσει ποτέ στον παραλήπτη του, σε ένα περιβάλλον όπως ήταν τα στρατόπεδα, μπορεί και πρέπει να λογιστεί ως αντίσταση. Όταν μια εξουσία, όπως η ναζιστική, απαρνήθηκε εξ ολοκλήρου το άτομο και προσπάθησε να μειώσει τους ανθρώπους σε μεμονωμένες τόσο ολοκληρωτικά αδύναμες μονάδες και να συγκεντρώσει αυτές τις «*αδύναμες μονάδες*» σε μια εξίσου «*αδύναμη μάζα*», σίγουρα η αντίσταση δεν μπορεί να νοηθεί με τους παραδοσιακούς τρόπους. Τα στρατόπεδα ήταν ένα τέτοιο εργαλείο, που πέρα από το κύριο χαρακτηριστικό τους, δηλαδή την σωματική εξόντωση των θυμάτων, δημιουργούσαν και συνθήκες απομόνωσης, φόβου, μοναξιάς και μαζικοποίησης που διαπερνούσαν οποιοδήποτε φάσμα της ιδιωτικότητας. Δεν στόχευσε απλά στο να

²⁷⁰ Εκτενής αναφορά στο Κεφάλαιο 1.

²⁷¹ Henry Partick, «*Jewish Resistance Against the Nazis*», Στο *Jewish Resistance against the Nazis*, Επιμέλεια: Partick Henry, Catholic University of America Press, 2014, σσ. 55-56.

²⁷² Lawson Tom, *Debates on the Holocaust*, New York, MANCHESTER UNIVERSITY PRESS, 2010, σ. 242..

²⁷³ Didi-Huberman Georges, *Σκόρπια. Ταξίδι στο αρχείο του γκέτο της Βαρσοβίας*, Μετάφραση: Ρίκα Μπενβενίστε, 2021, σ. 13 (υπό έκδοση)

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 20

καταστρέφει μόνο μια δημοσία πολιτική σφαίρα αλλά αντίθετα προσπάθησε μαζί με την δημόσια σφαίρα, να εισχωρήσει και να καταστρέψει ολοκληρωτικά και κάθε κομμάτι της ιδιωτικής σφαίρας. Απογύμνωσε στην κυριολεξία τα θύματα και προσπάθησε να εισχωρήσει ολοκληρωτικά σε τομείς της ιδιωτικής σφαίρας και να τους καταστρέψει και μαζί με αυτούς να καταστρέψει οποιαδήποτε ικανότητα του ανθρώπου για αντίδραση, σκέψη, εμπειρία, μνήμη. Ο ναζισμός και ο ολοκληρωτικός τρόμος δεν άφηνε χώρο για ιδιωτικότητα, για σκέψη και τελικά για δράση, καταργούσε οποιαδήποτε ταυτότητα και υποκειμενικότητα στο πέρασμα του.²⁷⁵

Αν η ναζιστική εξουσία εισχωρούσε μόνο σε κομμάτια της δημόσιας σφαίρας, τότε και η αντίσταση, με τον παραδοσιακό ορισμό της, δηλαδή της οργανωμένης, πολιτικής δράσης θα μας κάλυπτε και θα απαντούσε και πολλά ερωτήματα. Όμως ακριβώς επειδή η ναζιστική εξουσία προσπάθησε να συνθλίψει ολοκληρωτικά κάθε κομμάτι τις υποκειμενικότητας του ατόμου και να εισχωρήσει ακόμη και στο βαθύτερο πεδίο της ιδιωτικής σφαίρας, έχει ως αποτέλεσμα η αντίσταση να παίρνει τελείως διαφορετικό νόημα. Σε μια τέτοια συνθήκη, κάθε ενέργεια στην οποία προχωράει ένα άτομο, στην προσπάθειά του να διαφυλάξει ακόμη και ένα μικρό κομμάτι της υποκειμενικότητας, της πραγματικότητας, της σκέψης και της ταυτότητας του, λογίζεται ως σημαντική πράξη αντίστασης. Τα ημερολόγια των Εβραίων που γράφηκαν μέσα στα στρατόπεδα ή τα γκέτο, ήταν αυτό ακριβώς, μια προσπάθεια διατήρησης του εαυτού, του μυαλού, της πραγματικότητας, μια προσπάθεια διατήρησης της ίδιας της ζωής απέναντι στην καταστροφή και στον θάνατο.

Όσον αφορά την περίπτωση του Άουσβιτς-Μπίρκεναου, η οποία μας ενδιαφέρει στο κεφάλαιο αυτό, έχουμε περιπτώσεις ημερολογίων, χειρογράφων και επιστολών που γράφηκαν κατά την διάρκεια του εγκλεισμού. Ο κύριος όγκος τους προέρχεται και πάλι από την ομάδα των *Sonderkommando*, όπου έχουμε κάποια μέλη, που προχώρησαν σε καταγραφές ημερολογίων, μαρτυριών και επιστολών. Ως σχεδόν τα μοναδικά άτομα που άγγιξαν τον «πάτο», που είδαν τον θάνατο με τα μάτια τους, αποφάσισαν να αφήσουν πίσω τους ένα χρονικό της εξόντωσης, μια μαρτυρία στην μνήμη όσων είδαν να πεθαίνουν μπροστά στα μάτια τους. Ήθελαν να δώσουν έστω και την ύστατη στιγμή στους εαυτούς την ελπίδα ότι θα αφήσουν πίσω τους μια μαρτυρία για όσα έζησαν και είδαν.²⁷⁶ Γενικότερα τα γραπτά χειρόγραφα των *Sonderkommando* έχουν εμφανιστεί σε διάφορες εκδόσεις μεταφρασμένα όλα αυτά τα χρόνια.²⁷⁷

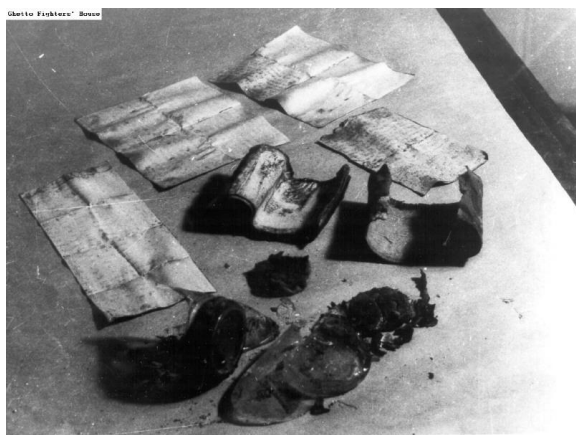
Η πρώτη επιστολή που ανακαλύφθηκε στο περίβολο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου τον Φεβρουάριο του 1945 από Σοβιετικούς εθελοντές ήταν αυτή του Τσεχοσλοβάκου επιζώντα Chaim Herman, ο οποίος είχε δουλέψει στα *Sonderkommando*. Βρέθηκε κλεισμένη σε ένα μπουκάλι και ήταν μια επιστολή γραμμένη στα γαλλικά προς τον Πολωνικό Ερυθρό Σταυρό. Το δεύτερο ημερολόγιο που ανακαλύφθηκε τον Μάρτιο

²⁷⁵ Henry Partick, ό.π., σσ. 560-561.

²⁷⁶ Greif Gideon, *We Wept without Tears. Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven & London, Yale University Press, 2005, σ. 47.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 341.

του 1945, ήταν του Πολωνοεβραίου Zalman Gradowski και ήταν θαμμένο στην περιοχή των κρεματορίων μαζί με μία επιστολή του. Το 1945, επίσης ανάμεσα στα κρεματόρια, ανακαλύπτεται και η χειρόγραφη μαρτυρία του Πολωνού Εβραίου Leib Langfuss, επίσης μέλος της «Ειδικής Ομάδας», που συμμετείχε στην εξέγερση, ενώ λίγα χρόνια αργότερα το 1952 ανακαλύπτονται άλλα δυο χειρόγραφα που φαίνεται να ανήκουν και πάλι στον Langfuss. Το 1961-1962, βρίσκονται θαμμένα χειρόγραφα του Zalman Levental (1890-1974), ο οποίος ήταν επίσης μέλος των *Sonderkommando* και συμμετείχε στην εξέγερση του Οκτωβρίου.²⁷⁸

Το χειρόγραφο του Zalman Levental. Πηγή: *Ghetto*

Fighters House Archive

Τελευταίο βρέθηκε το χειρόγραφο του Μαρσέλ Νατζαρή αρκετά χρόνια αργότερα, το 1980.²⁷⁹ Το χειρόγραφο του Νατζαρή εντοπίστηκε κοντά στο κρεματόριο III. Σε βάθος 30 εκατοστών ήταν θαμμένο σε μια τσάντα. Μέσα σε ένα θερμός υπήρχαν δώδεκα κομμένες σελίδες από σημειωματάριο αρκετά φθαρμένες και αρκετά δυσανάγνωστες. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι τα τρία ημερολόγια που βρέθηκαν νωρίτερα, αυτά των Zalman Gradowski, Leib Langfuss και Zalman Levental δημοσιεύτηκαν όλα μετά την εύρεση τους, αλλά δεν προχώρησε κάποια επιστημονική ανάλυση για να δοθούν απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούσαν την εμπειρία των θυμάτων σε ένα στρατόπεδο εξόντωσης, τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του 1990.²⁸⁰

Ο ιστορικός Ber Mark, ο οποίος διετέλεσε διευθυντής του *Εβραϊκού Ιστορικού Ινστιτούτου* της Βαρσοβίας έδωσε στα χειρόγραφα αυτά την ονομασία «κύλινδροι του Άουσβιτς» («*The Scrolls of Auschwitz*») και ήταν ο πρώτος που ανέλαβε να μεταφράσει και να δημοσιεύσει τα χειρόγραφα των *Sonderkommando*, ήδη από την δεκαετία του 1960²⁸¹. Ο ίδιος επέμενε πως έπρεπε να αφήσουμε τους μάρτυρες να

²⁷⁸ Στο αρχείο «*Ghetto Fighters House Archives*», υπάρχει φωτογραφία από το ημερολόγιο του Levental, έτσι όπως είχε βρεθεί κρυμμένο μέσα ένα κουτί, δίπλα στο κρεματόριο II στο Μπίρκεναου. https://www.infocenters.co.il/gfh/multimedia/GFH/0000023801/0000023801_1_web.jpg

²⁷⁹ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Το χειρόγραφο του Μαρσέλ Νατζαρή και οι "κύλινδροι του Άουσβιτς"» Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομμάντο του Άουσβιτς*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αλεξάνδρεια, 2018, σ. 133.

²⁸⁰ Lawson Tom, ό.π., σ. 241.

²⁸¹ Το έργο του «*The Scrolls of Auschwitz*», δημοσιεύεται αρκετά αργότερα το 1977 στο Ισραήλ και το 1985 μεταφρασμένο στα αγγλικά από την γυναίκα του, η οποία ανέλαβε να ολοκληρώσει την έρευνα

μιλήσουν μέσα από τα χειρόγραφα τους. Με τους «κυλίνδρους του Άουσβιτς» ασχολήθηκε και ο ιστορικός Παβέλ Πολιάν στο βιβλίο του «Χειρόγραφα από την τέφρα» (2013). Στο συγκεκριμένο έργο το 2013 συμπεριλαμβάνονταν και ένα μέρος, το πιο ευανάγνωστο, από το χειρόγραφο του Μαρσέλ Νατζαρή. Στην ελληνική έκδοση του 2018 περιλαμβάνεται ολόκληρο το χειρόγραφο, χάρις στις προσπάθειες του Παβέλ Πολιάν και του ειδικού φωτογράφου Αλεξάντρ Νικιτιάεβ, οι οποίοι δούλευαν για πάνω από ένα χρόνο και με πολλούς κόπους και την βοήθεια της νέας τεχνολογίας, κατάφεραν να επεξεργαστούν ψηφιακά το δυσανάγνωστο μέρος και να έχουμε πάνω από το 90% του χειρογράφου σε αναγνωρίσιμη μορφή.²⁸² Τα χειρόγραφα αυτά επιτελούσαν έναν εξαιρετικά σημαντικό σκοπό, να αφήσουν πίσω τα ίχνη την εξόντωσης εκατομμυρίων ανθρώπων από εκείνους που είχαν δει την είχαν δει με τα ίδια τους τα μάτια.

Συμφώνα με τον Παβέλ Πολιάν, βασισμένος στην μαρτυρία ενός ηλεκτρολόγου που δούλευε στα κρεματόρια, του Henryk Porebski, οι *Sonderkommando* ξεκίνησαν να θάβουν τα χειρόγραφα τους γύρω από τα κρεματόρια από το καλοκαίρι του 1944. Επίσης ο Porebski ανέφερε στον Πολιάν ότι γνώριζε για τριάντα έξι τέτοιες περιπτώσεις θαμμένων χειρογράφων στην περιοχή γύρω από τα κρεματόρια.²⁸³ Την ίδια πληροφορία για τον συγκεκριμένο ηλεκτρολόγο αναφέρει και ο Hermann Langbein. Ο Porebski σύμφωνα με τον Langbein φαίνεται να είχε έρθει σε επαφή με τους *Sonderkommando* και να γνώριζε πως είχαν θάψει τα γράμματα αυτά κοντά στο Κρεματόριο II.²⁸⁴ Ο Λεών Κοέν στην μαρτυρία του αναφέρει αυτή την δράση των *Sonderkommando*, λέγοντας: «Αποφασίσαμε ν' αφήσουμε γράμματα για την ζωή μας και τα δεινά μας στις οικογένειες μας. Τα βάλουμε σε γυάλινα μπουκάλια, τα σφραγίσαμε και τα θάψαμε στην αυλή των κρεματορίων σε βάθος τριάντα εκατοστών».²⁸⁵ Η πληροφορία επομένως του Porebski πως οι *Sonderkommando* άρχισαν να θάβουν τα γράμματα τους από το καλοκαίρι του 1944 ευσταθεί, καθώς ο Κοέν όταν αναφέρει την δράση αυτή, μιλάει για τον Αύγουστο του 1944, όταν γινόταν προσπάθεια να οργανωθεί η εξέγερση στις 15 Αύγουστου από τους *Sonderkommando*, η οποία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Βέβαια εδώ να αναφέρω ότι δεν έχω βρει προς το παρόν κάπου άλλη αναφορά για τα «γράμματα» που άφησε ο Λεών Κοέν πέρα από μια μικρή αναφορά στην μαρτυρία του Σαούλ Χαζάν, όπου αναφέρει ότι θυμάται τον Λεών Κοέν να γράφει ένα γράμμα και να το βάζει σε ένα τενεκεδάκι.²⁸⁶ Τη συγκεκριμένη αναφορά του Κοέν στην μαρτυρία του, την θεωρώ πολύ σημαντική, καθώς σήμαινε ότι ο ίδιος γνώριζε και είχε συζητήσει με άλλους συγκρατούμενους

του μετά τον θάνατο του, το 1966. Στο έργο που δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο το 1985 προστέθηκε και το χειρόγραφο του Νατζαρή (Νατζαρή 2018, 33).

²⁸² Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη «Η ζωή και τα χειρόγραφα του Μαρσέλ Νατζαρή. Οι διαδρομές του Μαρσέλ Νατζαρή» Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Σοντερκομάντο του Άουσβιτς*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, σσ. 33-34.

²⁸³ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Το χειρόγραφο», ό.π., σ. 134.

²⁸⁴ Langbein Hermann, *People in Auschwitz*, University of North Carolina Press, 2005, σ. 191.

²⁸⁵ Κοέν Λεών, *Απο την Ελλάδα στο Μπίρκεναου. Η εξέγερση των εργατών στα κρεματόρια*, Μετάφραση: Γαρυφαλλία Μίχα, Αθήνα, Κυανανγή, 2017, σ. 131.

²⁸⁶ Greif Gideon, ό.π., σ. 280.

του για την συγκεκριμένη ενεργεία στην οποία συναποφάσισαν να προχωρήσουν. Βέβαια λίγο παρακάτω φαίνεται ότι γνώριζε πως μετά την απελευθέρωση του στρατοπέδου, οι Σύμμαχοι έσκαψαν το έδαφος και ξέθαψαν τα γράμματα. Κατά πάσα πιθανότητα μιλάει για τα χειρόγραφα που βρέθηκαν τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο στα οποία αναφέρθηκα παραπάνω.

Το πιο γνωστό ημερολόγιο στην περίπτωση του Μπίρκεναου είναι αυτό του Gradowski. Ο Πολωνοεβραίος Zalman Gradowski ήταν μέλος των *Sonderkommando*, συμμετείχε στην εξέγερση της 7^{ης} Οκτώβριου του 1944 και σκοτώθηκε κατά την διάρκεια της, είναι μια από τις πιο γνώστες περιπτώσεις ημερολόγων στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Στο ημερολόγιο του, το οποίο είναι γραμμένο στα γίντις, ξεκινάει απευθύνοντας μια έκκληση προς όσους το βρουν και το διαβάσουν στο μέλλον. Ξεκίνα γράφοντας: «*Beloved finder of these writings!* (μεταφρασμένο στα αγγλικά από τα γίντις), ενώ αμέσως μετά εξηγεί στον αναγνώστη τους λόγους που αποφάσισε να γράψει το ημερολόγιο. «*Ο πραγματικός στόχος που γράφω είναι να αποκτήσει περιεχόμενο η καταδικασμένη σε θάνατο ζωή μου και οι μέρες της κόλασης [...] να αποκτήσουν σκοπό για το μέλλον. Σας αναφέρω μόνο ένα μέρος μικρό μέρος από όσα συνέβησαν στην κόλαση του Άουσβιτς-Μπίρκεναου*»²⁸⁷ γράφει απεγνωσμένα ο Gradowski στο ημερολόγιο του. Βλέπουμε επομένως ότι οι άνθρωποι αυτοί που είχαν δει κυριολεκτικά με τα ίδια τους τα μάτια τον θάνατο, εξέφραζαν άμεσα τα συναισθήματα τους και διακατέχονταν από μια τεράστια ανάγκη να μεταφέρουν με οποιονδήποτε τρόπο την εμπειρία τους, να την κάνουν γνωστή, έτσι ακριβώς όπως την έζησαν για να μην την ξεχάσει κανείς. Στα ημερολόγια, όπως αυτό του Gradowski, που γράφθηκαν τα τελευταία χρόνια του πολέμου, μέσα από τα οποία καταβάλλονταν μια προσπάθεια να γίνει μια αναπαραγωγή των γεγονότων της εξόντωσης για να ενημερωθεί ο κόσμος, τα θύματα αναφέρονταν πολύ συχνά στον «*μη αναπαραστάσιμο χαρακτήρα των εμπειριών τους*». Όμως παρόλα αυτά φαίνεται να αισθάνονταν ότι έγραφαν με την διπλή ιδιότητα του θύματος και του μάρτυρα.²⁸⁸ Ουσιαστικά ενώ από την μια ένοιωθαν ότι είχαν χρέος να γίνουν μάρτυρες της καταστροφής, από την άλλη φαίνεται πως ακόμη και οι ίδιοι δεν μπορούσαν να βρουν πολλές φορές λέξεις να περιγράψουν την φρικτή εμπειρία που βίωναν.

Στα χειρόγραφα του Gradowski για παράδειγμα γίνεται αναφορά στην περιγραφή της ζωής του πριν το ταξίδι στο Μπίρκεναου, στην ζωή στο στρατόπεδο και την τραγικότητα της εμπειρίας του, όμως δεν αναφέρει λεπτομέρειες για την εργασία στα κρεματόρια. Αναρωτιέται και συλλογίζεται συνεχώς όμως για το πόσο βάρβαρος είναι ο κόσμος στον οποίο εξαναγκάστηκε να ζήσει, ενώ προσπαθώντας να εξηγήσει την καταστροφή αναφέρει: «*όσο πιο αναπτυγμένος είναι ένας πολιτισμός, τόσο πιο σκληροί είναι οι δολοφόνοι του, όσο πιο πολιτισμένη είναι μια κοινωνία, τόσο πιο*

²⁸⁷ Το συγκεκριμένο κομμάτι το αναλύει ο Greif στο έργο του για τους *Sonderkommando* και το μετέφρασα από τα αγγλικά (το πρωτότυπο στο έργο του Greif: «*The actual goal of my writing, in fact, is that that my life, doomed to death [...] and that my days of hell, my hopeless mornings, acquire a purpose for the future [...] I report to you only a part, a minuscule part, of what happened in the hell of Birkenau-Auschwitz*») (Greif, *We Wept*, 2005, σ. 47)

²⁸⁸ Garbarini Alexandra, ό.π. εισαγωγή.

σκληροί είναι οι βάρβαροι της». Όσον αφορά την εξέγερση στο χειρόγραφο του ο Gradowski αναφέρει το εξής: «Θέλαμε να κάνουμε ένα μεγάλο χτύπημα. Όμως οι άνθρωποι του στρατοπέδου, ένα μέρος των Εβραίων, οι Ρώσοι και οι Πολωνοί μας συγκράτησαν με όλες τις δυνάμεις τους και μας υποχρέωσαν να αναβάλουμε την ημερομηνία», εκφράζοντας έτσι την πικρία του που τα πρώτα σχέδια για μια εξέγερση ναυάγησαν.²⁸⁹

Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα ημερολόγια, όπως για παράδειγμα του Leib Langfuss, ο οποίος περιγράφει την τραγική κατάσταση μιας ομάδας γυναικών που μεταφέρθηκαν στο Μπίρκεναου στις αρχές του 1944, όμως φτάνει μέχρι την στιγμή πριν την εξόντωση στους θαλάμους αερίων λέγοντας: «Φεύγω κρυφά γρήγορα». Ο Langfuss γενικά στο ημερολόγιο του φαίνεται να εστιάζει στο πόσο αδίστακτοι ήταν οι διώκτες τους²⁹⁰ Όπως φαίνεται ακόμη και ίδιοι, ενώ αισθάνονταν την ανάγκη να μιλήσουν για αυτό που είχαν δει και συνέχιζαν να βλέπουν, δεν έβρισκαν λέξεις να το περιγράψουν με λεπτομέρειες ή δεν ήταν έτοιμοι ακόμα να το περιγράψουν.

Βέβαια στο χειρόγραφο του Μαρσέλ Νατζαρή, που αποτελεί και την μοναδική περίπτωση Έλληνα Εβραίου *Sondrekommando*, του οποίου το χειρόγραφο βρέθηκε θαμμένο κοντά στα κρεματόρια, ο ίδιος καταγγέλλει με περισσότερες λεπτομέρειες για τις διαδικασίες και τα φοβερά εγκλήματα, που είδε να διαπράττονται μέσα στα κρεματόρια και τους θαλάμους αερίων. Ήδη στις πρώτες σελίδες απεγνωσμένος αναφέρεται στα κρεματόρια και την δουλειά που τους εξανάγκασαν να κάνουν. Συγκεκριμένα αναφέρει στην σελίδα τρία: «[...] τη 11 Απριλίου φθάσαμε στο Άουσβιτς όπου μας μετέφεραν στο στρατόπεδο του Μπίρκεναου μείναμε ένα μήνα περίπου στην καραντίνα και από εκεί μας απόσπασαν τους γερούς και δυνατούς. Πού; Πού; Μήτσο μου; Σ' ένα κρεματόριο θα σου εξηγήσω παρακάτω την ωραία μας δουλειά που θέλησε ο Παντοδύναμος να πράξουμε».²⁹¹ Βλέπουμε επομένως ότι ο Νατζαρή μπαίνει σχεδόν αμέσως στο θέμα και νοιώθει την ανάγκη να μιλήσει για αυτά που έχει δει και συνεχίζει να βλέπει με λεπτομέρειες. Το χειρόγραφο του ο Νατζαρή φαίνεται να το γράφει τον Νοέμβριο του 1944 («3-11-1944»), μετά την εξέγερση της 7^{ης} Οκτωβρίου του 1944 και έχει την μορφή γράμματος. Συγκεκριμένα γράφει: «Προς τους αγαπημένους μου, Δημήτριον Αθαν. Στεφανίδης Ηλίας Κοέν-Γεώργιος Γούναρης». Αυτό μας δείχνει την ανάγκη ενός ανθρώπου να αισθανθεί ότι κάτι έχει μείνει πίσω από την παλιά του ζωή, ότι θα βρει κάποιους που θα τον πιστέψουν, κάποιους που θα τον ακούσουν, προσπαθεί μέσα σε συνθήκες απομόνωσης και εξευτελισμού να φτιάξει μια νοητή γέφυρα επικοινωνίας με τους δικούς του ανθρώπους. Έψαχνε μέσα από την επιστολή του την ανθρωπιά που του είχαν στερήσει, να πάρει πίσω μέσα από την γραφή «το ανθρώπινο πρόσωπο» και τον εαυτό του.²⁹²

²⁸⁹ Langbein Hermann, ό.π., σ. 199.

²⁹⁰ Lawson Tom, ό.π., σ. 245.

²⁹¹ Νατζαρή Μαρσέλ, *Χειρόγραφα 1944-1947. Από την Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομιάντο του Άουσβιτς*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αλεξάνδρεια, 2018, σ 41.

²⁹² Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Το χειρόγραφο», ό.π., σ. 146.

Εκφράζει άμεσα τα συναισθήματα του και τονίζει πως με τόσα που έχει δει δεν φοβάται πια τον θάνατο ενώ αναφέρει: «*Η μόνη μου επιθυμία είναι να λάβουν τα χέρια σας αυτά που σας γράφω*».²⁹³ Επίσης προσπαθεί να σκεφτεί το μετά και όσους γυρίσουν και κάνει έκκληση στην σελίδα εννέα στον φίλο του να βοηθήσει όποιον επιστρέψει.²⁹⁴ Στο χειρόγραφο του βλέπουμε έναν άνθρωπο που κυριολεκτικά αντιστέκεται και αρνείται να μπει σε μια κατάσταση αυτόματου και ο οποίος καταβάλλει κάθε προσπάθεια να διατηρήσει την υποκειμενικότητα του και την συνείδηση του, να διατηρήσει μια ελπίδα για δικαιοσύνη και τιμωρία.²⁹⁵

Όσον αφορά την εξέγερση, εφόσον γράφει αφού έχει συμβεί, δεν αναφέρει ιδιαίτερες λεπτομέρειες, όμως στην σελίδα έξι κάνει λόγο γι' αυτήν και μάλιστα την αποκαλεί «*Ηρωικήν Αντίστασιν*», ενώ αναφέρει πως στην εξέγερση έχασε δυο φίλους του τον Βίκο Βρούδο και Μωΐς Ααρών που ήταν και οι δυο από την Θεσσαλονίκη.²⁹⁶ Η εναλλαγή των συναισθημάτων είναι επίσης αρκετά έντονη και αυτό είναι κάτι το οποίο το παρατηρούμε συχνά σε τέτοιες μαρτυρίες, καθώς αυτή η έντονη μετατροπή των συναισθημάτων τονίζει την έντονα μεταβαλλόμενη εμπειρία και την αβεβαιότητα στα στρατόπεδα εξόντωσης.²⁹⁷ Έτσι βλέπουμε συχνές εναλλαγές συναισθημάτων, από την ελπίδα στον φόβο και από εκεί στον θυμό, την απόγνωση και την ανάγκη για εκδίκηση. Στο χειρόγραφο του Νατζαρή αυτή η εναλλαγή συναισθημάτων είναι εμφανής. Ο φόβος του, για παράδειγμα στο χειρόγραφο του 1944, για το πως θα τον κρίνουν οι δικοί του άνθρωποι, η απόγνωση του σε σημείο να θέλει να πέσει μαζί με τους νεκρούς στην φωτιά και τελικά η ελπίδα και η ανάγκη του για ζωή και εκδίκηση είναι εμφανής. Συγκεκριμένα αναφέρει: «*Αγαπημένοι μου θα πείτε διαβάζοντας τι εργασία έκαμνα, πώς μπόρεσα να κάνω εγώ ο Μανώλης [...] αυτή την δουλειά καίγοντας τους ομοθρήσκους μου [...] σκέφτηκα πολλές φορές να μπω και εγώ μαζί τους να τελειώσω αλλά με κρατούσε πάντα η εκδίκισης. Θέλησα και θέλω να ζήσω για να εκδικηθώ*».²⁹⁸

Μια πτυχή πολύ ενδιαφέρουσα, που παρουσιάζεται στα «*μυστικά χειρόγραφα*» των *Sonderkommando*, όπως αναφέρει ο Greif, είναι και οι περιγραφές των διάφορων τρόπων που είχα βρει έτσι ώστε να μπορούν να εκπληρώνουν μέρος των θρησκευτικών καθηκόντων τους κάτω από αυτές τις συνθήκες και αυτό είναι πραγματικά ένα εκπληκτικό σημείο των χειρογράφων αυτών.²⁹⁹ Είναι εκπληκτικό γιατί ουσιαστικά περιγράφεται μια μορφή αντίστασης, καθώς το να γίνεται προσπάθεια από τους κρατούμενους να διατηρηθούν κάποια θρησκευτικά έθιμα, σε ένα χώρο όπως τα στρατόπεδα εξόντωσης, όπου η ανθρώπινη ζωή και αξία βεβηλώθηκαν, ήταν πράξη αντίστασης. Το να διατηρήσουν οι κρατούμενοι που έξω από το στρατόπεδο ήταν θρησκευόμενοι, την πίστη τους ήταν σαν να διατηρούν ένα

²⁹³ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σ. 46.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 47.

²⁹⁵ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Το χειρόγραφο», ό.π., σ. 138.

²⁹⁶ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σσ. 44-45.

²⁹⁷ Garbarini Alexandra, ό.π., σ. 164.

²⁹⁸ Νατζαρή Μαρσέλ, ό.π., σσ. 46-47.

²⁹⁹ Greif Gideon, ό.π., σ. 37.

κομμάτι του εαυτού τους. Στο ημερολόγιο του ο Gradowski για παράδειγμα, περιγράφει ότι γινόταν προσπάθεια να διατηρηθούν κάποιες θρησκευτικές πρακτικές. Για παράδειγμα υπήρχαν κρατούμενοι στα κρεματόρια που λέγανε καθημερινά εβραϊκές προσευχές, συγκεκριμένα ο Gradowski αναφέρει: «*Ανεβαίνω πάνω να δω πως είναι τα πράγματα πίσω από την μεγάλη καπνοδόχο. Πολλοί παλαιότεροι φίλοι συνήθιζαν να κάθονται εκεί και κάποιοι νέοι που η δουλειά τους ήταν πραγματικά να κάθονται εκεί, κρυφά από τους φρουρούς, λέγανε έναν ψαλμό, ένα απόσπασμα του Mishna ή προσευχές*».³⁰⁰ Επομένως βλέπουμε ότι μέσα από τα ίδια ημερολόγια, η συγγραφή των οποίων θεωρείται από μόνη της πράξη αντίστασης, μπορούμε να αναδείξουμε και άλλες πλευρές της καθημερινής ζωής μέσα στα στρατόπεδα και αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό στην μελέτη της αντίστασης. Για το ζήτημα της διατήρησης κάποιων θρησκευτικών πρακτικών μέσα στο στρατόπεδο μιλάει και ο Σλόμο Βενέτσια αναφέροντας πως κάποιοι κρατούμενοι προσεύχονταν καθημερινά παρόλο που κάτι τέτοιο ήταν υπερβολικά επικίνδυνο στα πλαίσια του στρατοπέδου. Επίσης αναφέρει ότι οι κρατούμενοι των *Sonderkommando* μπορούσαν να βρίσκουν με σχετική ευκολία βιβλία με προσευχές.³⁰¹

Για την συγγραφή ημερολογίου μιλάει επίσης και ο Γιακόβ Γκαμπάι στην μαρτυρία που έδωσε στον Gideon Greif. Όταν ο Greif του αναφέρει πόσο εντυπωσιασμένος είναι που ο Γκαμπάι θυμάται με ακρίβεια όλες τις ημερομηνίες και όλες τις λεπτομέρειες για διάφορα περιστατικά, εκείνος του απάντησε ότι τις θυμόταν γιατί κρατούσε ημερολόγιο από την πρώτη μέρα που «*επιλέχθηκε*» να εργαστεί στην «*Ειδική Ομάδα*» και μέχρι τις 18 Ιανουαρίου του 1945, όταν το στρατόπεδο απελευθερώθηκε. Συγκεκριμένα αναφέρει: «*Κρατούσα σημειώσεις κάθε μέρα. Σχεδόν πεντακόσιες σελίδες [...] Κάθε μέρα έγραφα τι έκανα στο Sonderkommando. Υπήρχε κάτι καινούργιο κάθε μέρα*», ενώ όταν ρωτήθηκε για το εάν γνώριζε κάποιος άλλος αυτή την πράξη του απάντησε ότι την γνώριζαν ελάχιστοι, μόνο κάποιοι φίλοι γιατί ήταν απαραίτητο να μείνει μυστικό. Το ημερολόγιο το κρατούσε γιατί του έδινε την ελπίδα ότι κάποια μέρα θα έβγαινε ζωντανός από εκεί μέσα, επομένως βλέπουμε πόση σημαντική ήταν η γραφή για ανύψωση του ηθικού τους. Όσον αφορά το τι απέγινε το ημερολόγιο του, ο ίδιος αναφέρει ότι δεν το έθαψε κάπου και το άφησε γιατί δεν μπορούσε να το πάρει μαζί του στην πορεία από το Μπίρκεναου στο Μάουτχουζεν, καθώς οι σελίδες ήταν πάρα πολλές και φοβήθηκε ότι θα τον σκότωναν εάν το ανακάλυπταν.³⁰²

Όπως βλέπουμε, οι *Sonderkommando* είχαν προχωρήσει σε μια ακόμη πολύ ισχυρή πράξη αντίστασης ακόμη και εάν οι ίδιοι δεν την είχαν στο μυαλό τους ως τέτοια αλλά ως έναν τρόπο να δώσουν φωνή στην φρικτή εμπειρία τους. Είχαν αποφασίσει να γράψουν και να αφήσουν πίσω τους μαρτυρίες συγκλονιστικές, αυθεντικές, χειρόγραφες, στις οποίες περιέγραφαν με όσα λόγια και λέξεις τους είχαν μείνει την

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 35.

³⁰¹ Βενέτσια Σλόμο, *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Αθήνα, Πατάκη, 2007, σ. 152.

³⁰² Greif Gideon, ό.π., σσ. 193-194.

φρίκη την οποία ζούσαν. Είναι ίσως από τα πιο σημαντικά κείμενα μαρτυρίας που έχουμε για το Άουσβιτς, όπως αναφέρει ο Βρετανός ιστορικός, ειδικός στην έρευνα για το Ολοκαύτωμα, Dan Stone.³⁰³ Μπορεί τα χειρόγραφα και τα ημερολόγια των Εβραίων στα στρατόπεδα εξόντωσης να μην έφερναν πίσω τα εκατομμύρια των νεκρών, όμως εξασφάλιζαν με κάποιο τρόπο ότι η φρικτή εμπειρία τους γίνονταν γνωστή στον υπόλοιπο κόσμο. Ακόμη και εάν πίστευαν ότι η προσπάθειά τους, να περιγράψουν αυτό που δεν μπορούσαν να βρεθούν λέξεις για να περιγραφεί, θα αποτύχει, εντούτοις επέμειναν και συνέχισαν να προσπαθούν να καταγράψουν ότι είχαν δει, γιατί για εκείνους αυτή η πράξη ήταν ένα χρέος, μια δέσμευση προς την ανθρωπότητα και τις δυνατότητες των ανθρώπων να διαπράττουν φρικαλεότητες.³⁰⁴ Τα χειρόγραφα των *Sonderkommando* είναι μαρτυρίες γραμμένες από ανθρώπους που «άγγιζαν τον πάτο» και ένοιωσαν την ανάγκη από την πρώτη στιγμή να αντισταθούν, με όποιον τρόπο τους είχε μείνει, σε ένα σύστημα που τους έκανε να λειτουργούν σαν μηχανές και μέσα από τις γραμμές που έγραψαν κατάφεραν να πάρουν πίσω το ανθρώπινο πρόσωπο, που τους είχαν στερήσει και αυτό ήταν μια πολύ ισχυρή πράξη αντίστασης.

---

³⁰³ Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Το χειρόγραφο», ό.π., σ. 134.

³⁰⁴ Garbarini Alexandra, ό.π., σ. 160.

Κεφάλαιο 9^ο

Οι εξεγέρσεις στα στρατόπεδα θανάτου Τρεμπλίνκα και Σόμπιμπορ.

Όπως αναφέρει ο Saul Friedlander όταν πλέον δεν υπήρχε καμία ελπίδα επιβίωσης και το τέλος φαινόταν να πλησιάζει, τότε οι συνθήκες για μια εξέγερση είχαν ωριμάσει.³⁰⁵ Έτσι και έγινε στις δυο περιπτώσεις που θα εξετάσω στην ενότητα αυτή συνοπτικά, στις περιπτώσεις των στρατοπέδων εξόντωσης της Τρεμπλίνκα και του Σόμπιμπορ, ξεκινώντας με χρονολογική σειρά από εκείνη στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα. Αν και στην εργασία αυτή κύριο ζήτημα αποτέλεσε η αντίσταση στο σύμπλεγμα στρατοπέδων του Άουσβιτς, θεωρώ απαραίτητο και εξαιρετικά σημαντικό, παρόλο που οι εξεγέρσεις στα δύο αυτά στρατόπεδα προηγήθηκαν χρονικά της εξέγερσης των *Sonderkommando*, να αναφερθούν τα γεγονότα που οδήγησαν σ' αυτές.

• Η εξέγερση στην Τρεμπλίνκα

Το Νοέμβριο του 1941, οι ναζί δημιουργούν ένα στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας βορειοανατολικά της Βαρσοβίας, γνωστό ως «*Τρεμπλίνκα Ι*». Τον Ιούλιο του 1942, ολοκληρώνεται και η ανέγερση του στρατοπέδου εξόντωσης «*Τρεμπλίνκα ΙΙ*», όπου και ξεκινούν να λειτουργούν και οι θάλαμοι αερίων. Από τον Ιούλιο του 1942 μέχρι και τον Νοέμβριο του 1943 όταν και αποφασίζεται από τους ναζί η διάλυση του στρατοπέδου, δολοφονούνται περίπου 870.000-925.000 Εβραίοι στο συγκεκριμένο στρατόπεδο εξόντωσης. Οι Εβραίοι που εκτοπίζονται στην Τρεμπλίνκα, προέρχονταν κυρίως από το γκέτο της Βαρσοβίας, ενώ έχουμε και Εβραίους που προέρχονται από την Θράκη και την Γιουγκοσλαβία. Φυσικά ακολουθούνται οι γνωστές διαδικασίες, με την «*διαλογή*», κατά την οποία διαλέγονταν ποιοι θα οδηγούνταν κατευθείαν στον θάνατο και ποιοι θα χρησιμοποιούνταν για καταναγκαστική εργασία, η εξόντωση στους θαλάμους αερίων και η ταφή των πτωμάτων σε ομαδικούς τάφους από τους ίδιους τους Εβραίους που εξαναγκάζονταν να κάνουν αυτή την δουλειά.

Στις αρχές του φθινόπωρου του 1942, αποφασίζεται η εκταφή και η αποτέφρωση των σωρών με σκοπό να εξαφανιστεί κάθε ίχνος των μαζικών δολοφονιών. Το αποτρόπαιο αυτό έργο έπρεπε να το φέρουν εις πέρας Εβραίοι κρατούμενοι. Οι εκτοπίσεις στο στρατόπεδο ολοένα και μειώνονταν και όσοι είχαν καταφέρει μέχρι τότε να επιζήσουν καταλάβαιναν ότι πλησίαζε το τέλος τους, καθώς οι ναζί δεν ήταν διατιθέμενοι να αφήσουν κανένα μάρτυρα ζωντανό, που θα μπορούσε να πιστοποιήσει όλες αυτές τις φρικαλεότητες, επομένως έπρεπε να γίνει σύντομα κάτι. Στο έργο του ο Friedlander αναφέρει την μαρτυρία ενός επιζώντα της εξέγερσης στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα, του Shmuel Wilenberg, ο οποίος τονίζει: «*Η δουλειά στο στρατόπεδο λιγότευε διαρκώς. [...] Για ένα διάστημα μας έδιναν καλύτερο φαγητό*

---

³⁰⁵ Friedlander Saul, *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι: Ι. Τα χρόνια των διώξεων, 1933-1939. ΙΙ. Τα χρόνια της εξόντωσης 1939-1945*, Μετάφραση: Ηλίας Ιατρού, Πόλις, 2013, σ. 971.

και μεγαλύτερες μερίδες. Σχηματίσαμε την εντύπωση ότι οι Γερμανοί ήθελαν να μας σκοτώσουν και προσπαθούσαν να μας ξεγελάσουν με την συμπεριφορά τους».³⁰⁶

Στα τέλη του 1943, οριστικοποιήθηκε από μια ομάδα κρατούμενων η απόφαση για εξέγερση, με σκοπό να αποδράσουν όσο το δυνατόν περισσότεροι κρατούμενοι μπορούσαν πριν οι ναζί αποφασίσουν τον «τελικό προορισμό» τους. Επίσης ένας ακόμη στόχος ήταν να καταφέρουν κάποιοι για ενημερώσουν τον έξω κόσμο για τις μαζικές εξοντώσεις, που λάμβαναν χώρα στο στρατόπεδο εξόντωσης.³⁰⁷ Η εξέγερση αποφασίστηκε για τις 2 Αυγούστου, στις 16:30 το απόγευμα, όμως την στιγμή της εξέγερσης τίποτα δεν πήγε σύμφωνα με το σχέδιο. Κρατούμενοι μπήκαν αθόρυβα στο οπλοστάσιο και προσπάθησαν να κλέψουν όπλα, όμως έγιναν γρήγορα αντιληπτοί. Ο πρώτος πυροβολισμός έπεσε μισή ώρα νωρίτερα με αποτέλεσμα η επικοινωνία μεταξύ των ομάδων μάχης να γίνει αδύνατη. Η επικοινωνία, ήταν εξαιρετικά δύσκολο να υπάρξει σε τέτοιες συνθήκες και αυτή η αδυναμία ήταν σίγουρα ένας ακόμη κατασταλτικός και καταλυτικός παράγοντας, που οδήγησε στο να μην πετύχει η εξέγερση.³⁰⁸

Σύντομα επικράτησε χάος, εξεγερμένοι έβαλαν φωτιά σ' ένα σημείο του στρατοπέδου, ενώ εκατοντάδες κρατούμενοι έκαναν έφοδο στην κύρια πύλη και προσπάθησαν να δραπετεύσουν. Αν και τα νούμερα διαφέρουν, σύμφωνα με εκτιμήσεις, από τους 850 κρατούμενους που βρίσκονταν στο στρατόπεδο την μέρα της εξέγερσης 100 συνελήφθησαν αμέσως, περίπου 350 σκοτώθηκαν κατά την διάρκεια των συγκρούσεων και περίπου 400 κατάφεραν να δραπετεύσουν εκ των οποίων οι περισσότεροι συνελήφθησαν μέσα στις επόμενες ώρες, ενώ περίπου 70 - 100 άτομα κατάφεραν να ξεφύγουν, τόσο από τους ναζί όσο και από τους εχθρικούς πληθυσμούς.³⁰⁹

- **Η εξέγερση στο Σόμπιμπορ**

Η επόμενη εξέγερση έλαβε μέρος σε ένα άλλο στρατόπεδο θανάτου ανατολικά της Πολωνίας, το Σόμπιμπορ. Το στρατόπεδο δημιουργήθηκε την άνοιξη του 1942, αποκλειστικά με σκοπό την εξόντωση των Εβραίων. Ξεκίνησε την λειτουργία του με τις πρώτες δοκιμαστικές εκτελέσεις σε θαλάμους αερίων και συνέχισε έτσι μέχρι το τέλος του. Ήδη από το καλοκαίρι του 1943, εξαπλώνονταν οι φήμες για την εκκαθάριση του στρατοπέδου, ενώ οι εκτοπισμοί στο Σόμπιμπορ ολοένα και λιγόστευαν. Αυτό φυσικά ήταν κάτι που γέμισε φόβο τους κρατούμενους, που είχαν καταφέρει να μείνουν ακόμα ζωντανοί, καθώς μια τέτοια εκκαθάριση θα σήμαινε αυτομάτως και το δικό τους τέλος, αφού όπως είδαμε και στην περίπτωση της Τρεμπλίνκα, οι ναζί δεν ήταν διατιθέμενοι να αφήσουν κανένα ίχνος των μαζικών εξοντώσεων. Τον φόβο αυτό ήρθαν να επιβεβαιώσουν και τα σημειώματα που

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 972.

³⁰⁷ Leydesdorff Selma, *Sasha Pechersky: Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History*, Routledge, 2017.

³⁰⁸ Friedlander Saul, *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι: I. Τα χρόνια των διώξεων, 1933-1939. II. Τα χρόνια της εξόντωσης 1939-194*, Μετάφραση: Ηλίας Ιατρού, Πόλις, 2013, σ. 972.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 973.

βρεθήκαν στα ρούχα των κρατουμένων από το στρατόπεδο εξόντωσης Μπέλζεκ (Belzec) στην περιοχή Λούμπλιν της Πολωνίας, οι οποίοι μετά την εκκαθάριση του στρατοπέδου οδηγήθηκαν στο Σόμπιμπορ και εκτελεστήκαν. Στα σημειώματα αυτά προειδοποιούσαν τους κρατούμενους του Σόμπιμπορ για το ποια θα ήταν η μοίρα τους.³¹⁰ Σίγουρα αυτή η κίνηση των κρατουμένων του Μπέλζεκ, να προσπαθήσουν να προειδοποιήσουν τους κρατούμενους του Σόμπιμπορ για το τι τους περίμενε αποτελεί από μόνη της μια εξαιρετικής σημασίας πράξη αντίστασης, από μελλοθάνατους, που προσπαθούσαν να προειδοποιήσουν έστω και την ύστατη στιγμή τους συκρατούμενους τους, για το τι τους περίμενε.

Την ίδια περίοδο και κάτω από αυτές τις τραγικές συνθήκες είχε αρχίσει να δημιουργείται από Πολωνούς Εβραίους, ένας μικρός πυρήνας αντίστασης με επικεφαλής τον Leon Feldhendler, χτίζοντας έτσι ένα υπόβαθρο για να ξεκινήσουν οι συζητήσεις για μια επερχόμενη εξέγερση. Οι φόβοι για εκκένωση αλλά και οι πληροφορίες που ήρθαν από έξω για την εξέγερση στο γκέτο της Βαρσοβίας αλλά και στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα, έκαναν ακόμη πιο έντονη την ανάγκη για μια εξέγερση. Επομένως βλέπουμε πόσο σημαντική ήταν η ενημέρωση από τον έξω κόσμο και πόσο καταλυτική για να γεννήσει τις σπίθες της εξέγερσης. Όμως το πρόβλημα ήταν ότι δεν υπήρχαν οι απαραίτητες γνώσεις και οι στρατηγικές δεξιότητες για να υλοποιηθεί ένα τέτοιο σχέδιο, δεν υπήρχε δηλαδή κάποιο άτομο απολύτου εμπιστοσύνης με εμπειρία, κυρίως στρατιωτική, που θα ήξερε από όπλα και θα μπορούσε να βάλει σε εφαρμογή ένα σχέδιο.³¹¹ Ήταν άλλωστε εξαιρετικά σημαντικός παράγοντας στην οργάνωση μιας εξέγερσης η παρουσία κρατούμενων με στρατιωτική εμπειρία.

Τα πράγματα άλλαξαν όταν στις 22 Σεπτεμβρίου του 1943, έφτασε στο Σόμπιμπορ μια αποστολή με περίπου 2.000 Εβραίους και Σοβιετικούς αιχμαλώτους πολέμου. Μέσα στην αποστολή αυτή βρίσκονταν και ο Alexander («Sasha») Pechersky, ο οποίος ήταν Εβραίος αιχμάλωτος πολέμου και υπολοχαγός του Κόκκινου Στρατού. Αμέσως μόλις έφτασε η αποστολή, έγινε η «διαλογή» και οι SS επέλεξαν 80 περίπου άνδρες για καταναγκαστική εργασία μέσα σ' αυτούς και τον Pechersky, ενώ οι υπόλοιποι δολοφονήθηκαν στους θαλάμους αερίων. Μέσα στην συγκεκριμένη αποστολή ήταν και ο Yehuda Lerner, ο οποίος συμμετείχε στην εξέγερση, την προφορική μαρτυρία του οποίου βλέπουμε στο ντοκιμαντέρ του Claude Lanzmann «*Sobibor 14 October 1943, 4 p.m.*», που είναι αποκλειστικά αφιερωμένο σ' αυτόν. Ο ίδιος περιγράφει την άφιξη του και την διαδικασία της «διαλογής» στο στρατόπεδο θανάτου αλλά και το πόσο σοκαρίστηκε, όταν έμαθε ότι «*καινέ ανθρώπους*» μέσα στο στρατόπεδο.³¹²

³¹⁰ Schelvis Jules, *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*, United States Holocaust Memorial Museum, 2007, σ. 146.

³¹¹ Στο ίδιο, σσ. 147-148.

³¹² Προφορική συνέντευξη του Yehuda Lerner, *Sobibor 14 October 1943, 4 p.m.* Σκηνοθεσία: Claude Lanzmann 2001.

Για τον Feldhendler και για την ομάδα που ήδη είχε δημιουργηθεί, ο Pechersky και οι άλλοι Σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου έδωσαν πολλές ελπίδες, καθώς ήταν σε θέση με τις γνώσεις και τις δεξιότητες τους, να οργανώσουν και να υλοποιήσουν ένα σχέδιο για εξέγερση. Οι συζητήσεις των Feldhendler και Pechersky ξεκίνησαν σχεδόν αμέσως, κάτω από άκρα μυστικότητα για να βρεθεί ένα σχέδιο που θα είχε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επιτυχία. Ο Pechersky έδωσε όλες τις απαραίτητες πληροφορίες για την κατάσταση του πολέμου, κάτι το οποίο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, αφού οι κρατούμενοι στα στρατόπεδα είχαν πλήρη άγνοια για το τι συνέβαινε όχι μόνο έξω αλλά πολλές φορές και μέσα στο ίδιο το στρατόπεδο. Τόνισε επίσης ότι δεν έπρεπε να υπολογίζουν στην εξωτερική βοήθεια της αντίστασης *«γιατί δεν ήταν διατιθέμενοι να ρισκάρουν για μια χούφτα Εβραίους»*, επομένως έπρεπε να βασιστούν αποκλειστικά και μόνο στις δίκες τους δυνάμεις. Από την άλλη ο Feldhendler ενημέρωσε τον Pechersky για την κατάσταση μέσα στο στρατόπεδο, όσον αφορά τον χώρο, αλλά και για τις προηγούμενες ατομικές προσπάθειες διαφυγής, οι περισσότερες από τις οποίες δεν ήταν επιτυχημένες.³¹³

Μέσα από τις μαρτυρίες μπορούμε να καταλάβουμε πόσο σημαντικό ήταν για αυτούς τους ανθρώπους, που είχαν κυριολεκτικά δει τον θάνατο με τα ίδια τους τα μάτια και γνώριζαν ότι τους περιμένει παρόμοια μοίρα, να συζητούν για την οργάνωση μιας εξέγερσης. Το να σχεδιάσουν κάτι, ακόμη και χωρίς να έχει μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας, τους κρατούσε ζωντανούς, τους έδινε πίσω όση αξιοπρέπεια τους είχαν στερήσει, ενώ ήταν διατεθειμένοι να παλέψουν ακόμα και για να *«διαλέξουν»* εκείνοι το πώς θα πεθάνουν και όχι να οδηγηθούν στους θαλάμους αερίων.

Ο επιζών Kalmen Wewryk, Πολωνός Εβραίος, ο οποίος συμμετείχε στην εξέγερση ενεργά, στην μαρτυρία του αναφέρει το εξής: *«Οι Γερμανοί είχαν καταφέρει να μας στερήσουν την εικόνα μας ως ανθρωπινά όντα και την αξιοπρέπεια μας. Γι' αυτό και η εξέγερση [...] που ήρθε αργότερα ήταν σημαντική. Είτε ζήσουμε, είτε πεθάνουμε τουλάχιστον θα πάρουμε πίσω την αξιοπρέπεια μας»* ενώ τονίζει πως οι Σοβιετικοί αιχμάλωτοι μαζί με τον Pechersky που είχαν φτάσει στο στρατόπεδο είχαν στρατιωτική εμπειρία και γνώριζαν πολύ καλά για τα όπλα γεγονός που ήταν εξαιρετικά σημαντικό.³¹⁴ Άλλη μια γυναίκα επιζώσα του Σόμπιμπορ, η Esther Raab Εβραία από την Πολωνία, σε συνέντευξη της στο USHMM μεταξύ άλλων είπε *«[...]ξεκινήσαμε να σκεπτόμαστε την εξέγερση [...] και αυτό ήταν κάτι που μας έδωσε θάρρος να επιβιώσουμε. Ξεκινήσαμε να σχεδιάζουμε, και νοιώσαμε ότι κάναμε κάτι, δοκιμάσαμε κάτι [...] ίσως θα μπορούσαμε να πάρουμε εκδίκηση για όσους δεν μπόρεσαν»*, ενώ θυμήθηκε και την συζήτηση που είχε με τον Leon Feldhendler, ο οποίος του είχε πει *«Εάν πετύχετε θα είναι υπέροχο. Εάν όχι θα δεχτείτε μια σφαίρα και είναι καλύτερο από το να οδηγηθείτε στους θαλάμους αερίων»*.³¹⁵ Η Esther, η

³¹³ Schelvis Jules, σσ. 149-150.

³¹⁴ Leydesdorff Selma, *Sasha Pechersky: Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History*, Routledge, 2017, σσ. 99-100, & σ. 115.

³¹⁵ Στο ίδιο, σ. 100.

οποία βρισκόταν ανάμεσα σε εκείνους που ξέφυγαν από τα πυρά και διασώθηκαν, όπως φαίνεται, βρισκόταν μέσα στο γκρουπ των κρατουμένων, που οργάνωσαν την εξέγερση, κάτι το οποίο είναι εξαιρετικά σημαντικό γιατί και μας πληροφορεί και για την συμμετοχή των γυναικών και τον ρόλο τους στις συζητήσεις που αφορούσαν την εξέγερση.³¹⁶ Την ίδια στάση βλέπουμε και από τον Yehuda Lerner, ο οποίος αναφέρει ότι γνώριζε ότι θα πέθαινε, αλλά προτιμούσε να πεθάνει μαχόμενος αντί να οδηγηθεί στους θαλάμους αερίων.³¹⁷

Στην περίπτωση του Σόμπιμπορ ενδιαφέρον έχει και το ζήτημα του ηγέτη. Στις περισσότερες μαρτυρίες, η άφιξη των Ρώσων και η παρουσία του Pechersky έχουν επισκιάσει το γεγονός ότι στο στρατόπεδο υπήρχε ήδη μια ομάδα με επικεφαλής τον Leon Feldhender. Παρόλα αυτά χωρίς τις διασυνδέσεις και τις στρατιωτικές δεξιότητες του Pechersky δεν θα μπορούσε να οργανωθεί και να υλοποιηθεί το σχέδιο. Το ζήτημα αυτό γίνεται φανερό και μέσα από τις μαρτυρίες, καθώς υπάρχουν από την μια κάποιοι που αναγνωρίζουν την κομβική παρουσία των Ρώσων, ενώ από την άλλη υπάρχουν κάποιοι, που τονίζουν πόσο σημαντική ήταν η προεργασία που είχε γίνει από την πολωνική πλευρά.³¹⁸ Στην συνέντευξη του για το «*Shoa Visual History Archive*», ο Πολωνοεβραίος Samuel Lerer³¹⁹, ο οποίος ήταν ένας από τους πρώτους κρατούμενους που έφτασαν στο Σόμπιμπορ και κατάφερε μετά την εξέγερση να κρυφτεί στο δάσος και να μπορέσει να διαφύγει, υποστηρίζει ότι ο Feldhendler ήταν σημαντικότερος ηγέτης, ενώ και ο Don Freiberg έχει την ίδια άποψη και επισημαίνει πως οι Πολωνοί Εβραίοι γνώριζαν πολύ καλά για τα ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα και για τις γραμμές του τηλεφώνου, γεγονός που έπαιξε σημαντικό ρόλο στο τεχνικό κομμάτι της εξέγερσης.³²⁰ Το συγκεκριμένο ζήτημα για το ηλεκτροφόρο συρματοπλέγμα και τις γραμμές τηλεφώνου το αναφέρει και ο Lerner στο ντοκιμαντέρ του Lanzmann, τονίζοντας πόσο σημαντικό ήταν να κοπεί το ρεύμα για την εξέλιξη της εξέγερσης.

Μετά από πολλές μυστικές συζητήσεις, η εξέγερση αποφασίστηκε για τις 14 Οκτώβριου στις 16:00 το απόγευμα «ακριβώς», όταν πολλά από τα μέλη των SS θα έλειπαν από το στρατόπεδο. Το σχέδιο έπρεπε να διακατέχεται από απόλυτη ακρίβεια και εγρήγορση, καθώς όπως αναφέρει ο Lerner «*Οι Γερμανοί ήταν πολύ ακριβείς [...] όλο το σχέδιο βασίστηκε στην ακρίβεια των Γερμανών*». Η προμήθεια σφυριών, τσεκουριών και άλλων αιχμηρών αντικειμένων ήταν σχετικά εύκολη, καθώς είχαν πρόσβαση σ' αυτά όσοι δούλευαν στο *Lager 4*. Το σχέδιο ήταν να σκοτώσουν δεκαέξι από τα τριάντα μέλη των SS, που θα βρίσκονταν στο στρατόπεδο την ώρα εκείνη. Μετά θα φορούσαν τις στολές τους και θα έπαιρναν τα όπλα τους, με την

³¹⁶ Κομμάτι από την μαρτυρία της Esther Raab στο USHMM, όπου μιλάει για την εξέγερση. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/oral-history/esther-raab-describes-the-uprising-in-sobibor>

³¹⁷ Προφορική συνέντευξη του Yehuda Lerner, στο *Sobibor*, Σκηνοθεσία: Claude Lanzmann

³¹⁸ Leydesdorff Selma, ό.π.

³¹⁹ Επίσης συνέντευξη του Samuel Lerer το 1983, στο ολλανδικό site «*Sobibor interviews*».

<https://www.sobiborinterviews.nl/en/search-interviews?miwview=ff&mizig=317&miaet=14&micode=804b&minr=1412675>

³²⁰ Leydesdorff Selma, ό.π., σ. 115.

ελπίδα ότι οι Ουκρανοί φύλακες δεν θα τους καταλάβαιναν θα έφευγαν από την κεντρική πύλη.

Η πρώτη φάση του σχεδίου πέτυχε με απόλυτη ακρίβεια και χωρίς οι Γερμανοί να υποψιαστούν τίποτα. Ο Lerner ήταν ένας από εκείνους που σκότωσε τον υποδιοικητή του στρατοπέδου με τσεκούρι όταν εκείνος επισκέφτηκε το ραφείο, όπου εργάζονταν ως ράφτης, για να δοκιμάσει την νέα του στολή. Ο ίδιος περιγράφει λεπτομερώς το τι συνέβη εκείνα τα λίγα λεπτά και το πως ένοιωσε, ενώ τόνισε ότι δεν είχε σκοτώσει ποτέ κανέναν μέχρι τότε. Όταν ρωτήθηκε αν τον φόβιζε η ιδέα του να σκοτώσει κάποιον, ο ίδιος απάντησε: «Φυσικά όμως η πραγματικότητα κάνει τον άνθρωπο να πάρει μια απόφαση [...] δεν υπήρχαν πολλές επιλογές».

Η δεύτερη φάση του σχεδίου δεν ήταν τόσο επιτυχής, αφού μετά από λίγη ώρα οι Ουκρανοί φρουροί αντιλήφθηκαν τι είχε συμβεί με αποτέλεσμα να ανοίξουν πυρ και να επικρατήσει χάος. Η μαζική πορεία των κρατουμένων προς την κεντρική πύλη μετατράπηκε σε άτακτη φυγή. Το τίμημα για την εξέγερση αποδεδείχθηκε σκληρό. Κάποιοι προσπάθησαν να δραπετεύσουν μέσα από το ναρκοπέδιο χάνοντας έτσι την ζωή τους ενώ πολλοί σκοτώθηκαν κατά την διάρκεια των συμπλοκών. Στο στρατόπεδο την μέρα εκείνη βρίσκονταν περίπου 650 κρατούμενοι, εκ των οποίων περίπου 300 κατάφεραν να αποδράσουν. Περίπου 100 από αυτούς συνελήφθησαν αργότερα και εκτελεστήκαν.³²¹ Γνωρίζουμε επίσης ότι 50-70 άτομα γλίτωσαν την σύλληψη και κρύφτηκαν στα γύρω δάση, όμως λίγοι γλίτωσαν από τον σκληρό πολωνικό χειμώνα και από τον ντόπιο πληθυσμό και επέζησαν μέχρι και το τέλος του πολέμου.³²² Συγκεκριμένα φαίνεται να επέζησαν 47 άτομα, μέσα στα οποία ήταν και ο Yehuda Lerner, ο Alexander Pechersky, ο Leon Felhendler κ.α.³²³ Μετά την εξέγερση, οι ναζί σκότωσαν τους κρατούμενους που είχαν απομείνει, το στρατόπεδο κατεδαφίστηκε και μέχρι το τέλος του 1943 είχαν οργώσει και φυτέψει την περιοχή εξαφανίζοντας κάθε ίχνος των μαζικών δολοφονιών.³²⁴ Το στρατόπεδο έκλεισε έχοντας ένα τραγικό «ρεκόρ», αφού μέχρι τότε είχαν δολοφονηθεί πάνω από 250.000 άνθρωποι.

Σίγουρα δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μια «επιτυχημένη» εξέγερση, αν επιτυχία θεωρούμε την απελευθέρωση του στρατοπέδου και την μαζική φυγή κρατουμένων, κάτι που φυσικά θα ήταν παράλογο να συμβεί. Παρόλα αυτά κατά την γνώμη μου θα πρέπει να την χαρακτηρίσουμε επιτυχημένη για αρκετούς λόγους. Πρώτα από όλα γιατί οι κρατούμενοι χωρίς να έχουν ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό όπλων κατάφεραν να σκοτώσουν έντεκα άνδρες των SS, συμπεριλαμβανομένου και του διοικητή του στρατοπέδου αλλά αρκετούς Ουκρανούς φρουρούς. Κυρίως όμως ήταν επιτυχημένη γιατί αυτό που έκαναν, το έκαναν γνωρίζοντας ότι οι πιθανότητες να μην επιβιώσουν

³²¹ Schelvis Jules, σσ. 167-168.

³²² Λαμπιά Καρίνα & Ιακώβ Σιμπή, *Η διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέτο και στα στρατόπεδα, οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής*, 2η Έκδοση, 2021, Αθήνα, Καπόν, 2012, σ. 55.

³²³ Στο έργο του Jules Schelvis αναφέρονται αναλυτικά τα ονόματα των 47 επιζώντων (Schelvis 2007, 168).

³²⁴ Λαμπιά Καρίνα & Ιακώβ Σιμπή, ό.π., σ. 55.

ήταν πολύ περισσότερες από το να σωθούν. Γνώριζαν πολύ καλά ότι το τέλος τους θα ήταν ο θάνατος είτε ξεγείρονταν, είτε όχι, όμως αποφάσισαν οι ίδιοι πως θα πέθαιναν και θα το έκαναν παίρνοντας πίσω την αξιοπρέπεια που τους είχαν στερήσει και αυτό κάνει την εξέγερση μέσα σε συνθήκες επιτυχημένη.

Επίλογος

Αυτό που κατά την γνώμη μου είναι σημαντικό και που προσπάθησα να αναδείξω είναι ότι κάθε πράξη αντίστασης από την πιο μικρή έως την πιο μεγάλη, όπως μια οργανωμένη εξέγερση, μέσα στο πλαίσιο του στρατοπεδικού κόσμου ήταν εξαιρετικά σημαντική. Προσπάθησα να αναδείξω επίσης το πόσο ευρύ είναι το φάσμα της αντίστασης, τι νόημα της δίνουν τα ίδια τα θύματα που βίωσαν τον εγκλεισμό και τι σήμαινε για εκείνους το να καταφέρουν να προχωρήσουν σε τέτοιες πράξεις. Αυτό που έχει σημασία επομένως δεν είναι να γίνει απλά μια «ποσοτική» καταμέτρηση ή μια απλή περιγραφή των γεγονότων των εξεγέρσεων ή άλλων πράξεων αντίστασης για να αποδείξει κανείς ότι όντως οι Εβραίοι «δεν οδηγηθήκαν σαν πρόβατα στην σφαγή». Πρέπει να προχωρήσουμε πέρα από αυτό και μέσα από την μελέτη αυτών των πράξεων αντίστασης να κατανοήσουμε την «φρικτή μοναδικότητα» του κόσμου των στρατοπέδων, γεγονός που με την σειρά του θα μας κάνει να κατανοήσουμε και την μοναδικότητα της αντίστασης σε μια τέτοια συνθήκη.

Η επιτυχία τέτοιων κινήσεων βρίσκεται στο γεγονός ότι έγιναν κάτω από συνθήκες τις οποίες κανείς μας δεν μπορεί όσο και αν θέλει να καταλάβει. Κυρίως όμως είχαν αξία για τους ίδιους τους ανθρώπους, τα ίδια τα θύματα, γιατί έχοντας υποστεί αυτή την τεράστια ταπείνωση, κατάφεραν να κάνουν έστω κάτι, κερδίζοντας την ανθρώπινη υπόσταση και την αξιοπρέπεια τους πίσω, ενώ όσοι κατάφεραν να επιζήσουν άφησαν πίσω τους τον πιο πολύτιμο θησαυρό, τις μαρτυρίες τους και αυτό είναι ίσως η πιο σημαντική νίκη. Άφησαν πίσω τους συγκλονιστικές μαρτυρίες, που μας μεταφέρουν την εμπειρία και τις αναμνήσεις τους, αφήνοντας τες ανεξίτηλες στο χρόνο. Η Annette Wieviorka στο έργο της *«Το Άουσβιτς, όπως το εξήγησα στην κόρη μου»*, μέσα από το οποίο η ίδια προσπαθεί να απαντήσει στις ερωτήσεις που της έθεσε η κόρη της και να της εξηγήσει το Ολοκαύτωμα με κάπως πιο ευθύ και άμεσο τρόπο, στην ερώτηση εάν οι Εβραίοι αντιστάθηκαν της απάντησε: *«Αν το καλοσκεφτούμε ό, τι προσκαλεί την μεγαλύτερη έκπληξη είναι ότι οι Εβραίοι μπόρεσαν να αντισταθούν. Οι ιστορικοί αρέσκονται στο να διαφωνούν, ακόμη και αν συμφωνούν στο ότι ένα γεγονός όντως συνέβη, συζήτησαν πολύ για να καταλήξουν στο τι σήμαινε αντίσταση για τους Εβραίους [...] για τους Εβραίους το να αντισταθούν σήμαινε απλούστατα να παλέψουν για να εξασφαλίσουν την επιβίωση τους, να ανατινάξουν την δύναμη της ζωής στην επιθυμία του θανάτου»*.³²⁵ Πραγματικά αν θέλουμε να βγάλουμε ένα συμπέρασμα αυτή ήταν η σημασία την αντίστασης για τους Εβραίους να καταφέρουν να μείνουν ζωντανοί και να επιβιώσουν σε ένα κόσμο που κυριαρχούσε ο θάνατος. Κλείνοντας θα χρησιμοποιήσω τα λόγια του Σλόμο Βενέτσια, όταν ρωτήθηκε εάν πίστευε ότι η εξέγερση στο Άουσβιτς θα πετύχαινε: *«Βέβαια όλοι αυτό έλπιζαν. Την είχαμε την ανάγκη αυτή την ελπίδα όχι τόσο για επιζήσουμε, όσο για να αντιδράσουμε, να ξεσηκωθούμε, να μην συνεχίσουμε έτσι»*.³²⁶

³²⁵ Wieviorka Annette, *Το Άουσβιτς, όπως το εξήγησα στην κόρη μου*, Αθήνα, Πόλις, 2013, σσ. 61-62.

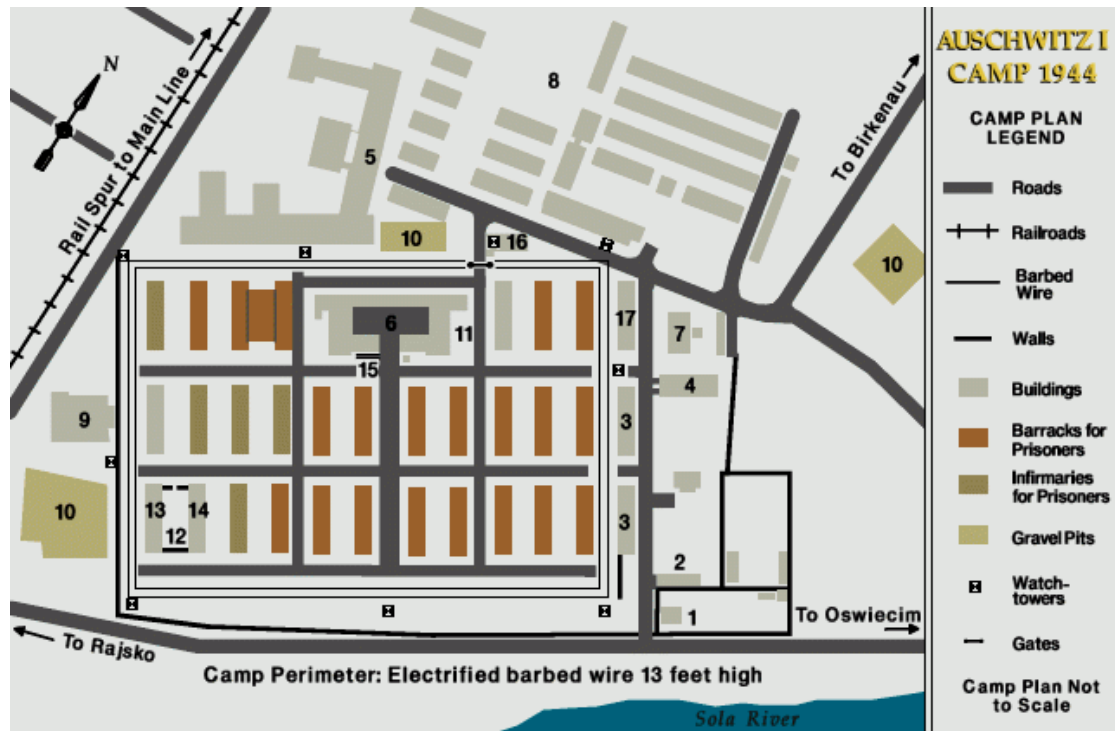
³²⁶ Βενέτσια Σλόμο, *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Αθήνα, Πατάκη, 2007.

Αυτή η ελπίδα ήταν που τους έδωσε την δύναμη να αντισταθούν στην απόλυτη ταπείνωση, η ελπίδα ότι η ζωή και η ανθρωπιά δεν είχαν χαθεί τελείως.

Παράρτημα

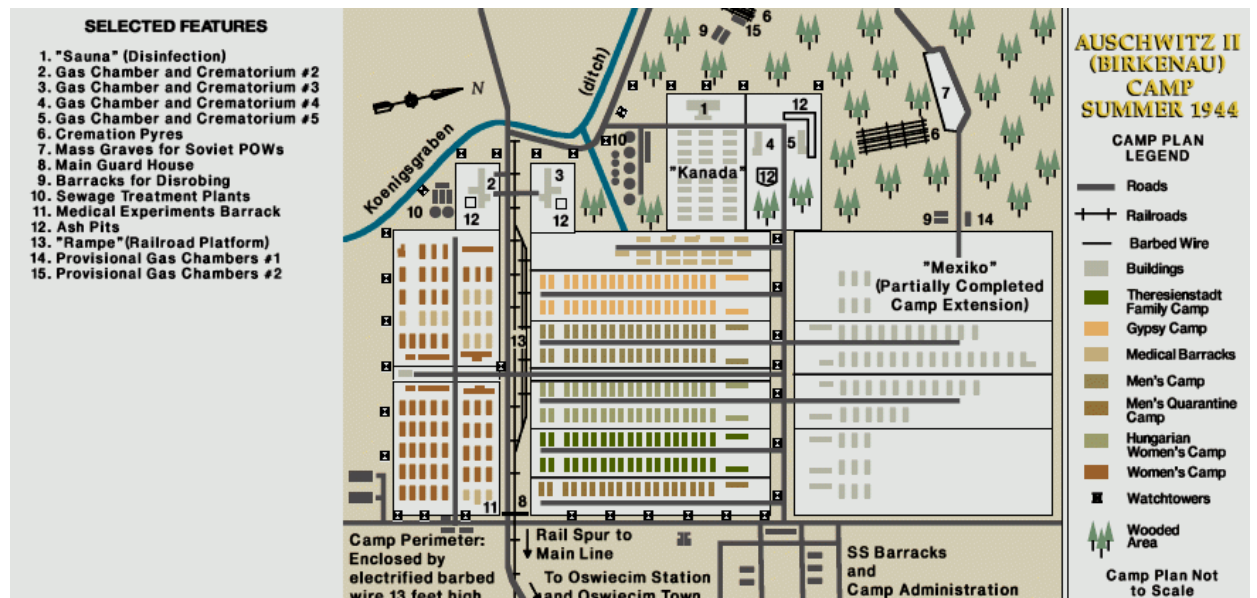
Κάτοψη Άουσβιτς Ι.

Πηγή: USHMM.

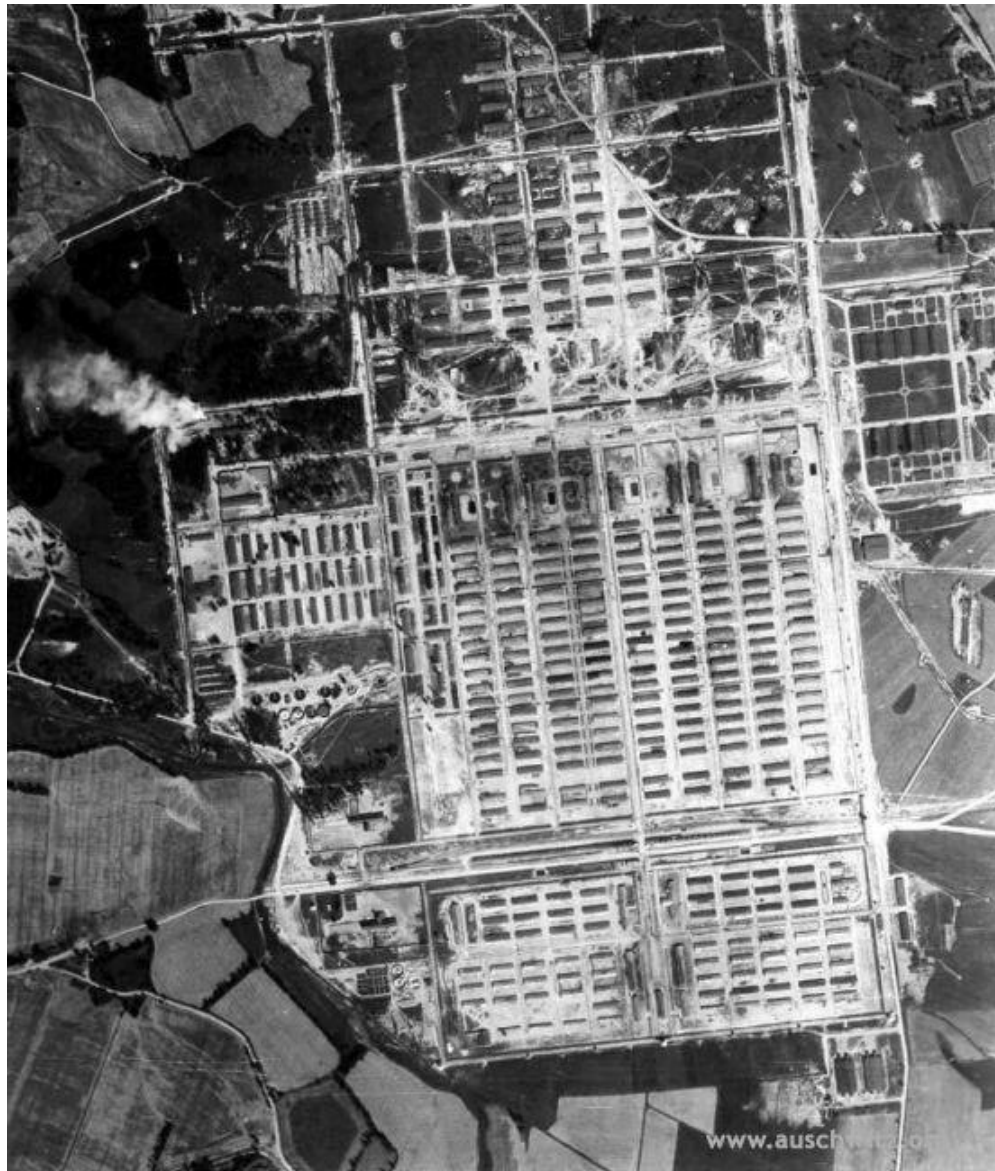

Κάτοψη Άουσβιτς ΙΙ Μπίρκεανου.

Πηγή: USHMM.

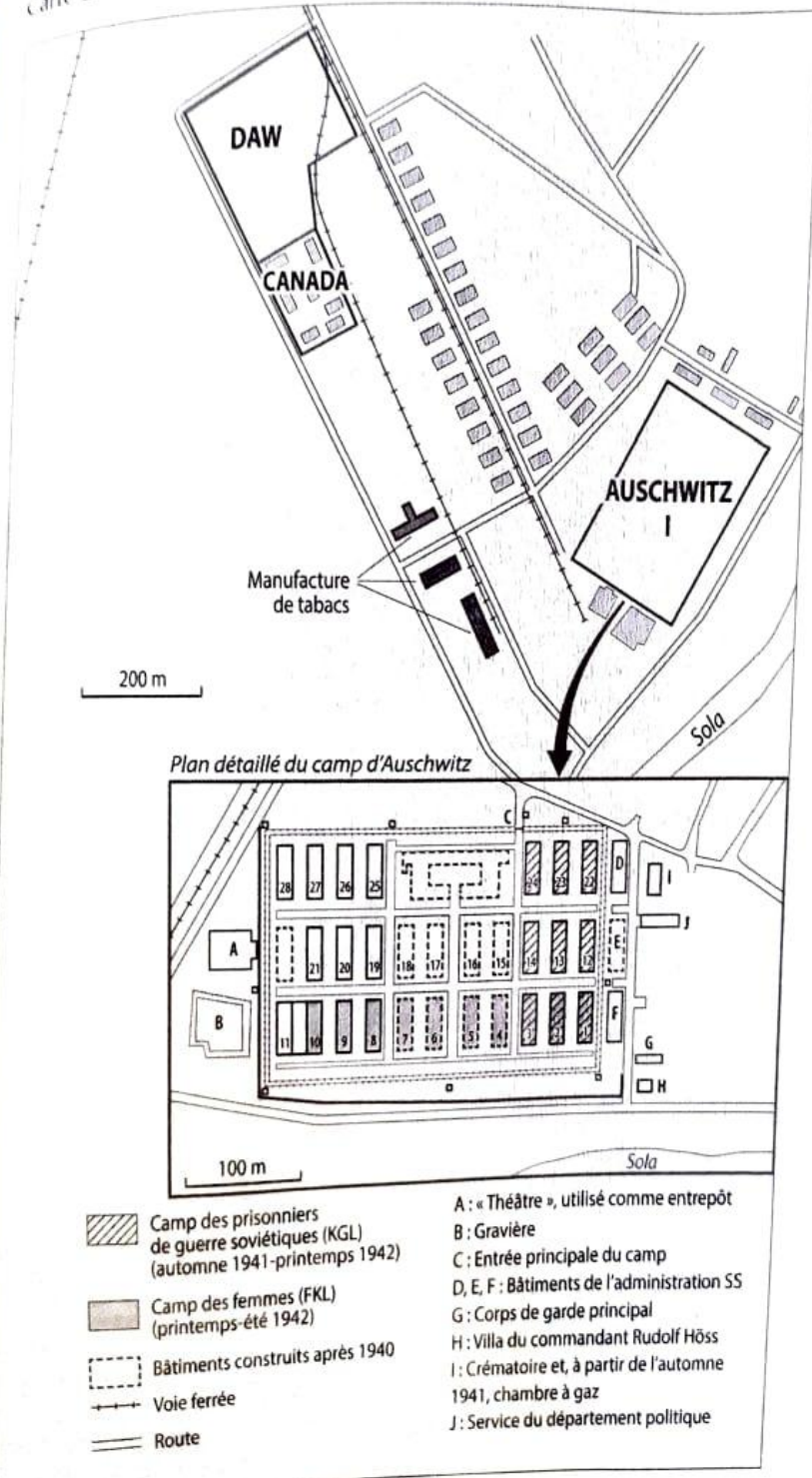
Εναέρια λήψη του Άουσβιτς-Μπίρκεναου το καλοκαίρι του 1944. Η φωτογραφία σύμφωνα με τις πληροφορίες του μουσείου του Άουσβιτς, τραβήχτηκε από τους Συμμάχους. Στα αριστερά είναι ορατός ο καπνός που προέρχεται από τους φλεγόμενους λάκκους δίπλα στο Κρεματόριο V.

Πηγή: <http://www.auschwitz.org/en/gallery/historical-pictures-and-documents/auschwitz-ii,4.html>

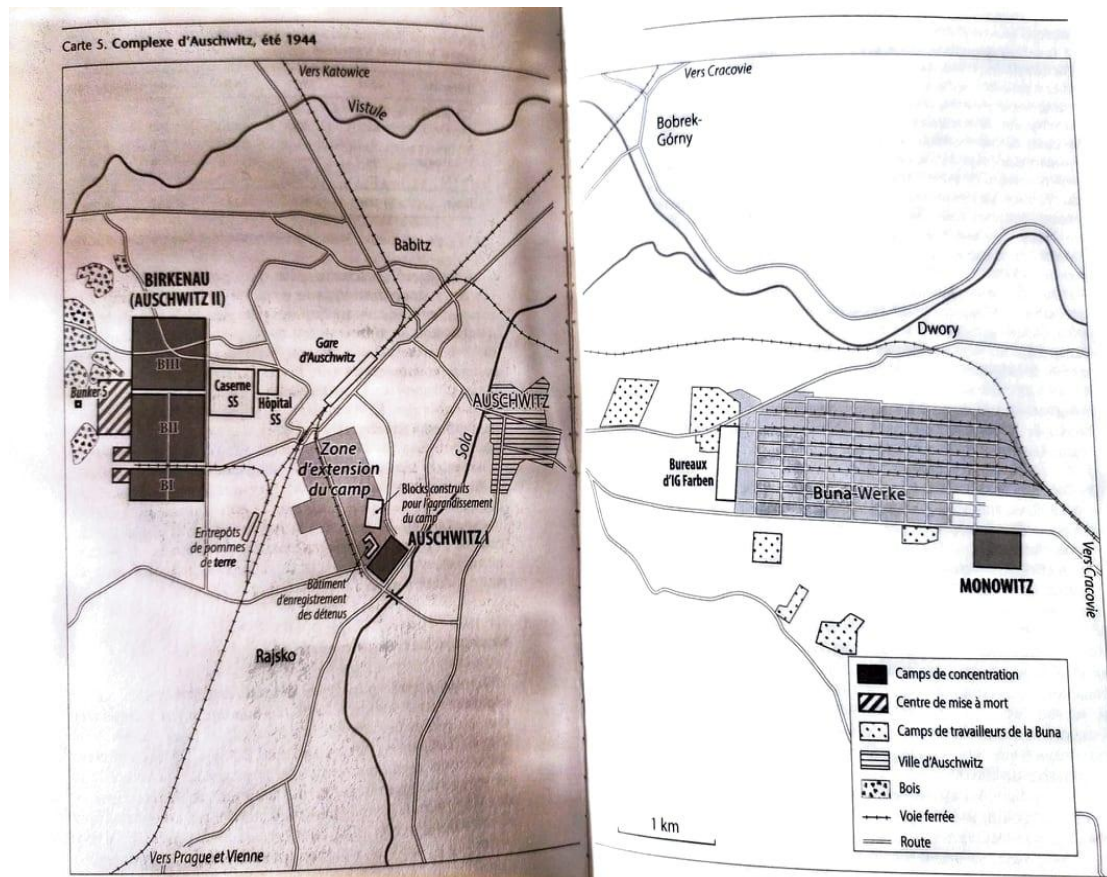

Carte 2. Camp d'Auschwitz I, 1942

Σχεδιάγραμμα του Άουσβιτς I το 1942. Πηγή: Πηγή: Tal Bruttman, *Auschwitz*, Editions La Decouverte, Paris, 2015, σ. 23.

Σχεδιάγραμμα ολόκληρου του συμπλέγματος του στρατοπέδου του Άουσβιτς το 1944. Πηγή: Tal Bruttman, *Auschwitz*, Editions La Decouverte, Paris, 2015, σσ. 88-89.

Το χειρόγραφο του Μαρσέλ Νατζαρή (1944), όπως βρέθηκε θαμμένο στον περίβολο του Μπίρκεναου το 1980.

Πηγή: Νατζαρή Μαρσέλ, *Χειρόγραφα 1944-1947. Από την Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομμάντο του Άουσβιτς*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αλεξάνδρεια, 2018.

Βιβλιογραφία

- Bauer Yehudah, *Rethinking the Holocaust*, Yale University Press, 2002.
- Bowman Steven, *Η αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα*, Μετάφραση: Ισαάκ Μπενμαγιόρ, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2006.
- Didi-Huberman Georges, *Images in spite of All: Four Photographs from Auschwitz*, Chicago & London, THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS, 1998.
- Didi-Huberman Georges, *Σκόρπια. Ταξίδι στο αρχείο του γκέτο της Βαρσοβίας*, Μετάφραση: Ρίκα Μπενβενίστε, 2021, (υπό έκδοση)
- Fleming K.E, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, Μετάφραση: Νίκος Γάσπαρης, Αθήνα, Οδυσσεάς, 2009.
- Friedlander Saul, *Η ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι: I. Τα χρόνια των διώξεων, 1933-1939. II. Τα χρόνια της εξόντωσης 1939-194*, Μετάφραση: Ηλίας Ιατρού, Επίμετρο: Ρίκα Μπενβενίστε, Πόλις, 2013.
- Friedler Eric, Andreas Kilian & Barbara Siebert, *Zeugen aus der Todeszone. Das juedische Sonderkommando in Auschwitz*, Μόναχο, 2008.
- Garbarini Alexandra, *Numbered Days. Diaries and the Holocaust*, New Haven & London, Yale University Press, 2006.
- Greif Gideon, «Solidarity and Animosity among Sonderkommando Prisoners in Auschwitz-Birkenau», *The Journal of Holocaust Research*, 2019, σσ. 239-253.
- Greif Gideon, *We Wept without Tears. Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*, New Haven & London, Yale University Press, 2005.
- Henry Partick, «Jewish Resistance Against the Nazis», Στο *Jewish Resistance against the Nazis*, Επιμέλεια: Partick Henry, Catholic University of America Press, 2014, σσ. xiii-xxxviii.
- Kilian Andreas, «Ο Μαρσέλ Νατζαρή στο Ζόντερκομάντο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου: Το άτομο και ο αντιστασικός μέσα από τις αναμνήσεις άλλων μαρτύρων της εποχής», Στο *Μαρσέλ Νατζαρή. Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομάντο του Άουσβιτς*, μετάφραση: Μαρία Αγγελίδου & Μάρθα Ρηγάτου, Αλεξάνδρεια, 2018, σσ. 161-207.
- Kassow Samuel & Roskies David, *Voices from the Warsaw Ghetto: Writing Our History*, Yale University Press, 2019.
- Langbein Hermann, *People in Auschwitz*, University of North Carolina Press, 2005.
- Lawson Tom, *Debates on the Holocaust*, New York, MANCHESTER UNIVERSITY PRESS, 2010.
- Levi Primo, *Αυτοί που βούλιαζαν και αυτοί που σώθηκαν*, Μετάφραση: Χαρά Σαρλικιώτη. ΑΓΠΑ, 2000.
- Levi Primo, *Εαν αυτό είναι ο άνθρωπος*, Μετάφραση: Χαρά Σαραλικιώτη, ΑΓΠΑ, 1997.
- Leydesdorff Selma, *Sasha Pechersky: Holocaust Hero Sobibor Resistance Leader and Hostage of History*, Routledge, 2017.
- Marrus Michael R, «Jewish Resistance to the Holocaust», *Journal of Contemporary History*, 1995, σσ. 83-110.
- Middleton-Kaplan Richard, «The Myth of Jewish Passivity», Στο *Jewish Resistance against the Nazis*, Επιμέλεια: Patrick Herny, Catholic University of America Press, 2014, σσ. 3-26.
- Patt Avinoam, «Jewish Resistance in the Warsaw Ghetto», Στο *Jewish resistance against the Nazis*, μοντάζ: Partick Henry. The Catholic University of America Press, 2014.

Pelt, Robert van Jan, «Resistance in the Camps.» Στο *Jewish Resistance Against the Nazis*, Επιμέλεια: Patrick Henry, Catholic University of America Press, 2014, σσ. 547-593.

Rozett, Robert, «Jewish Resistance» Στο *The Historiography of the Holocaust*, Επιμέλεια: Dan Stone, New York, Palgrave Macmillan, 2004, σσ. 341-363.

Schelvis Jules, *Sobibor: A History of a Nazi Death Camp*, United States Holocaust Memorial Museum, 2007.

Stone Dan, «The Sonderkommando Photographs» *Jewish Social Studies*, 2001, σσ. 132-148.

Wieviorka Annette, «The Witness in History», *PoeticsToday*, 2006, σσ. 385-397.

Wieviorka Annette, *Το Αουσβιτς, όπως το εξήγησα στην κόρη μου*, Αθήνα, Πόλις, 2013,

Wolfgang Sofsky, *The Order of Terror: The Concentration Camp*, Princeton University Press, 1997.

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκη, 2000.

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Η ζωή και τα χειρόγραφα του Μαρσέλ Νατζαρή. Οι διαδρομές του Μαρσέλ Νατζαρη», Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Σοντερκομάντο του Αουσβιτς*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, σσ. 21-35.

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*. Αθήνα: Επίκετρο, 2007.

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, «Το χειρόγραφο του Μαρσέλ Νατζαρή και οι "κύκλινδροι του Αουσβιτς"», Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από τη Θεσσαλονίκη στο Σοντερκομάντο του Αουσβιτς*, Αλεξάνδρεια, 2018, σσ. 129-160.

Λαμνά Καρίνα & Ιακώβ Σιμπή, *Η διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέτο και στα στρατόπεδα, οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής*, 2η Έκδοση, 2021, Αθήνα, Καπόν, 2012.

Μπενβενίστε Ρίκα, *Αυτοί που επέζησαν. Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα, Πόλις, 2014.

Πολίαν, Παβέλ. «Χειρόγραφα από την τέφρα», Στο *Χειρόγραφα 1944-1947. Από την Θεσσαλονίκη στο Σοντερκομάντο του Αουσβιτς*, μετάφραση: Λένα Σαρτόρι, Αλεξάνδρεια, 2018, σσ. 113-127.

Μαρτυρίες

Fromer Rebecca, *The Holocaust Odyssey of Daniel Bannahmias*, University of Alabama Press, 1993.

Mueller Filip, *Eyewitness Auschwitz. Three Years in the Gas Chambers*, New York, STEIN AND DAY, 1979.

Nyiszli Miklos, *Auschwitz. A Doctor's Eyewitness Account*, Μετάφραση: Tibere Kremer, New York, ARCADE PUBLISHING, 1960.

Βενέτσια Σλόμο, *Sonderkommando. Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Αθήνα, Πατάκη, 2007.

Κοέν Λεών, *Απο την Ελλάδα στο Μπίρκεναου. Η εξέγερση των εργατών στα κρεματόρια*, Μετάφραση: Γαρυφαλία Μίχα. Αθήνα, Κυανανυγί, 2017.

Κούνιο-Αμαρίλιο Έρικα & Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015.

Νατζαρή Μαρσέλ, *Χειρόγραφα 1944-1947. Από την Θεσσαλονίκη στο Ζοντερκομμάντο του Άουσβιτς*, Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αλεξάνδρεια, 2018.

Σεβίλλιας Ερρίκος, *Αθήνα-Άουσβιτς*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1995.

Προφορική μαρτυρία του Ντανιέλ Μπεναμίας

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn515097>

Προφορική μαρτυρία του Yehuda Lerner, *Sobibor 14 October 1943, 4 p.m.*, Σκηνοθεσία: Claude Lanzmann, 2001.

Προφορική μαρτυρία του Samuel Lerer στο ολλανδικό site «*Sobibor interviews*» (1983)

[https://www.sobiborinterviews.nl/en/search-](https://www.sobiborinterviews.nl/en/search-interviews?miview=ff&mizig=317&miaet=14&micode=804b&minr=1412675)

[interviews?miview=ff&mizig=317&miaet=14&micode=804b&minr=1412675](https://www.sobiborinterviews.nl/en/search-interviews?miview=ff&mizig=317&miaet=14&micode=804b&minr=1412675)

Προφορική μαρτυρία της Esther Raab στο USHMM,

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/oral-history/esther-raab-describes-the-uprising-in-sobibor>

Ιστοσελίδες

<http://gjst.ha.uth.gr/el/testimony.php>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/robinson-jacob> (πληροφορίες για τον Jacob Robinson)

<https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/holocaust/gas-chambers-crematoria-birkenau/> (περίληψη της συνέντευξης του Sigismund Bendel στο «*The National Archives*»)

<https://www.yadvashem.org/research/about/gutman.html>. (πληροφορίες για τον Israel Gutman)

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/sonderkommando-photographs-from-auschwitz>

<https://yalebooks.yale.edu/book/9780300112528/numbered-days> (πληροφορίες για το έργο της Alexandra Garbarini)

<https://www.gfh.org.il/eng/Archive> (Ghetto Fighters' House Archives)

<https://www.ushmm.org/> (United States Holocaust Memorial Museum)

<https://yvng.yadvashem.org/>